

JYU DISSERTATIONS 67

Mikko Hiljanen

Suomalaiset kirkkoherrat Ruotsin valtion rakentajina 1550-luvulta 1610-luvulle

Esitetään Jyväskylän yliopiston humanistis-yhteiskuntatieteellisen tiedekunnan suostumuksella
julkisesti tarkastettavaksi yliopiston Historica-rakennuksen salissa H320
huhtikuun 5. päivänä 2019 kello 12.

Academic dissertation to be publicly discussed, by permission of
the Faculty of Humanities and Social Sciences of the University of Jyväskylä,
in building Historica, hall H320 on April 5, 2019 at 12 o'clock noon.

JYVÄSKYLÄN YLIOPISTO
UNIVERSITY OF JYVÄSKYLÄ

JYVÄSKYLÄ 2019

Editors

Kustaa H.J. Vilkuna

Department of History and Ethnology, University of Jyväskylä

Timo Hautala

Open Science Centre, University of Jyväskylä

Copyright © 2019, by University of Jyväskylä

Permanent link to this publication: <http://urn.fi/URN:ISBN:978-951-39-7700-9>

ISBN 978-951-39-7700-9 (PDF)

URN:ISBN:978-951-39-7700-9

ISSN 2489-9003

ABSTRACT

Hiljanen, Mikko

Finnish Pastors as Builders of the Swedish State in the 1550s-1610s

Jyväskylä: University of Jyväskylä, 2019, 141 p.

(JYU Dissertations,

ISSN 2489-9003; 67)

ISBN 978-951-39-7700-9

This dissertation and the four separate articles contained therein examine Finnish pastors as builders of the Swedish state from the 1550s to the 1610s. The subject is studied from three perspectives. First, the relationship between the crown and the church (and the pastors) is explored. Second, the study investigates the relationship between the pastors and local communities. The third aspect connects the first two as it sheds light on the pastors' role as intermediators between local communities and the crown. These perspectives provide the essential frameworks in which state building took place: the centers of the realm, the local communities, and interaction between the two.

The source material about 16th-century pastors is scarce and fragmented. Due to this fragmentation, several parallel sources were used to approach the theme in a diverse and multi-perspective manner. The prosopographic method was used to compile scattered source data into databases. The created databases were analyzed by qualitative and quantitative methods. The analysis focuses on the activity and personal agency of the pastors in local communities. The research is based on the confessional paradigm, new cultural history, new social history and micro-history.

The most significant results can be summarized as follows. With the Reformation, the king and secular authorities tried to take over the church and its actors, but study of the appointment processes of the pastors revealed that the coup was not entirely successful. Instead, the pastors maintained their relatively free position in the local communities. However, by controlling the salaries of the pastors, the crown could bend them to its will. The relationship between the pastors and parishioners was examined from the viewpoint of bureaucratization. The study shows that pastors maintained their trust-based relationship with the peasantry, contrary to many secular office-holders. By studying the role of pastors in conflicts, it was noticed that the pastors passed on information from local communities to central government. This kind of activity benefitted the crown and other secular authorities, local communities and the pastors themselves. Thus, it was as an empowering interaction, which advanced the state building process. Overall, the study concludes that, despite the increasingly constrained position of the pastors, they maintained their role as important local authorities and actors. This indicates that local communities and their actors were not fully subordinated, and that meaningful state building took place in local communities.

Keywords: pastors, state building, local communities, personal agency, empowering interaction, confessionalization, 16th century, reformation

TIIVISTELMÄ

Hiljanen, Mikko

Suomalaiset kirkkoherrat Ruotsin valtion rakentajina 1550-luvulta 1610-luvulle

Jyväskylä: University of Jyväskylä, 2019, 141 p.

(JYU Dissertations,

ISSN 2489-9003; 67)

ISBN 978-951-39-7700-9

Väitöskirjassa ja siihen sisältyvässä neljässä erillisartikkelissa tutkitaan suomalaisia kirkkoherroja Ruotsin valtion rakentajina 1550-luvulta 1610-luvulle. Aihetta tarkastellaan kolmesta näkökulmasta, joita ovat 1. kirkko ja kirkkoherrat suhteessa hallitsijaan ja maalliseen esivaltaan, 2. kirkkoherrat suhteessa paikallisyhteisöihin sekä 3. kirkkoherrat esivaltojen ja paikallisyhteisöjen välissä. Näkökulmien kautta tavoitetaan olennaiset viitekehukset, joissa valtio rakentui: valtakunnan keskuskeskukset, paikallisyhteisöt sekä vuorovaikutus näiden välissä.

1500-luvun kirkkoherroista kertova aineisto on niukkaa ja hajanaista. Lähdetietojen pirstaleisuudesta johtuen tutkimuksessa käytetään useita rinnakkaisia lähteitä ja menetelmiä, joiden avulla tutkittavaa aihetta lähestytään monipuolisesti. Prosopografisen menetelmän avulla hajanaisia lähdetietoja kootaan yhteen, jolloin syntyy tietokantoja, joita analysoidaan kvalitatiivisin ja kvantitatiivisin menetelmin. Analyysi kohdistuu kirkkoherrojen toimintaan ja toimijuuteen paikallisyhteisöissä. Tutkimus pohjautuu konfessioparadigmaan sekä uuteen kulttuurihistoriaan, uuteen sosiaalishistoriaan ja mikrohistoriaan.

Merkittävimmät tutkimustulokset voi tiivistää seuraavasti. Reformaation myötä kuninkaan johtama maallinen esivalta koetti ottaa kirkon ja sen toimijat hallintaansa, mutta kirkkoherrojen nimittämistä tutkimalla havaitaan, että toimenpide ei täysin onnistunut ja kirkkoherrat säilyttivät verrattain vapaan asemansa paikallisyhteisöissä. Sen sijaan palkkoihin vaikuttamalla maallinen esivalta saattoi hallita kirkkoherroja taloudellisesti. Kirkkoherrojen asemaa ja suhdetta seurakuntalaisiin tarkastellaan byrokratisoitumisen näkökulmasta. Tutkimus osoittaa, että kirkkoherrat säilyttivät luottamukseen perustuvan suhteensa talonpoikaisen rahvaan kanssa toisin kuin monet maallisen hallinnon virkamiehet. Tarkasteltaessa pappien roolia ristiriitatilanteissa huomataan, että tuomalla esiin paikallisia ristiriitoja papit saattoivat ajaa maallisen esivallan edun lisäksi paikallisyhteisön jäsenten tai omaa etuaan. Pappien toiminta oli vahvistavaa vuorovaikutusta, joka edisti valtion rakentumista. Tutkimus osoittaa, että kirkkoherrojen taloudellisesti ja hallinnollisesti kiristyvistä asemasta huolimatta he säilyttivät asemansa tärkeinä paikallisina vallankäyttäjinä ja toimijoina. Näin ollen paikallisyhteisöjä ja sen toimijoita ei alistettu täysin esivaltojen vallan alle, ja merkityksellistä valtionrakentamista tapahtui paikallisyhteisöissä.

Asiasanat: kirkkoherrat, valtionrakentaminen, paikallisyhteisöt, henkilökohtainen toimijuus, vahvistava vuorovaikutus, konfessionalisoiminen, 1500-luku, reformaatio

Author's address

Mikko Hiljanen
Department of History and Ethnology
P.O. Box 35 (H)
40014 University of Jyväskylä, Finland
mikko.hiljanen@jyu.fi

Supervisors

Professor Kustaa H.J. Vilkuna
Department of History and Ethnology
P.O. Box 35 (H)
40014 University of Jyväskylä, Finland

Professor Petri Karonen
Department of History and Ethnology
P.O. Box 35 (H)
40014 University of Jyväskylä, Finland

Dr. Marko Hakanen
Department of History and Ethnology
P.O. Box 35 (H)
40014 University of Jyväskylä, Finland

Reviewers

Professor Anu Lahtinen
Department of Philosophy, History and Art Studies
University of Helsinki, Finland

Docent Esko M. Laine
Faculty of Theology
University of Helsinki, Finland

Opponent

Professor Anu Lahtinen
Department of Philosophy, History and Art Studies
University of Helsinki, Finland

ESIPUHE

Matka on kuljettu, on aika kiittää kanssakulkijoita.

Suuri kiitos tämän tutkimuksen valmistumisesta kuuluu ohjaajalleni professori Kustaa H.J. Vilkunalle, jonka kanssa tiemme ristesivät jo pro gradu -vaiheessa. Siitä saakka olen saanut nauttia Kustaan pyyteettömästä ja löyhäohjaksisesta mutta eteenpäin vievästä ohjaamisesta. Kiitän luottamuksesta, jonka ansiosta olen saanut tehdä työtäni vapaasti, kokeilla ja epäonnistua, myös akateemisen maailman ulkopuolella erilaisissa projekteissa. Ilman kiertopolkuja työ olisi varmasti valmistunut aiemmin, muttei välttämättä sen parempana. Vielä vähemmän valmis olisin minä. Kiitos myös työni toiselle ohjaajalle professori Petri Karoselle ohjauksesta, tuesta sekä asioiden erinomaisen tehokkaasta hoitamisesta, joka on osoittautunut eri tavoin arvokkaaksi tutkimuksen eri vaiheissa. Kiitos myös kolmannelle ohjaajalleni tohtori Marko Hakaselle veljellisestä kanssakulkemisestä. Työtäni veivät eteenpäin esitarkastajieni professori Anu Lahtisen sekä dosentti Esko M. Laineen moninäkökulmaiset kommentit ja parannusehdotukset. Kiitos niistä. On ollut arvokasta sekä tutkimuksen että oman ajatteluni kannalta saada työskennellä usean eri historianalan asiantuntijan ympäröimänä. Kaikki näkökulmat ja kommentit olen ottanut huomioon parhaani mukaan. Mahdolliset virheet ja väärinymmärrykset otan omiini nimiini.

Kiitos kuuluu myös koko historian ja etnologian laitoksen yhteisölle, Suomen- ja taloushistorian tutkijaseminaarille, EMM-tutkimuskeskittymälle sekä H123-työhuoneen kollektiiville. Hela on ollut oiva akateeminen kotipesä: täynnä hyviä ihmisiä, jotka ovat jakaneet kanssani kiinnostuksen historiasta. Kiitos kaikille nimiä erittelemättä käymistämme keskusteluista – ovatpa ne koskettaneet historiaa, erästä jyväsyläläistä jääkiekkjoukkuetta tai elämää ylipäätään. Erityiskiitos Piritalle ja Tuomakselle lämpimästä ja kannustavasta työtoveruudesta sekä Matille ja Susannalle ystävyydestä ja esimerkiksi kokeilla uteliaasti erilaisia asioita. Riinaa ja Miikkaa minun on kiittäminen ystävyydestä ja oikeastaan kaikesta muustakin. Kahden tähden takana, heidän esimerkkiään seuraten, on ollut miellyttävä tehdä omaa tutkimusta.

Työtä ei voi tehdä ilman palkkaa. Tätä tutkimusta ovat avustaneet työskentely- ja matka-apurahoin Svenska Litteratursällskapet i Finland r.f., Jalmari Finnen Säätiö, Alfred Kordelinin säätiö, Suomen Kulttuurirahaston Maija ja Lauri Niiniojan rahasto, Svenska Kulturfonden sekä Historian ja etnologian laitos. Kiitos kaikille tahoille luottamuksesta. Kiitos myös Suomen Akatemia, jonka rahoittamassa projektissa työskentelin väitöstutkimukseni aikana. Lisäksi kiitän Glyn Hughesia, joka on tarkastanut englanninkielisen abstraktin ja tiivistelmän sekä Nelli Miettistä, joka oikoluki käsikirjoituksen. Kiitos myös muut kääntäjät ja kielentarkastajat, jotka työstivät artikkeleita kanssani.

Väitöskirjan tekeminen ei ole ollut pelkkää työtä. Kiitos kaikille ystäväilleni. Erityiskiitos Jussille (ja Merille) kortteerista tutkimuksen alkuvaiheessa sekä Johannekselle siitä, että olet pitänyt minut inspiroivassa musiikissa. Matti Rantosta haluan kiittää ystävyyden lisäksi yhteisestä kiinnostuksesta historian opet-

tamisen kehittämiseen, joka on poikanut lukuisia yhteisiä projekteja. Maistereita Juho Annalaa ja Antti Kekolaa kiitän veljeydestä. Ilman teitä elämäni olisi niin monin eri tavoin kuivempaa.

Lopuksi kiitos lähipiirilleni. Äiti ja isä, kiitos kannustuksesta koulutuksen pariin. Nyt taidan olla valmis, vaikka oppiminen jatkuukin. Kiitos Hannalle, Kimmolle, Otsolle ja Hertalle siitä, että olette. Isosiskona ja suvun ensimmäisenä maisterina Hanna on tasoittanut pikkuveljen polkua. Suurimman kiitoksen varaan puolisololleni Hanna-Kaisalle. Kiitos, että annoit tarvittaessa mahdollisuuden uppoutua menneisyyden tutkimiseen ilman suuria huolia muusta elämästä. Vielä enemmän kiitän siitä, että annat syyn palata menneisyydestä takaisin nykypäivään.

3.3.2019 Alicanten lentokentällä (lennon ollessa myöhässä)

Mikko Hiljanen

KUVIOT

Kuvio 1	Kaikkien kirkkoherrannimitysten jakautuminen ja lukumäärä 1560-1611	70
Kuvio 2	Kuninkaan sekä maalliseen tai hengelliseen esivaltaan kuuluneiden henkilöiden tekemien kirkkoherrannimitysten absoluuttinen lukumäärä.....	71
Kuvio 3	Kuninkaan sekä maalliseen tai hengelliseen esivaltaan kuuluneiden henkilöiden tekemien kirkkoherrannimitysten suhteellinen lukumäärä	72
Kuvio 4	Kuninkaiden sekä muuhun maalliseen tai hengelliseen esivaltaan kuuluneiden henkilöiden tekemien kirkkoherrannimitysten suhteellisten osuuksien jakautuminen tutkittavalle ajanjaksolle.....	73

KUVAT

Kuva 1	Kuvakaappaus Pappitietokannasta	49
Kuva 2	Pappitietokannan ristiintaulukointia Exceliä käyttämällä.	52

TAULUKOT

Taulukko 1	Artikkelien viitetiedot, näkökulmat sekä tutkimuskohteet ...	34
Taulukko 2	Artikkelien rajaukset.....	62

SISÄLLYS

ABSTRACT

TIIVISTELMÄ

ESIPUHE

KUVIOT, KUVAT JA TAULUKOT

SISÄLLYS

1	JOHDANTO.....	11
1.1	Varhaismoderni valtio, sen rakentaminen ja papisto tutkimuksen kohteena	11
1.2	Tutkimuskysymykset ja tutkimuksen rakenne	32
1.3	Lähteet	37
1.4	Menetelmät ja teoreettiset lähtökohdat	44
1.5	Rajaukset	61
2	ARTIKKELIANALYYSI	66
2.1	Kirkon ja kruunun välinen suhde	66
2.2	Kruunu ja kirkkoherrat: kirkkoherrojen henkilökohtainen toimijuus sekä taloudellinen asema	80
2.3	Kirkkoherrat ja paikallisyhteisöt	84
2.4	Kirkkoherrat esivaltojen ja paikallisyhteisöjen välissä: poliittinen kulttuuri, kirkkoherrojen yhteiskunnallinen asema ja toiminta.....	94
3	PÄÄTÄNTÖ: SUOMALAISET KIRKKOHERRAT RUOTSIN VALTION RAKENTAJINA 1550-LUVULTA 1610-LUVULLE.....	106
	SUMMARY	114
	LÄHTEET	120
	ARTIKKELIT	

1 JOHDANTO

1500-luku oli murrosten vuosisata pohjoisessa Euroopassa. Suurten muutosten, kuten Kalmarin unionin hajoamisen, Hansaliiton purkautumisen sekä reformaation myötä monikansallisten toimijoiden poliittinen, taloudellinen ja uskonnollinen valta siirtyi pienemmille paikallisille keskittymille. Tapahtumat mahdollistivat uudenlaisen poliittisen kokonaisuuden – valtion – synnyn.¹

Tässä tutkimuksessa tutkitaan varhaismodernin ajan Ruotsin rakentumista ja suomalaisia kirkkoherroja toimijoina rakentumisprosessissa. Maantieteellisesti ja temaattisesti tutkimuskohde tarkentuu valtakunnan itäosaan, Suomeen. Alue ei kuulunut aikakaudella Euroopan tai edes Ruotsin valtakunnan keskuksiin. Syrjäisen valtakunnan reuna-alue on silti hedelmällinen tutkimuskohde, sillä juuri syrjäseutujen integroiminen osaksi keskuksia määrittä valtioiden rakentumista. Periferia-alueita ja niiden toimijoita tutkimalla voi pureutua valtionrakentamisen ytimeen. Suomen alueen liittäminen Ruotsiin oli tutkittavalla ajanjaksolla jatkuvaa köydenvetoa lisääntyvän ja löyhtyvän keskittämisen ja kontrollin välillä; enimmäkseen integrointi eteni 1500-luvun kuluessa, mutta tiettyinä ajanjaksoina alue ja sen toimijat olivat itsenäisessä suhteessa Ruotsiin ja kruunuun. Tämä tekee 1500-luvun Suomesta kiinnostavan, muttei suinkaan uniikin, tutkimuskohteen valtionrakentumisen käsittämisen kannalta.

1.1 Varhaismoderni valtio, sen rakentaminen ja papisto tutkimuksen kohteena

Valtio-oppineet ja historioitsijat ovat kiistelleet valtion luonteesta ja sen rakentumisesta liki 200 vuoden ajan. Pitkään jatkuneen keskustelun aikana on esitetty lukuisia ja keskenään ristiriitaisia määritelmiä varhaismodernista valtiosta, sen luonteesta ja muodostumisesta. Seuraavassa esitellään viimeisen noin 30–40 vuoden aikana tehty tämän tutkimuksen kannalta relevantti tutkimus. Pääpaino

¹ Glete 2002, 15–16.

on historioitsijoiden näkemyksissä varhaismodernista Ruotsista. Muiden valtioiden rakentumisen tutkimuksiin sekä valtio-oppineiden käsityksiin puututaan, kun ne risteävät käsillä olevan tutkimuksen teemoja.²

Tämän tutkimuksen viitekehyksen kannalta keskeinen varhaismodernia Ruotsin valtiota käsittelevä tutkimus alkoi 1970- ja 1980-luvulla. Siitä lähtien valtiota on lähestytty ennen muuta rakenteiden ja instituutioiden sekä muodostuville valtioille kuuluneiden tehtävien tulokulmista. Tutkimuksissa on päädytty yhteiseen näkemykseen, joka korostaa sodan ja sen uhan vaikutusta varhaismodernin ajan valtioissa ja niiden rakentumisessa. Sodan aiheuttama kilpailutilanne on tulkittu katalyytiksi, joka pakotti valtaapitävät kehittämään resurssien keräämiseen tarkoitettuja rakenteita ja toimintamuotoja sekä kouluttamaan virkamiehiä, jotka resurssit (verot ja sotilaat) keräsivät. Muutosten myötä rakentuvat valtiot militarisoituivat, byrokratisoituivat, valtarakenteet tiivistyivät ja hallinto sekä poliittisen vaikuttamisen kanavat kehittyivät.³

Vaikka yhteisymmärrys sodan merkityksestä rakentuvissa valtioissa on saavutettu, matka näkemykseen on ollut pitkä ja polveileva. 1980-luvulla valtionrakentamisen tutkimusten tärkeimpänä kohteena olivat edellytykset, jotka selittivät Ruotsin kasvua 1600-luvun eurooppalaiseksi suurvallaksi. Tutkimus haarautui kahdeksi vastakkaiseksi linjaksi. Pääasiallinen erottava tekijä oli se, oliko varhaismoderni Ruotsi pakkovaltaa käyttävä ja talonpoikaista rahvasta alistava sotilas- tai mahtivaltio, joka rakentui valtaapitävien aloitteesta, vai maallisen sekä hengellisen esivallan ja paikallisyhteisöjen yhteistyöhön perustuva neuvotteluvaltio, jonka rakentumisessa paikallisyhteisöillä oli merkittävä osansa.⁴

Ruotsissa käytetyn sotilasvaltio-käsitteen ja muualla Pohjolassa käytetyn mahtivaltio-käsitteen mukaan varhaismoderni valtio oli kokonaisuus, jossa abstraktin ja suvereenin keskusvallan haltuun keskittyi tietyn maantieteellisen alueen poliittinen, sosiaalinen ja taloudellinen valta. Keskusvallan lisäksi valtio muodostui byrokraattisesta koneistosta, joka käytännössä hoiti hallintoa. Nämä erottavat varhaismodernit ja keskiaikaiset valtiolliset yhteenliittymät toisistaan, sillä keskiaikana keskusvaltaa ei juurikaan ollut tai se oli heikko ja ihmisten väliset valtasuhteet perustuivat henkilökohtaisuuteen ja olivat hajanaisia.⁵

Tärkeitä sotilasvaltion (*military state*; *militärstat*) tutkijoita Ruotsissa ovat olleet Sven A. Nilsson sekä Jan Lindegren. Heidän mukaansa varhaismoderni ruotsalainen yhteiskunta oli täysin alisteinen sodalle ja sen vaatimuksille. Tulkinna perustuu siihen, että 1500-luvulta alkaen sotien määrä kasvoi huomattavasti. Sodat myös laajenivat paikallisista kahakoista maantieteellisesti laajem-

² Temaattisesti ja ajallisesti laajempi katsaus valtiokäsitteiden ja valtionrakentamisen tutkimuksen historiaan ks. esim. Gorski 2001, 21–36; Hallenberg 2001, 21–33; Hallenberg & Holm 2016, 27–31; Ks. myös Scandia-lehdessä vuonna 2013 julkaistu katsausartikkeli (*Klassikerpresentationen Tidigmodern statsformering*), jossa useampi ruotsalainen tutkija esittelee varhaismodernin ajan valtionrakentamisen klassikkotutkimuksia.

³ Ks. esim. Artéus 1981; Artéus 1988; Lindegren 1985; Nilsson 1989; Tilly 1990; Nilsson, 1990; Lennersand 1999, 14–17; Glete 2002; Lappalainen 2005; Karonen & Hakanen 2017, 18–19. Neuding Skoog 2018.

⁴ Ks. esim. Hallenberg, Holm & Johansson 2008, 249.

⁵ Villstrand 1992, 5; Rian 2000a, 28–29.

piin, ajallisesti pitkäkestoisempiin ja ketjuuntuviin sotiin, joita käymään vaadittiin aiempaa suurempia, pysyvämpiä ja siksi kalliimpia armeijoita. Armeijoiden kokoaminen ja ylläpito puolestaan vaati organisaation, joka hoiti tehokkaasti resurssien keräämisen ja hallinnon.⁶ Tämä kaikki muutti valtioiden hallintoa, keskitti valtaa kruunun käsiin sekä oikeutti yksinvaltaisen järjestelmän. Valtiot militarisoituivat, jolloin poliittiset, sosiaaliset, taloudelliset ja kulttuuriset suhteet kietoutuivat sodankäynnin ympärille. Sota toimi lisäksi resurssien keräämisen legitimoijana: maallinen esivalta pystyi perustelemaan sodan uhalla ylimääräiset verot ja muut maksut sekä talonpoikien sotaväkeen otot. Edellä mainituista syistä tutkimukset keskittyivät armeijan koon sekä kokoonpanon tarkasteluun tai siihen, miten suurvallan rakentaminen rahoitettiin esimerkiksi verotuksen ja kaupan avulla.⁷ Uskontoa ja uskonnollisia toimijoita tutkimukset käsittelevät vain vähän. Tällöin tarkastelun kohteena on, miten hengellisen esivallan toimijat reagoivat maallisen esivallan käskyihin ja määräyksiin.

Sotilasvaltio-käsite on läheistä sukua muissa Pohjoismaissa (etenkin Tanskassa) ja saksankielisessä tutkimuksessa samaan aikaan käytetyille mahtivaltio-käsitteelle (*power state; maktstat; machtstat; magtstat*). Sillä viitataan valtioon, joka on saanut – tai on saamassa – täydellisen vallan suhteessa ympäröivään yhteiskuntaan. Mahtivaltio on jossain määrin kattokäsite: kaikki sotilasvaltiot voidaan katsoa olleen myös mahtivaltioita. Tosin määritelmän mukaisesti mahtivaltioissa esivallan ote yhteiskunnasta on laajempi kuin sotilasvaltioissa.⁸

Sotilasvaltion ohella varhaismodernia Ruotsia on kutsuttu myös verovaltioksi (*tax state; skattestat*). Sillä viitataan ensinnäkin Kustaa Vaasan aikaiseen Ruotsiin, jossa kuningas kirkkoreduktion avulla otti haltuunsa kirkolle aiemmin kuuluneen verotusoikeuden ja sai näin haltuunsa valtionrakentamisen ja -hallinnon kannalta välttämättömiä resursseja. Toisekseen käsitteellä on viitattu siihen, että 1500-luvun kuluessa ja seuraavien vuosisatojen aikana kasvava valtio ei pystynyt ylläpitämään talouttaan omistustensa avulla, kuten se teki vielä keskiaikana. Uudessa tilanteessa valtio tarvitsi rahvaalta kerättyjä veroja, joilla se kustansi hallinnon ja sodankäynnin. Sodat nielivät pääomia ja vaativat siksi tehokkaan resurssienkeräyskoneiston. Verovaltio-käsite onkin tässä mielessä sotilas- ja mahtivaltio-käsitteen kanssa yhtenevä.⁹

Siinä missä varhaismodernia valtiota on käsitteellistetty sen suorittamien tehtävien ja siihen kuuluvien instituutioiden avulla, valtionrakentamista on lähestytty vertikaalianalogian avulla: valtiot muodostuivat joko ylhäältä alas tai alhaalta ylös. Sotilas- ja mahtivaltiotieteoreetikoiden mukaan valtiot rakentuivat ylhäältä alas ja he lähestyivät valtionrakentamista suurmiesthistorian tai poliittisen ja sotahistorian tulokulmista. Tällaiset tutkimukset korostavat taloudellisia,

⁶ Varhaismodernin ajan sodan muutoksesta yleisesti ks. esim. Glete 2002, 10–15; Ruotsin kohdalla tarkemmin esim. Nilsson 1989; Glete 2002, 200–206.

⁷ Artéus 1981, 379–389; Lindegren 1985, 305–306, 314 333–335; Nilsson 1989, 1, 136–138; Nilsson 1990, 208, 234–235.

⁸ Rian 2000a, 27–28. Mirkka Lappalainen viittaa varhaismoderniin Ruotsiin ”*power state*” -käsitteellä; ks. esim. Lappalainen 2001, 2.

⁹ Villstrand 1992, 4; Rian 2000a, 27; Rian 2000b, 337; Villstrand 2017, 466; Lavery 2018, 6–7.

sosioekonomisia tai geopoliittisia teemoja varhaismoderneissa valtioissa ja niiden rakentumisessa. Varhaismoderni valtio ja sen käyttämä valta mielletään fiskaaliseksi tai sotilaalliseksi, pakkoon ja kiskontaan perustuvaksi. Ylhäältä alas -malli korostaakin eliittien ja keskusalueiden johtavaa asemaa, jolloin valtionrakennusprosessi tapahtui maantieteellisesti keskuksista periferioihin ja sosiaalisesti eliiteistä rahvaaseen suuntautuvana ja niitä ”alistavana” toimintana.¹⁰

Ruotsissa ylhäältä alas -malli on selvimmin löydettävissä Nilssonin ja Lindegrenin sotilasvaltiotutkimuksista. Sota mahdollisti talonpoikaisen rahvaan taloudellisen hyväksikäytön, eli tiukan verotuksen ja sotilaaksi ottamisen, mikä puolestaan edisti valtioiden muodostumista. Sodankäyntiä korostaessaan Nilsson on tutkinut esimerkiksi upseereita, armeijan muodostamista, sen rakennetta ja rahoittamista veroilla. Lisäksi hän on tarkastellut sodankäynnin mukanaan tuomia muutoksia varhaismoderniin ruotsalaiseen yhteiskuntaan ja harjoitettuun politiikkaan.¹¹

Varhaismodernia pakkovaltaan perustuvaa sotilasvaltiota ja sen rakentamista on tutkittu paljon myös Pohjoismaiden ulkopuolella. Suomessa ja Ruotsissa viitatuin aihepiirin tutkija on amerikkalainen Charles Tilly. Hänen mukaansa varhaismodernina aikana oli kahdenlaisia sotilasvaltioita: toiset joutuivat käyttämään pakkokeinoja sodan aiheuttaman vaatimusten täyttämiseksi (keräämään pakkokeinoin verot ja sotilaat), toiset saattoivat pääomiensa turvin käyttää esimerkiksi palkattua sotaväkeä ja poikkesivat näin pakkoon perustuvista valtioista.¹²

Myös Tillyn mukaan sota toimi liikkumattomana liikuttajana valtioiden muodostumisen takana. Sota nieli resursseja eli rahvaan joukosta rekrytoituja sotilaita tai veroina kerättyä pääomaa, jolla saattoi hankkia palkkasotilaita. Paikallinen eliitti – maatalousvaltaisissa maissa maata omistava aateli, kaupunkivaltaisemmissa maissa rikkaat kauppiat – hallitsi alueidensa resursseja, joita maata viljelevä väestö tuotti. Tillyn teorian ytimessä on se, että hallitsijat neuvottelivat paikallisten eliittien kanssa resurssien keräämisestä ja luovuttamisesta hallitsijan sekä muotoutuvan valtion käyttöön.¹³

Vaikka Tilly korostaa neuvottelua resurssien keräämisessä, hänen mukaansa neuvottelut käytiin hallitsijan ja paikallisen eliitin välillä. Toisin sanoen kruunu ei neuvotellut paikallistasolla rahvaan kanssa ja siksi talonpojat, jotka käytännössä vastasivat resurssien tuottamisesta, eivät päässeet neuvottelupöy-

¹⁰ Gorski 2001, 851-853; Gorski 2003, 3-5. Ks. myös Holenstein 2009, 7-8, Marko Hakasen mukaan valtionrakentamisen ylhäältä alas -mallin kiteymä on *The Origins of the Modern State in Europe, 13th-18th Centuries* -projektin seitsemän osainen teos. Ks. Hakanen 2011, 47.

¹¹ Lindegren 1985; Nilsson 1989; Nilsson 1990, (mihin on koottu Nilssonin keskeisiä kirjoituksia vuosien 1968-1989 ajalta); Nilsson 1994. Martin Almbjärin mukaan Nilssonia ei yksiselitteisesti voi sijoittaa pakkoa valtionrakentamisessa painottaviin tutkijoihin, sillä Nilsson on tutkinut myös muun muassa esivallan ja rahvaan välistä yhteistyötä esimerkiksi rahvaanvalituksia; Almbjär 2016, 2 erityisesti viite 10.

¹² Tilly 1990, erit. 14-15, 20-28, 30. Vaikka Tillyn teoriaa on käytetty paljon Ruotsin varhaismodernin valtion tutkimiseen, soveltuu se nykyisen käsityksen mukaan huonosti sellaisenaan selittämään Ruotsin valtiota ja sen rakentamista; Ks. esim. Glete 2002, Karonen 2014, 331; Karonen & Hakanen 2017, 18.

¹³ Tilly 1990, erit. 14-15, 20-28, 30.

tiin. Talonpojat sen sijaan olivat vallankäytön kohde, jolle lankesi maksajan rooli valtionmuodostusprosessissa. Tästä näkemyksestä johtuen Tilly on syytä laskea kuuluvaksi ylhäältä alas -teoreetikoihin: valtionmuodostumisprosessi alkoi hallitsijoiden johtamana ja hallitsijat olivat myös aktiivisessa asemassa sen läpiviennissä.¹⁴

Sotilas- tai mahtivaltio-käsityksen rinnalla varhaismodernin valtion ja valtionrakentamisen tutkimuksessa kulki toinen polku, joka nosti esiin rahvaan ja maallisen esivallan välisen yhteistyön ja vuorovaikutuksen muodostumassa olevissa valtioissa. Näiden tekijöiden vuoksi varhaismodernia Ruotsia on kutsuttu myös neuvotteluvaltioksi (*förhandlingstat*).¹⁵ Neuvotteluvalltion, sen rakentamisen ja poliittisen kulttuurin polttopisteessä olivat maata omistavat talonpojat, jotka vuorovaikutusareenoiden, välittäjäportaan rakenteiden sekä toimijoiden avulla olivat kontaktissa keskusvaltaan ja osallistuivat poliittiseen päätöksentekoon. Talonpoikien osallistumisen vuoksi Ruotsi on nähty erikoistapauksena varhaismodernien valtioiden joukossa. Osallistuminen on mielletty varaventiiliksi, josta yhteiskunnallinen paine pääsi purkautumaan laillisesti. Se, että Ruotsissa oli varhaismodernina aikana vähän väkivaltaisia talonpoikaismellakoita tai -kapinoita, on tulkittu järjestelmän onnistumiseksi: rahvaan ei tarvinnut kapinoida, koska se sai äänensä kuuluviin virallisia teitä.¹⁶

Yhteistyö ja neuvottelu maallisen esivallan ja rahvaan välillä korostuvat myös vero-sotilasvaltio-käsitteessä (*fiscal-military state*). Tutkijoista esimerkiksi Jan Glete on määritellyt varhaismodernin valtion vero-sotilasvaltioksi. Hän korostaa valtion organisatorista ja yritystoiminnallista (*entrepreneurial*) puolta. Gleten mukaan varhaismoderni valtio oli monimutkainen organisaatio, jossa maallisen esivallan hallussa ollut väkivaltakoneisto tuotti yhteiskunnan resurssista (luonnontuotteina kerätyt verot ja armeijan rulliin otetut miehet) sotilaallista turvaa ja vakautta. Resurssien luovuttamisesta, turvasta ja vakaudesta neuvoteltiin maallisen esivallan ja talonpoikaisen rahvaan kesken – resurssien ottaminen ei perustunut pakkokeinoihin. Mallissa hallitsijan yhteiskunnallisen sovittelijan ja takaajan rooli varmisti järjestelmän toimivuuden sekä maksajien että turvan ja vakauden tuottajien kannalta.¹⁷

Neuvotteluun tukeutuu myös Harald Gustafsson määritellessään varhaismodernin valtion luonnetta, vaikka pääasiassa hän korostaa maantieteellistä yhdistymistä valtioiden rakentumisessa. Gustafssonin mukaan varhaismodernit valtiot olivat konglomeraattivaltioita (*konglomerate state*), jotka muodostuivat monesta erillisestä maantieteellisestä keskuksesta, joilla oli eliittinsä, kielensä, etnisyytensä ja kulttuurinsa sekä omanlaisensa hallinto- ja poliittinen kulttuuri. Eroista huolimatta alueelliset keskukset liittyivät toisiinsa johtavan hallitsijasuvun alle, ja näin ne muodostivat yhdessä valtioksi kutsuttavan maan-

¹⁴ Hallenberg 2016, 148.

¹⁵ Erit. Hallenberg & Holm 2016. Käsite muodostettiin ensimmäisen kerran vasta 2000-luvulla. Aiemmin tutkimuksissa viitattiin sotilasvalltion vuorovaikutukselliseen puoleen, mutta käsite valtion luonteesta perustui edelleen sotilasvaltioon.

¹⁶ Ks. esim. Österberg 1993, 141, 144–145; Hallenberg 2001, 88–90, 406; Karonen 2014, 23; Hallenberg & Holm 2016.

¹⁷ Glete 2002, 2, 4–5, 214.

tieteellisen kokonaisuuden. Gustafssonin mukaan valtiot kehittyivät keskiaikaisista löyhistä yhteenliittymistä kohti moderneja keskusjohtoisia ja lopulta nykyaikaisia hyvinvointivaltiota konglomeraattivaltion kautta.¹⁸

Siinä missä sotilasvaltion on ajateltu rakentuneen ylhäältä alas, vuorovaikutusta ja neuvottelua korostavat tutkijat määrittelevät valtionrakentamisen suunnan alhaalta ylös eli paikallisyhteisöistä kohti valtakunnan keskuksia (*state building from below*). Suunnanmuutoksessa on havaittavissa ”uusien historioiden” vaikutus, jonka myötä lähtökohtaisesti makrotason ilmiöitä, kuten valtionrakentamista, alettiin tarkastella mikronäkökulmasta. Muutoksen myötä tutkijat asennoituivat skeptisesti ylhäältä alas -teoreetikoiden painotuksiin tutkia hallitsevia ryhmiä ja virallisia organisaatioita sekä korostaa pakkoa valtionrakentamisessa. Taloudellisten, sosioekonomisten ja sotilaallisten teemojen sijaan tutkijat painottavat sosiaalisen sääntelyn ja kulttuurisen legitimoinnin vaikutusta valtioiden muodostumisessa. Esivaltojen sijasta tai niiden rinnalla myös rahvaalla oli mahdollisuus vaikuttaa valtion rakenteisiin ja niiden syntymiseen, mikä tapahtui rahvaan ja esivallan välisen vuorovaikutuksen sivutuotteena. Näistä näkökulmista tarkasteltuna valtionrakentamisessa korostuvat paikalliset toimijat ja periferioiden rooli.¹⁹

Valtionrakentamista alhaalta tutkineen André Holensteinin mukaan valtio syntyi keskusvallan ja rahvaan välisen vuorovaikutusprosessin myötä. Holensteinin mukaan vuorovaikutustilanteissa valtion ja paikallisyhteisöjen edustajien välillä legitimoitui toinen vallankäyttäjäksi ja toinen vallankäytön kohteeksi. Tämän lisäksi hän korostaa, että vuorovaikutustilanteissa löydettiin ratkaisu, johon kaikki osapuolet saattoivat olla tyytyväisiä, ja näin vuorovaikutuksen myötä kaikista osapuolista tuli vahvempia. Samalla yhteiskunnallinen koheesio kasvoi. Holenstein käyttääkin vahvistavan vuorovaikutuksen (*empowering interaction*) käsitettä, jolla hän kuvaa vastavuoroisuutta vuorovaikutukseen osallistuvien ryhmien välillä. Tällainen vuorovaikutusprosessi oli Holensteinin mukaan käynnissä varhaismoderneissa valtioissa jatkuvasti.²⁰

Ruotsissa alhaalta ylös -mallin johtava teoreetikko on Eva Österberg. Useissa tutkimuksissaan hän on nostanut esiin esivallan ja talonpoikaisen rahvaan välisen vuorovaikutuksen tärkeyden Ruotsin valtion muodostumisessa.²¹ Österbergin ohella toinen maallisen esivallan ja paikallisyhteisöjen välistä vuorovaikutusta tutkinut ja korostanut historioitsija on Nils Erik Villstrand. Suurvaltakauden sotilaaksi ottoja tutkiessaan hän on havainnut, että paikallisyhteisöillä oli passiivisia ja aktiivisia keinoja vastustaa maallisen esivallan asettamia vaati-

¹⁸ Gustafsson 1991, 198; Gustafsson 1998, 195–197, 212; Gustafsson 2000, 26–27. Myös Mirkka Lappalainen korostaa maantieteellisen integraation merkitystä valtioiden rakentumisessa; ks. Lappalainen 2001, 1–2. Konglomeraattivaltio-käsitys ei ole saanut tutkimuksessa vahvaa analyyttistä asemaa. Hiljattain (2017) Miia Ijäs ja Lauri Uusitalo ovat soveltaneet käsitettä Puola-Liettuan ja Espanjan valtioiden rakentumisen tutkimukseen; ks. Ijäs & Uusitalo 2017.

¹⁹ Gorski 2001, 858; Holenstein 2009, 5, 16, 29–30; Hakanen 2011, 47; Hallenberg 2016, 148–149.

²⁰ Holenstein 2009, 25–26, ks. myös erityisesti viite 72.

²¹ Ks. esim. Österberg 1971; Österberg 1977; Österberg 1989; Österberg 1992; Österberg 1993.

muksia. Lisäksi hän korostaa, että yhteistyötä ja neuvottelua tehtiin valtiopäivillä, kun maallinen esivalta ja rahvas kohtasivat, mutta vuorovaikutus jatkui paikallisyhteisöissä, kun valtiopäivillä tehdyt päätökset muuttuivat konkreettiseksi toiminnaksi.²² Näin ollen suurvaltakauden valtiolla ei ollut kaiken kattavaa valtaa, vaan se joutui ottamaan huomioon paikallisyhteisöjen vastavallan.

Alhaalta ylös -mallin mukaan rahvaan ja esivallan välinen neuvottelu sekä vuorovaikutus tapahtuivat instituutioissa, joissa rahvas ja maallinen esivalta (tai sen edustajat) käytännössä kohtasivat.²³ Valtionrakentumista onkin lähesytetty tutkimalla neuvotteluareenoiden toimintaa. Tutkimuksen kohteena ovat olleet muun muassa kihlakunnan käräjät, valtiopäivät sekä rahvaanvalitukset.²⁴ Valtiopäivillä on tarkasteltu eri säätyjen välistä sekä säätyjen ja maallisen esivallan välistä vuorovaikutusta. Erityisesti talonpoikien²⁵ asema on kiinnostanut, mutta muidenkin säätyjen, myös papiston,²⁶ toimintaa on tutkittu. Valtiopäiviä ja muuta poliittista vaikuttamista käsittelevissä tutkimuksissa yhteinen nimittäjä on ollut poliittinen kulttuuri, joka on nähty elimellisenä osana valtionrakentamista²⁷.

Vuorovaikutusareenoiden lisäksi on tutkittu toimijoita, jotka työskentelivät esivaltojen ja paikallisyhteisöiden ”välissä”²⁸. Tutkimuksissa on keskitytty maaseutuun, kun taas kaupunkeja ja niiden toimijoita on tutkittu vähemmän²⁹. Maaseudun toimijoista ennen muuta maallisen hallinnon virkamiehet – voudit ja tuomarit – ovat olleet tutkimuksen kohteena, ja siksi heidän toimintansa keskus- ja paikallishallinnossa sekä näiden välissä tunnetaan varsin hyvin.³⁰ Sen sijaan 1500-luvun papit ovat jääneet lähes kokonaan tästä näkökulmasta tehdyn tutkimuksen ulkopuolelle³¹ tai pappien rooliin viitataan yleisesti osana muita tutkimuksia³². Kuitenkin esimerkiksi papinvaaleja ja kirkkoherrojen valintaa on tutkittu aiemmin suhteellisen runsaasti, mitkä teemoina osuvat jossain määrin vuorovaikutustutkimuksen kysymyksenasetteluihin. Tutkimukselle on tyypillistä se, että 1500-lukua koskeva tutkimus käsittelee kirkkoherran valintaa ilmiönä, eikä sitä sidota ajan yhteiskunnallisiin muutoksiin³³. Mikäli papinvaalia

²² Villstrand 1992; Villstrand 2000.

²³ Österberg 1987, 326, 328; Österberg 1989, 74.

²⁴ Ks. esim. Kiuasmaa 1962; Österberg 1987, Österberg 1989, 81; Österberg 1993, 85; Lennersand 1999; Hallenberg 2001.

²⁵ Ks. esim. Holm 2003; Holm 2007.

²⁶ Ihse 2005.

²⁷ Ks. esim. Österberg 1993; Gustafsson 1994b; Hallenberg 2001; Einonen 2005; jossain määrin Glete 2002 sekä Ihse 2005; Hallenberg, Holm & Johansson 2008; Hallenberg & Holm 2016.

²⁸ Österberg 1971, 243–245, 249; Österberg 1987, 326, 328.

²⁹ Kaupunkeja koskevasta tutkimuksesta ks. esim. Einonen 2005.

³⁰ Ks. esim. Renvall 1940; Renvall 1949a; Blomstedt 1958; Hallenberg 2001; Haikari 2009; Karonen & Hakanen (toim.) 2017 ja siinä olevat artikkelit.

³¹ Esimerkkinä tutkimuksesta, jossa kirkkoherroja tutkitaan tästä näkökulmasta ks. Hallenberg 2012.

³² Ks. esim. Österberg 1971.

³³ Appelberg 1896; Holmquist 1933; Heldtander 1955; Matinolli 1955; Sahndahl 1966; Paarma 1980; Hernroth 1989.

tarkastelemalla on tutkittu poliittista kulttuuria ja sen muutoksia, on tutkittava aikakausi osunut 1600- ja 1700-luvulle³⁴.

Vaikka vuorovaikutusnäkökulma on osoittautunut hedelmälliseksi keinoksi ymmärtää varhaismodernia Ruotsia, on malli herättänyt kritiikkiä myös näkökulmaan tukeutuvien tutkijoiden keskuudessa. Börje Harnesk on kritisoinut tulkintaa talonpoikien poliittisen osallistumisen vaikutuksista kapinattomuuteen. Hänen mukaansa kapinattomuudella ei välttämättä ollut yhteyttä ruotsalaiseen hallintamalliin ja sen legitimizeettiin. Harneskin mukaan ruotsalainen talonpoikaisto ei välttämättä ollut sen rauhallisempaa kuin muidenkaan varhaismodernien maiden talonpojat ja myös muualla rahvaalla oli laillisia kanavia, joita he saattoivat käyttää asioidensa hoitamiseen.³⁵ Ruotsin malli ei siis ollut uniikki, kuten aiemmat tutkimukset antavat ymmärtää.

Mats Hallenberg ja Johan Holm ovat puolestaan osoittaneet, ettei koko talonpoikaisto päässyt neuvottelupöytiin maallisen esivallan kanssa. Neuvotteluasema oli sidoksissa maanomistukseen, ja näin ollen maata omistamattomalla väestöllä ei ollut mahdollisuuksia osallistua poliittiseen päätöksentekoon. Tämän lisäksi tutkijat ovat huomanneet, että väkivaltaiset kapinat eivät suinkaan päättyneet 1500-luvulle, kuten varhemmin on esitetty. Sen sijaan kapinoin osallistuneiden kokoonpano muuttui: 1500-luvulla talonpoikaiskapinoin, kuten nuijasotaan, osallistui iso osa koko talonpoikaistosta. 1600-luvulla kapinoi maata omistamaton väestö. 1600-luvun kapinat olivat tästä syystä pienempiä ja paikallisempia. Maallinen esivalta saattoi tukahduttaa kapinat väkivaltaisesti, sillä sen ei tarvinnut pelätä poliittista turbulenssia, kun kapinoitsijoilla ei ollut takanaan talonpoikien suurta enemmistöä ja mahdollisuutta poliittisesti valtiolaivan keinuttamiseen.³⁶ Tässä valossa ruotsalainen 1500-luvun jälkeinen kapinattomuus vaikuttaa olevan paikkaansa pitämätön olettaus. Kapinoita oli, mutta niihin osallistui vain pienehkö, ilman poliittista valtaa oleva osa rahvaasta.

Kiteytettynä aiemmassa tutkimuksessa varhaismodernia Ruotsia on lähestytty joko sotilas- tai neuvotteluvaltiona. Lähestymällä valtiota vastakkaisista näkökulmista on saatu paljon hedelmällistä tietoa, mutta perustavanlaatuinen ristiriita³⁷ on myös ohjannut tutkimusta ja rajannut tutkimuksen kohteita ja painotuksia. Osaltaan ristiriita sotilas- ja neuvotteluvaltioiden välillä selittyy paradigmaattisilla eroilla. Toisaalta tutkimusten aikajänne sekä käsitteen ”varhaismoderni valtio” epämääräinen käyttö aiheuttaa ristivetoa, varsinkin jos käsit-

³⁴ Laasonen 1983; Lindström 2003; jossain määrin myös Ihse 2005.

³⁵ Harnesk 2002.

³⁶ Hallenberg & Holm 2016, 256–258.

³⁷ On selvää, että valtio ei voinut olla samaan aikaan pakkovaltaan perustuva ja neuvotteleva organisaatio. Nils Erik Villstrandin mukaan ristiriitaa on koetettu selvittää määrittelemällä mahtivaltio responsiiviseksi (*responsiv maktstat*), mutta hän huomauttaa, että määritelmän mukaan mahtivaltio ei voinut olla responsiivinen; ks. Villstrand 1992, 292.

teellä viitataan koko pitkään ajanjaksoon³⁸ ottamatta huomioon muutoksia rakentuvissa valtioissa.³⁹

Suurin osa tutkimuksista käsittelee ajallisesti 1600- tai 1700-lukua, ja edelliseen vuosisataan niissä viitataan varsin epämääräisesti valtioiden muodostumisen ensivuosisatana. Esimerkiksi Nilssonin mukaan sotilasvaltio on 1600-luvulle ajoittuva käsite, joskin sen juuret löytyvät 1500-luvulta. Hänen mukaansa Kustaa Vaasan valtakauden loppupuolelta on löydettävissä muutoksia, jotka ovat tulkittavissa varhaiseksi sotilasvaltion rakentumiseksi. Näitä olivat muun muassa muutokset sotaväessä, esimerkiksi ulkomailta rekrytoidun palkka-armeijan kutistaminen ja kotimaisen talonpoikasarmeijan kasvattaminen, sekä laajentuvaan ulkopoliittikkaan pyrkiminen.⁴⁰

Sotilasvaltion 1500-luvun juuria on tutkinut myös Gunnar Artéus. Tarkastellessaan vuosisadan loppupuolen Ruotsin armeijan korkea-arvoisten upseeriden professionaalistumista, sosiaalista sekä kansallista taustaa, hän on huomannut, että sotilasvaltion perusta valettiin 1500-luvun loppupuolella, jolloin myös yhteiskunnan militarisoituminen alkoi. Vuosisadan lopulta alkaen upseeristö muuttui ammattimaisemmaksi, jolloin esimerkiksi heidän teoreettinen osaamisensa sekä kokemuksensa sodankäynnistä lisääntyivät.⁴¹

Jan Glete jakaa vero-sotilasvaltion kehityksen ajallisesti kolmeen osaan. Vuoteen 1560 tultaessa valtio oli muotoutumassa, mutta maallisen esivallan keräämät resurssit olivat siinä määrin vähäiset, että niillä ei voinut pitää yllä koko-aikaista armeijaa. Kuitenkin hallitsija oli saavuttamassa väkivallankäytön monopolin, minkä lisäksi rakenteet, joissa resursseista ja turvasta neuvoteltiin, olivat muodostumassa.⁴²

Toinen vaihe kesti vuodesta 1560 vuoteen 1660. Tuolloin moni eurooppalainen muodostumassa ollut valtio, kuten Ruotsi, ajautui sisäiseen kriisiin, mikä yleensä johti sisällissotaan. Sisäisistä kriiseistä huolimatta vuoteen 1600 tultaessa valtioiden johdolla oli hallussaan sotilaallinen ja hallinnollinen tietämys ja taidot vero-sotilasvaltion rakentamiseen sekä hallitsemiseen, mutta poliittiset rakenteet eivät olleet siinä määrin kehittyneitä, että se olisi ollut mahdollista. Rakenteiden kehittymistä täytyi odottaa 1600-luvun loppupuolelle, jolloin alkoi vero-sotilasvaltioiden kolmas vaihe.⁴³

³⁸ Perusmääritelmän mukaan varhaismoderni aika kesti 1520-luvulta 1800-luvun alkuun saakka. Ks. esim. Ingesman 2014, 21–25; Karonen 2014.

³⁹ Hallenberg & Holm 2016, 14–15. Myös Harald Gustafsson on esittänyt, että mahti- ja neuvotteluvallion välinen ristiriita on osaksi selitettävissä kronologialla; ks. Gustafsson 1994a, 208–210.

⁴⁰ Ks. esim. Nilsson 1989, 1; Nilsson 1990, 273. Jan Lindegrenin mukaan vuoden 1620 jälkeen, kun sotilasvaltio oli kukoistuksessaan, koko yhteiskunta oli alisteinen sotilasvaltiolle ja sen tarpeille. Ennen tätä yhteiskunta oli *jossain määrin (to some degree)* alisteinen sodan vaatimuksille. Ks. Lindegren 1985, 335.

⁴¹ Artéus 1986, 14–15, 58–65, 114–120. Artéuksen käyttämät mittarit, joilla hän upseeriston ammattimaistumista tarkastelee, ovat palvelu, palkka, eläke, käytännön harjoittelu, teoreettinen koulutus, uramahdollisuudet, mentaliteetti, toiminta kollektiivisesti sekä ulkomaalaisten upseerien osuus koko upseeristosta.

⁴² Glete 2002, 16, 21.

⁴³ Glete 2002, 22, 24, 27.

1500-luvun tutkijoista vouteja ja valtionrakentamista väitöskirjassaan tutkinut Mats Hallenberg määrittelee valtion instituutioiden ja niiden toiminnan kautta: 1500-luvulla instituutiot kuten valtiopäivät ja oikeuslaitos käyttivät julkista valtaa ja näin ylläpitivät lakia ja järjestystä. Valtiollisten instituutioiden ja niiden suorittamien tehtävien vuoksi 1500-luvun järjestelmää voidaan kutsua valtioksi. Muutoin 1500-luku oli Hallenberginkin mukaan siirtymävaihe löysästi organisoidusta ja alueellisesti hajanaisesta keskiaikaisesta yhteenliittymästä kohti organisoitua, byrokraattista ja tiukasti johdettua 1600-luvun sotilasvaltiota. Näkemys motivoi 1500-luvun tutkimisen, sillä vuosisadalla tapahtuneita muutoksia tarkastelemalla voi löytää selityksen Ruotsin suurvalta-asemaksikasvamiselle.⁴⁴ Ajallisesti pidemmälle vietyä 1500-luku oli modernin valtionrakentamisen syntyvuosisata ja sieltä on löydettävissä syyt ja perustavat muutokset, joiden varaan ja joiden ohjaamana nykyisetkin hyvinvointivaltiot rakennettiin.

Myöhemmissä tutkimuksissaan Hallenberg on jatkanut varhaismodernin valtion tutkimista pidentäen tutkimustensa aikajännettä 1600-luvulle. Hän ja Johan Holm esittävät yhteisessä tutkimuksessaan, että 1600-luvun Ruotsi oli neuvotteleva sotilasvaltio (*den förhandlande militärstat*). Tällöin käsitteessä yhdistyy edellä esiteltyt sotilas- sekä neuvotteluvaltion käsitteet⁴⁵. Tutkijoiden mukaan valtiomuoto muuttui 1500–1600-lukujen aikana: 1500-luvun Ruotsi oli neuvotteluvaltio, ja 1600-luvulla se muuttui sotilasvaltioksi, joka pystyi ”pumppaamaan” väkivallalla ja voimalla resursseja paikallistasolta käyttöönsä. Kuitenkin poliittinen kulttuuri perustui myös neuvotteluun sekä esivallan ja paikallisyhteisöjen väliseen vuorovaikutukseen. Rahvaan resurssien luovuttaminen ei ollut esivallan pakkokeinosta johtuva, vaan paikallisyhteisöt neuvottelivat esivallan kanssa resurssien luovuttamisen määrästä ja sisällöstä ja saivat jotain resurssien vastineeksi.⁴⁶

Hallenbergin ja Holmin muotoilu yhdistää ylhäältä alas ja alhaalta ylös -mallit. Yhdistävää keskitietä on haettu myös Petri Karosen ja Marko Hakasen toimittamassa antologiassa (2017), jossa usean suomalaisen varhaismodernin ajan tutkijan voimin käsitellään maallisten ja kirkollisten virkamiesten henkilökohtaista toimijuutta (*personal agency*)⁴⁷. Antologian lähtökohta on osoittaa, miten valtio varhaismodernina aikana rakentui virkamiesten käytännön toiminnan myötä. Kokoelman perusväittäjä on, että Ruotsin hallinnossa jäi tilaa virkamiesten henkilökohtaisille valinnoille ja toiminnalle, vaikka hallinto kehittyi varhaismodernina aikana kohti yhä keskittyneempää ja laajemmalle ulottuvaa järjestelmää. Toimijoita tarkastelemalla kysymys valtionrakentamisen suunnasta menettää merkityksensä, sillä valtio rakentuu tästä näkökulmasta katsottuna sisältä ulos.⁴⁸

⁴⁴ Hallenberg 2001, 13–15, 21–22, 24; Hallenberg 2003, 19.

⁴⁵ Vrt. responsiivinen mahtivaltio, ks. viite 37.

⁴⁶ Hallenberg 2016, 145–146; Hallenberg & Holm 2016, 249–252; ks. myös Hallenberg, Holm & Johansson 2008.

⁴⁷ Tämän tutkimuksen artikkeleista Hiljanen 2017 on osa antologiaa.

⁴⁸ Karonen & Hakanen 2017, 18–19, 25; ks. myös kokoelman artikkelit.

Edellisten lisäksi Nils Erik Villstrand on huomauttanut, että mielekäs tapa lähestyä varhaismodernia valtiota on tulkita neuvottelu- ja sotilasvaltiokäsitykset teoreettiseksi vastinpariksi, jolloin varhaismodernin valtion määritelmä löytyy jostain näiden välistä. Tällainen asemointi mahdollistaa laajaspektrisen tarkastelun, jolloin näkyväksi tulee esivaltojen ja paikallisyhteisöiden suhteen tilannesidonaisuus – välillä suhde perustui pakkoon ja väkivaltaan, toisinaan taas yhteistyöhön ja neuvotteluun.⁴⁹

Sen lisäksi, että tutkimusten ajallinen jänne yltyä harvoin 1500-luvulle, läpäisevä piirre aiemmalle suomalaiselle ja ruotsalaiselle valtionrakentamisen tutkimukselle, on rakentamisen suunta ollut sitten ylhäältä alas tai toisinpäin, on se, että aihetta lähestytään maallisia instituutioita, rakenteita ja toimijoita tarkastelemalla. Uskonnon ja reformaation vaikutukseen ja merkitykseen valtionrakennusprosessissa viitataan yleisesti⁵⁰, mutta reformaation ja valtionrakentamisen välistä suhdetta tarkkaavia tutkimuksia on vähän.

Yksi syy reformaation ja valtionrakentamisen välisen suhteen vähäiseen tutkimukseen Suomessa ja Ruotsissa on se, että tutkimuskohteena reformaatio asettuu historian ja kirkkohistorian väliin. Molemmat tieteet tutkivat reformaatiota, mutta asettuminen tieteiden välimaastoon merkitsee sitä, että tietyt teemat ja kysymykset ovat jääneet tutkimuksen ulkopuolelle. Siinä missä aikakautta tutkivat suomalaiset kirkkohistorioitsijat ovat olleet kiinnostuneita esimerkiksi reformaation vaikutuksista kirkolliseen hallintoon⁵¹, teologiaan (laajassa merkityksessä)⁵² tai reformaation vaikutuksiin kirkon talouteen⁵³, on historia – ponnistaen (uuden) kulttuurihistorian perinteestä – tutkinut esimerkiksi reformaation jälkeistä rahvaan uskonnollisuutta ja uskontoa osana kulttuuria⁵⁴. Teemat, kuten noituus⁵⁵ ja taikuus⁵⁶, eletty uskonnollisuus⁵⁷ ja pyhäpäivien vietto⁵⁸ ovat kiinnostaneet varhaismodernin ajan uskonnollisuuden tutkijoita. Tutkimukset ovat haastaneet aiemmin vallalla ollutta käsitystä reformaation nopeasta läpiviennistä ja sen onnistumisesta, kun reformaation jälkeen syntyneistä lähteistä on löydetty kuvauksia uskomuksista ja tavoista, jotka ovat peräisin reformaatiota vanhemmasta uskontokulttuurista. Tutkimuksessa onkin alettu puhua pitkästä reformaatiosta, jolla viitataan siihen, että reformaatiosta alkanut muutos kesti jopa vuosisatoja⁵⁹. Muutos on kuitenkin suhteellinen, sillä tietyt asiat, kuten messun kaava, muuttuivat nopeasti⁶⁰. Toisissa muutos tapahtui hitaammin.

⁴⁹ Villstrand 2017, 468–469. Ks. myös Viitaniemi 2016, 42–43

⁵⁰ Ks. esim. Glete 2002, 25.

⁵¹ Ks. esim. Pirinen 1956; Pirinen 1962a; Pirinen 1976; Paarma 1980.

⁵² ks. esim. Arffman 2008; Alaja 2013.

⁵³ Ks. erit. Pirinen 1955.

⁵⁴ Ingesman 2016, 3–4, 13–14.

⁵⁵ Ks. erit. Eilola 2003.

⁵⁶ Ks. esim. Lahti 2016.

⁵⁷ Toivo 2016; Katajala-Peltomaa & Toivo 2017.

⁵⁸ Kuha 2016.

⁵⁹ Ks. esim. Toivo 2016, 96–107; Kuha 2016; Katajala-Peltomaa & Toivo (toim.) 2017.

⁶⁰ Laine 2008, 181–186, 189.

Pappeja historiantutkimuksessa on tarkasteltu aiemmin verrattain vähän. Merkittävimmistä 1500-luvun piispoista ja teologeista on tehty elämäkerrat⁶¹, mutta paikallisseurakuntien pappeja on tutkittu huomattavasti vähemmän⁶², ja siksi kokonaiskäsitys kirkkoherrojen elämästä ja toiminnasta seurakunnissa sekä rakentuvassa valtiossa puuttuu⁶³. Yleisteoksissa ja osatutkimuksissa heidät on nähty karrikoidusti kirkon ja kruunun virallisen teologian toteuttajina.

Viime vuosina historiantutkimuksen kiinnostus pappeja kohtaan on lisääntynyt ja näkökulmat ovat moninaistuneet. Tutkimuksellinen mielenkiinto on siirtynyt pappien käytännön työhön ja toimintaan paikallisyhteisöissä ja yhteiskunnassa laajemminkin. Esimerkiksi tutkimuksia papiston poliittisesta toiminnasta on julkaistu enenevässä määrin, joskin tutkimukset käsittelevät pääasiassa pappien toimintaa 1600–1700-luvun aikana⁶⁴. Saarnaaminen, saarnat sekä niiden kieli poliittisina toimintana, teksteinä tai käsitteinä on kiinnostanut tutkijoita myös valtionrakentamisen ja siihen liittyvän kansallisen identiteetin näkökulmista⁶⁵. Aiemmasta näkemyksestä, jonka mukaan papisto oli staattinen esivallan käskyjä ja sääntöjä noudattava ryhmä, on siirrytty tutkimaan papistoa aktiivisena toimijana. Tutkimusten aikajana ylittää kuitenkin harvoin 1500-luvulle ja varsinkaan paikallisseurakuntien kirkkoherrojen toiminnan tarkaste- luun.

Reformaation ja valtionrakentamisen välistä suhdetta on tutkinut ruotsalainen Kajsa Brilkman. Hän kuvaa aiempaa ruotsalaista reformaatiotutkimusta nationalistispainotteiseksi. Yhdistävänä piirteenä tutkimuksissa on ollut kertomus Ruotsin vapautumisesta paavin sekä Kalmarin unionin vallasta. Reformaation aika puolestaan kuvataan kruunun voittona kirkosta. Tämän lisäksi tutkimus on keskittynyt toimijoihin, prosesseihin ja tapahtumahistoriaan.⁶⁶

Ruotsalainen reformaatiotutkimus seuraa Brilkmanin mukaan kolmea eri tutkimuslinjaa. Ensinnäkin on tutkittu Kustaa Vaasan harjoittamaa propagandaa, jolla hän vahvisti omaa valtaansa kirkon kustannuksella. Tästä näkökulmasta valtionrakentaminen näyttäytyy kirkon varojen siirtona kruunulle. Toinen näkökulma on keskittynyt kuninkaan aseman legitimointiin. Kolmas tulokulma on ollut edellisiä kirkkohistoriallisempi, jolloin teologiset kysymykset

⁶¹ Ks. Esim. Eerik Sorolaisesta, Holmström 1937; Marcus Henrici Helsingiuksesta, Heininen 1974; Mikael Agricolasta, Heininen 2007; Paavali Juusteenista, Heininen 2012; Abraham Angermannuksesta, Petterson & Sandén 2012. Sveno Jacobista, Czaika 2013.

⁶² Paimenmuistot ja muut biografiset kokoelmat sisältävät tietoa papiston urasta ja elämästä, mutta niissä harvoin analysoidaan sisältämää tietoa. Tässä mielessä biografiset kokoelmat ovat tietopankkeja, eikä niitä siksi voi laskea varinaisiksi tutkimuk- siksi. Ks. tarkemmin luku 1.3 *Lähteet*.

⁶³ Kattavin kokonaisteos aiheesta on vuonna 1919 julkaistu Gunnar Suolahden Suomalainen papisto 1600–1700-luvulla; ks. Suolahti 1919. Jussi Nuortevan väitöskirja käsittelee eurooppalaisissa yliopistoissa opiskelleita suomalaisia ennen vuotta 1640. Koska varsinkin kirkon johtomiehet hakivat oppinsa Euroopan yliopistoista, käsittelee teos kattavasti myös pappeja. Kuitenkin näkökulmana on henkilöiden oppimatkat ja opiskelu, joten muunlainen tarkastelu jää vähemmälle. Ks. Nuorteva 1997.

⁶⁴ Ks. esim. Laine 1995; Laine 1996; Ihse 2005; Hallenberg 2012; Rähä 2015; jossain määrin myös Lavery 2018.

⁶⁵ Varhaismodernia aikaa käsittelevät esim. Ihalainen 2005; Laine 2007; Östlund 2007; ks. myös Tammela 2015. Uudempia aikoja käsittelee esimeriksi Tilli 2012.

⁶⁶ Brilkman 2013, 33, 191.

ovat saaneet käsittelynsä. Tutkimuksissa esivallan ja alamaisten välillä tapahtuneiden uskonnollisten kompromissien on ajateltu edistäneen valtionrakennusprojektia.⁶⁷

Kajsa Brillmanin esiin nostamat teemat reformaation, valtionrakentamisen ja näiden välisen suhteen tutkimisesta pätevät jossain määrin myös suomalaisen reformaatiotutkimukseen. Toki suomalaisella tutkimuksella on myös omintakeisia näkökulmia, esimerkiksi Suomen alueeseen tai Turun hiippakuntaan tai suomalaisiin toimijoihin keskittyminen.

Brillman itse tutkii reformaatiota ja valtionrakentamista diskursiivisesta näkökulmasta. Hänen mukaansa reformaation myötä syntyi uudenlainen yhteiskunnallinen tapa keskustella, mikä muutti myös tapaa jäsentää maailmaa. Keskustelutavassa tärkeää oli tieto ja tietäminen. Niiden varaan rakentuivat valtion ja sen rakentamiseen liittyvät käsitteet, kuten valtakunta, alamainen, kuningas ja valtakunnan vihollinen. Uudenlaisen tietämisen vaatimuksen pohjalle reformaatiossa syntyi Brillmanin mukaan ”ymmärtävä alamainen” (*undersåtare som föstod*). Tällaiselta henkilöltä voitiin vaatia valtiollisten ja yhteiskunnallisten abstraktien käsitteiden ymmärtämistä. Diskursiivisesta näkökulmasta valtio näyttäytyy käsitteenä, minkä pohjalta ihmisten välille oli mahdollista muodostaa yhtenäisyyksiä tai eroja. Brillmanin mukaan valtionrakennusprosessi oli puhetta tällaisesta valtakunnasta tai valtiosta.⁶⁸

Brillmanin ohella Jason Lavery on tutkinut reformaation vaikutusta Ruotsin valtion rakentumiseen Kustaa Vaasan hallituskaudella (1523–1560). Hänen mukaansa kuninkaallinen reformi, eli valtionrakentaminen, sekä uskonnollinen reformaatio, eli luterilaistuminen, kytkeytyivät vahvasti toisiinsa. Tutkimuksessa valtionrakentamista lähestytään pääsääntöisesti taloudellisesta näkökulmasta, kun tarkastelun kohteena on kirkkoreduktio eli kirkon tulojen ja omaisuuden siirto kruunun haltuun. Reduktion Lavery kytkee valtionrakentamiseen. Kirkolta saatujen pääomien avulla kruunu saattoi edistää omia valtapyrkimyksiään, mutta rahan lisäksi myös kirkon poliittinen valta siirtyi kruunulle. Laveryn mukaan muutosten myötä kirkosta tuli kruunun johtama kuninkaallinen instituutio. Tästä huolimatta valtakunta Kustaa Vaasan kuollessa ei ollut luterilainen.⁶⁹

Aiempaa, varsinkin kirkkohistoriassa tehtyä, reformaatiotutkimusta Lavery kritisoi näkemyksestä, jonka mukaan kirkko ja sen toimijat vastustivat Kustaa Vaasan valtionrakentamispyrkimyksiä. Laveryn mukaan papit päinvastoin edistivät kuninkaan johtamaa valtionrakentamista, koska se hyödytti reformaation toteuttamista. Kuningas ja reformaattorit soutivat samaa venettä samaan suuntaan – papit eivät olleet sivustakatsojia, vaan aktiivisia toimijoita kuninkaan johtamassa valtionrakennusohjelmassa.⁷⁰

Laveryn mukaan reformaatio ja valtionrakentaminen toteutuivat Ruotsissa kuningasjohtoisesti⁷¹. Tämän näkemyksen vuoksi tutkimusta voidaan pitää

⁶⁷ Brillman 2013, 144–146.

⁶⁸ Brillman 2013, 185–186.

⁶⁹ Lavery 2018, 6–8, 71, 192–193, 197.

⁷⁰ Lavery 2018, 97, 196.

⁷¹ Lavery 2018, XI.

valtionrakentamisen ylhäältä alas -malliin kuuluvaksi. Tätä puoltaa myös se, että hän käsittelee pääasiassa Turun hiippakunnan johtomiehiä: piispoja ja tuomiokapitulin jäseniä. Myös paikallisseurakunnissa toimineet papit pääsevät jossain määrin esille, mutta tällöin tarkastellaan, miten he reagoivat ylhäältä tulleisiin päätöksiin. Vaikka tutkimus voidaan laskea kuuluvaksi ylhäältä alas -malliin, alueellinen keskittyminen Suomeen tuo mukaan sävyjä alhaalta ja haastaa valtionrakentamisen tutkimuksen perusnarratiivin, jossa reformaatiota tutkitaan kruunun ja merkittävimpien hiippakuntien näkökulmista⁷².

Laveryn sekä Brilkmanin tutkimukset käsittelevät pääasiassa 1500-luvun ensimmäistä puoliskoa eli reformaation ja valtionrakentamisen alkuvuosia. Myöhempään vuosisataan viitataan pintapuolisesti tai ehdotuksina tulevista tutkimuskohteista⁷³. Tästä syystä teokset eivät kuvaa reformaation yhteiskunnallisia vaikutuksia, jotka kestivät vuosisadan loppupuolelle tai vasta ilmaantuivat vuosisadan kuluessa.

Siinä missä Pohjolassa uskonnon, reformaation ja valtionrakentamisen välistä suhdetta 1500-luvun loppupuolella tai myöhemmillä vuosisadoilla ei ole systemaattisesti tutkittu, Keski-Euroopassa, ja varsinkin saksalaisessa historian-tutkimuksessa, reformaation ja poliittisten, sosiaalisten tai taloudellisten muutosten välisiä suhteita on tutkittu runsaasti. Tutkimukset voidaan niputtaa yhteen ja kutsua niiden edustamaa perinnettä konfessio- tai tunnustuksellisuusparadigmaksi.

Paradigman juuret ovat 1970–1980-luvun taitteen Saksassa, kun Wolfgang Reinhard ja Heinz Schilling kehittivät samaan aikaan paradigmaa ja sen käsitteistöä. Yhteistä kaksikon ajattelulle on määritellä uskonto riippuvaiseksi yhteiskunnallisesta ja kulttuurisesta viitekehuksesta. Toisin sanoen nämä kolme osaa muodostavat yhden kokonaisuuden. Näin ollen reformaatio ja sitä seuranneet tunnustukselliset muutokset eivät olleet ainoastaan uskonnollisia ja kirkollisia, vaan ne vaikuttivat koko yhteiskuntaan, sen poliittiseen ja sosiaaliseen rakenteeseen sekä kulttuuriin. Reformaation ja tunnustuksellisuuden tutkimus on tässä merkityksessä enemmän sosiaali- kuin esimerkiksi kirkkohistoriaa.⁷⁴

Paradigman kaksi pääkäsitettä ovat konfessionaalisuus (*tunnustuksellisuus; confessionalism*) ja konfessionalisoiminen (*tunnustuskuntaistaminen; confessionalization*)⁷⁵. Ensin mainitussa oli kysymys prosessista, jossa reformaatiossa syntyneet tunnustuskunnat (katolinen, luterilainen, kalvinilainen ja anglikaaninen) aloittivat erkaantumistyön, jonka tarkoituksena oli erottautua uskonnollisesti ja

⁷² Lavery 2018, 15.

⁷³ Esim. Lavery kuvaa kirjansa lopussa Juhanan valtakauden kirkkopoliittisia muutoksia ja kertoo seuraavan kirjansa pureutuvan tarkemmin vuosisadan loppupuolelle; ks. Lavery 2018, 197–200.

⁷⁴ Reinhard 1989, 398; Po-Chia Hsia 1989, 3, 5; Schilling 1992, 208–209; Schilling 1995, 642–643; Harrington & Walser Smith 1997, 81; Deventer 2004, 406–407; Brilkman 2016, 94; Ingesman 2016, 13–14; Kaufmann 2016, 127–128.

⁷⁵ *Confessionalism* ja *confessionalization* -käsitteillä ei ole vakiintunutta suomenkielistä vastinetta. Internetissä olevan Seppo A. Teinosen (Teinonen 2015) teologisen sanakirjan mukaan sanalla konfessio tarkoitetaan tunnustusta, uskontunnustusta tai tunnustuskuntaa. Konfessionaalinen puolestaan merkitsee tunnustuksellista, oman tunnustuksen yksipuolista tai liiallista korostamista. <http://sanakirja.teol.helsinki.fi/#/> Haku-sana: konfessio. Viitattu 30.1.2019.

opillisesti toisista tunnustuskunnista. Ennen paradigman muodostamista aihepiirin tutkimuksissa korostettiin tunnustuskuntien välisiä eroja. Tunnustuksellisuusparadigman mukaan opillisista eroista huolimatta tunnustuskunnat muodostivat pohjimmiltaan samanlaisia rakenteita, joilla ne pyrkivät saamaan yliotteen toisista tunnustuksista sekä oman alueensa uskonnollisuudesta. Näin konfessionalisoimisella viitataan käytännön prosesseihin, millä konfessionaalisuutta ajettiin läpi varhaismoderneissa yhteiskunnissa. Lopputuloksena tunnustuksellinen maailmankuva läpäisi koko yhteiskunnan, jolloin tunnustuksellisuus vaikutti poliittiseen, sosiaaliseen ja kulttuuriseen elämään.⁷⁶

Wolfgang Reinhard on määritellyt keinoja, miten konfessionalisoiminen toimi varhaismoderneissa yhteiskunnissa. Ensisijassa oli tärkeää muodostaa oma selkeästi määritelty oppi. Tämä tehtiin luomalla oma opillisten sääntöjen kokonaisuus, tunnustuskirja. Opin muodostamiseen kytkeytyy myös omien uskonnollisten tapojen ja riittien suorittamisen vahvistaminen, millä erottauduttiin muista tunnustuskunnista. Lisäksi oman opin ja tapojen mahdollisimman laaja levittäminen oli tärkeää. Siinä käytettiin apuna kirjapainotaitoa, jonka avulla levitettiin propagandistisia painotuotteita aiempaa tehokkaammin. Oman opin kiillottamisen ja levittämisen ohella tärkeää oli pitää kilpailijatunnustuskuntien vastapropaganda loitolla esimerkiksi sensuurin avulla. Yhtä lailla tärkeää oli kontrolloida uskonnon ja opin kannalta strategisesti tärkeillä paikoilla olevien henkilöiden ja toimijoiden opin puhtautta. Tällaisia henkilöitä olivat erityisesti papit ja opettajat, mutta myös sellaiset henkilöt, kuten lääkärit ja kätilöt, jotka olivat mukana ihmisten elämän käännekohtissa. Auktoriteetti-asemassa toimivien henkilöiden tuli toimia esimerkkinä uusien normien ja tapojen suorittamisessa.⁷⁷

Kun tunnustuskunnan oma oppi oli muodostettu ja auktoriteettien uskon puhtaus oli varmistettu, alettiin kiinnittää huomiota rahvaan opin puhtauteen. Käytännössä se tehtiin opettamalla rahvaalle uutta oppia ja tapoja sekä valvomalla rahvaan käytöstä ja tarvittaessa kitkemällä vääriä tapoja. Myös tunnustuksellisiin vähemmistöihin kuuluvia karkotettiin, pakkokäännytettiin ja kontakteja tällaisten ihmisten kanssa rajoitettiin. Kysymys oli ennen muuta uskonnollisen valvonnan lisääntymisestä sekä sosiaalistamisesta ja kurinalaistamisesta. Käytännössä koulutusjärjestelmiä kehitettiin ja laajennettiin sekä uusia valvontajärjestelmiä luotiin. Tavoitteena oli kasvattaa ja kontrolloida ihmisten uskonnollista ja moraalista käyttäytymistä. Esimerkiksi seksuaalisuuden ja laajemmin perhe-elämän kontrollointi oli merkittävää. Etenkin maallinen sekä hengellinen esivalta valvoivat alaisiaan, mutta yhteisöt alkoivat kontrolloida entistä enemmän jäseniään.⁷⁸

Konfessionaalisuudella ja konfessionalisoimisella on vahvat yhteneväiset juuret valtionrakentamisen kanssa. Esimerkiksi Wolfgang Reinhard on todennut,

⁷⁶ Reinhard 1989, 390; Po-Chia Hsia 1989, 2; Schilling 1992, 209–210; Reinhard 1999, 173–175, 182; Lotz-Heumann 2001, 95–97; Deventer 2004, 407–408; Brillman 2016, 94.

⁷⁷ Reinhard 1989, 391–392; Reinhard 1999, 177–179; Ks. myös Po-Chia Hsia 1989, 2, 7; Schilling 1992, 232–233; Lotz-Heumann 2001, 98–99; Lotz-Heumann 2008 140–141.

⁷⁸ Reinhard 1989, 392–394; Reinhard 1999, 179–181. Ks. myös Po-Chia Hsia 1989, 2, 144–146; Lotz-Heumann 2008, 141. Ks. myös Lotz-Heumann 2001, 99.

että konfessionalisointi on valtionrakentamisen varhainen muoto⁷⁹. Schillingin mukaan konfessionalisointi johti kirkon ja valtion yhteenliittymään, sillä muodostuva valtio tarjosi tunnustuksille tukea ja mahdollisuuden sotilaalliseen voimankäyttöön kilpailussa toisten tunnustuskuntien kanssa⁸⁰.

Reinhardin mukaan muodostuvat valtiot hyötyivät konfessionalisoinnista kolmesta syystä. Ensinnäkin varhaismodernit muodostuvat valtiot pystyivät tunnustusta korostamalla vahvistamaan valtiollista ja alueellista identiteettiään sekä omalla alueellaan että suhteessa muihin muodostuviin valtioihin. Erityisesti Keski-Euroopassa pienet valtiot tarvitsivat erottavia tekijöitä, joita kieli tai kansallisuus eivät vielä varhaismodernina aikana tarjonneet, mutta joita uskonto tarjosi. Tunnustus siis vahvisti maantieteellisten valtioiden uskonnollis-poliittista identiteettiä.⁸¹

Toiseksi valtio havitteli omakseen myös kirkon omaisuutta sekä verotusoikeutta. Voidaan sanoa, että kirkot joutuivat maksamaan valtiolta saamastaan tuesta ja suojeluksesta.⁸² Kyseessä oli taloudellinen integraatio, missä kirkon omaisuus kollektivisoitiin valtion omaisuudeksi. Tällä oli merkitystä myös Ruotsin valtion rakentumisessa, sillä rutiköyhä kruunu aateliston tuella haali itselleen kirkolle kuulunutta maaomaisuutta sekä peruutti kirkolle maksettuja veroja valtion käytettäväksi. Kirkolta perityllä omaisuudella rahoitettiin kehittyvän valtion menoja.⁸³

Kolmanneksi rahvaan sosiaalistaminen, kurinalaistaminen sekä yhdenmukaistaminen yhdistävät konfessionalisointia ja valtionrakentamista. Yhtäältä uskonnollinen ja moraalinen valvonta sekä hallinta olivat tärkeitä maalliselle esivallalle, sillä ne lisäsivät valtionsisäistä poliittista vakautta. Toisaalta konfessionalisointi synnytti uudenlaisia sosiaalisia hierarkioita, joissa keskusvalta ja sen edustajat olivat sosiaalisesti, poliittisesti sekä taloudellisesti rahvaan ja paikallisten eliittien yläpuolella. Tämän lisäksi esimerkiksi papiston paikka yhteiskunnassa muuttui, kun he alkoivat muistuttaa sosiaaliselta asemaltaan ja toiminnaltaan maallisen hallinnon virkamiehiä.⁸⁴

Schilling korostaa, että konfessionaalisuus edisti valtionrakentamista myös kirkkohallinnollisen organisaation avulla siten, että se täydensi ja vahvisti tuolloin vielä verrattain heikkoa ja paikoin osaamatonta siviilihallintoa. Tämän lisäksi kirkko-organisaation ja siihen kuuluvien toimijoiden avulla muodostuvalla valtiolla oli mahdollisuus ulottaa valtansa valtakunnan periferioihin ja jokaiseen seurakuntaan, joita oli vaikea hallita pelkästään harvalukuisella maallisella virkamiehistöllä. Papisto muodostikin verkoston keskusten ja periferioiden välille, missä viestit kulkivat molempiin suuntiin ja mikä näin integroi maantieteellisesti valtioita.⁸⁵

⁷⁹ Reinhard 1999, 172.

⁸⁰ Schilling 1992, 236.

⁸¹ Reinhard 1989, 398; Reinhard 1999, 183–185. Ks. myös Brilkman 2016, 95.

⁸² Reinhard 1989, 402; Reinhard 1999, 186–189.

⁸³ Ks. esim. Lavery 2018, 71; Karonen 2014, 72–77.

⁸⁴ Reinhard 1989, 398; Reinhard 1999, 189–191; Brilkman 2016, 95.

⁸⁵ Schilling 1995, 654–657.

Konfessionalisointi siis liitti kirkon ja muodostuvan valtion yhteen siten, että valtio sai uskonnollisen legitimitetin ja siirsi aiemmin kirkon hallussa olleet rikkaudet ja yhteiskunnalliset tehtävät maallisen hallinnon hoidettaviksi. Muun muassa koulutus, yhteiskunnalliseen turvallisuuteen ja perhe-elämään liittyvät toimet siirtyivät kirkolta maallisen hallinnon vastuulle. Lopputuloksena oli tunnustuksellinen valtio, jossa maallinen ja hengellinen esivalta olivat entistä lähempänä toisiaan ja jossa uskonnollinen ja sosiaalinen kontrollointi esittivät aiempaa tärkeämpää osaa rahvaan kurinalaistamisessa ja sosiaalistamisessa. Kirkon ja valtion vankea yhteenliittymä tarkoitti myös uskonnon, politiikan, talouden, kulttuurin ja sosiaalisen elämän liittoa. Tunnustuksesta tuli osa valtion ja sen asukkaiden identiteettiä.⁸⁶

Tunnustuksellisuusparadigmaan nojaavat Keski-Eurooppaa tutkimuksissaan tarkastelleet tutkijat esittävät, että kirkosta varsinkin Pohjois-Euroopan luterilaisissa maissa tuli yksi valtion organisaatioista ja papistosta tuli lojaali kruunun palvelija. Tämä tarkoitti sitä, että papiston sosiaalinen ja poliittinen asema varhaismodernin ajan yhteiskunnissa muuttui.⁸⁷ Kuitenkaan tunnustuksellisuusparadigmaa ei ole liiemmin hyödynnetty tutkittaessa 1500-luvun ruotsalaista valtiota,⁸⁸ ja siksi väite perustuu laajempiin aihepiiriin yleisesityksiin tai 1600-lukua käsitteleviin tutkimuksiin. Lisäksi väite liittyy yhteen Ruotsin ja Tanskan uskonnolliset muutokset, vaikka todellisuudessa kehitys maissa poikkesi toisistaan, mikä on nähtävissä myös tänä päivänä.

Noin neljäkymmenvuotisen historiansa aikana tunnustuksellisuusparadigma on saanut osakseen kritiikkiä. Ute Lotz-Heumannin mukaan paradigma voidaan arvostella neljästä eri tulokulmasta. Ensinnäkin paradigma on lähtökohtaisesti makrohistoriallinen, ja kritiikin ydin kohdistuu konfessionalisoimisen väitettyyn kaikenlävistävyyteen. Tutkijat ovat huomanneet, että varhaismodernina aikana oli elämänaaloja ja prosesseja, jotka eivät olleet uskonnollisia. Niinpä konfessionalisoiminen ei koskettanut niitä.⁸⁹

Toiseksi on kritisoitu konfessionalisoimisen periodisointia. Tällöin kiistanalaisia kysymyksiä ovat muun muassa olleet: Milloin reformaatio päättyi ja milloin siirryttiin konfessionalisoimisen aikaan? Millä aikajänteellä konfessionalisoimisen prosessit tapahtuivat? Paradigman kehittäjät Schilling ja Reinhard ovat erimielisiä vastauksissaan. Schilling esittää, että konfessionalisoimisen aikakausi päättyi kolmekymmenvuotiseen sotaan, joka käytiin vuosien 1618–1648 aikana. Reinhard puolestaan korostaa sitä, että muutokset vaikuttivat vielä pitkälle tulevaan.⁹⁰

Paradigmaa on kritisoitu myös siitä, että se jättää huomiotta tunnustuskuntien teologiset erot korostaessaan rakenteellisia yhteneväisyyksiä tunnustus-

⁸⁶ Reinhard 1989, 398; Ingesman 2014, 29.

⁸⁷ Po-Chia Hsia 1989, 18; Reinhard 1999, 189–190; Schilling 1995, 647.

⁸⁸ Czaika 2007, 74; Brillman 2016, 93, 102. Vaikka paradigmaa on hyödynnetty vähän, on kiinnostus sitä kohtaan lisääntynyt myös Ruotsissa ja Suomessa; ks. esim. Asche & Schindling (toim.) 2003; Brillman 2013. Ennen paradigman varsinaista muodostusta Ruotsissa oltiin kiinnostuttu hyvin samankaltaisista kysymyksistä, mitä paradigman sisällä on käsitelty. Tällaisista tutkimuksista ks. erityisesti Montgomery 1972.

⁸⁹ Lotz-Heumann 2001, 104–106; Lotz-Heumann 2008, 143–144.

⁹⁰ Lotz-Heumann 2001, 106–108; Lotz-Heumann 2008, 142–143.

kuntien välillä. Kriitikoiden mukaan tunnustuskuntien teologian ytimet erosivat toisistaan paljon, ja erot näkyivät yhteiskunnallisissa ja kirkollisissa rakenteissa sekä käytännön toimissa, joilla tunnustuksellisuutta edistettiin.⁹¹ Toisin sanoen tunnustuksella oli merkitystä suhteessa siihen, millaisia kirkollisia tai valtiollisia instituutioita ja rakenteita luotiin.

Neljäs arvostelu kohdistuu konfessionalisoimisen ylhäältä alas suuntautuvaan toimintaan. Paradigman mukaan muutokset uskonnossa syntyivät valtioiden keskusalueilla, mistä ne valutettiin alas paikallisyhteisöihin. Varsinkin mikrohistoriallisesti suuntautuvat tutkijat ovat kritisoineet näkemystä. Heidän mukaansa valtion roolia esimerkiksi rahvaan sosiaalistamisessa on korostettu liikaa, sillä paikallisyhteisöt valvoivat ja sosiaalistivat jäseniään enemmän kuin valtiot tai abstrakti keskusvalta. Ihmiset ottivat ohjeita ja neuvoja ylhäältä, mutta sovittivat ne itse käytäntöön parhaaksi katsomallaan tavalla. Kritiikki liittyy laajempaan ”historia alhaalta” -keskusteluun, joka on käyty muun muassa valtionrakentamiskirjallisuudessa.⁹²

Kritiikin myötä paradigmaa on kehitetty edelleen. Esimerkiksi Thomas Kaufmann käyttää luterilaisen tunnustuksellisen kulttuurin käsitettä (*Lutheran Confessional Culture*), jolla hän tuo esiin ensinnäkin sen, ettei luterilaisuus varhaismodernina aikana ollut yhtenäinen oppirakennelma, vaan se sisälsi moninaisia ja ristiriitaisiakin näkemyksiä. Toiseksi käsitteen avulla Kaufmann nostaa esiin sen, että kaikki elämänalat eivät olleet uskonnollisia ja tunnustuksellisia, mutta vaikka niin oli, on tunnustuksellisten ja ei-tunnustuksellisten elämänalojen välinen yhteys kiinnostava. Huomioillaan Kaufmann ei halua vähätellä uskonnon tai luterilaisuuden vaikutusta varhaismodernin ajan yhteiskunnissa ja kulttuurissa. Sen sijaan hänen mukaansa luterilaisen tunnustuksellisen kulttuurin käsite merkitsee juuri sitä, että varhaismodernin ajan kulttuuri muokkaantui luterilaisen ajattelun ja käsityskantojen ohjaamana.⁹³

Aiemmin varhaismodernia Ruotsia ruotsalaisten tai suomalaisten tutkijoiden tukimana varsinkaan 1500-luvun osalta ei ole liiemmin lähestytty tunnustuksellisuusparadigman tulokulmista. Kurinalaistamista ja valtion sisäistä yhtenäisyyttä myös kirkollisissa asioissa on tutkittu, mutta tutkimusten ajanjakso osuu 1600-luvulle⁹⁴. Aihepiirin tutkijat ovatkin esittäneet, että Ruotsiin konfessionalisointi ilmaantui vasta 1600-luvun kuluessa. Esimerkiksi kirkko ei heidän mukaansa juuri kurinalaistanut rahvasta vielä 1500-luvulla, mutta reformaation myötä kirkosta tuli kuninkaallinen instituutio, mikä mahdollisti kurinalaistamisen seuraavalla vuosisadalla.⁹⁵

⁹¹ Lotz-Heumann 2001, 108; Lotz-Heumann 2008, 144–145; Kaufmann 2016, 128–129.

⁹² Lotz-Heumann 2001, 109–113; Brady 2004, 11; Lotz-Heumann 2008, 145–149. Viitaten valtionrakentamisen suuntaan, Wolfgang Reinhardin mukaan valtiot rakennetaan aina ylhäältä alas. Ks. Reinhard 2009.

⁹³ Kaufmann 2016, 129–131.

⁹⁴ Ks. esim. Nilsson 1990, 56–80 (pappien hoitama väestökirjanpito kontrollin välineenä); Aalto 1996; Laine 1996; Yleiskuva aikakauden kirkollisesta kurinalaistamisesta, ks. esim. Karonen 2014, 243–248. Pappien roolia rahvaan kurinalaistajana on suomalaisessa tutkimuksessa lähestytty kasvatuksellisenä ja koulutuksellisenä kysymyksenä; ks. esim. Laine & Laine 2010, 265–267, 296–300.

⁹⁵ Czaika 2007, 74–75, 78; Lavery 2018, 116, 197.

Yleisestä kritiikistä sekä Ruotsin yhteiskunnan viivästyneestä konfessionalisoinnista huolimatta paradigma on käyttökelpoinen tutkittaessa 1500-luvun Pohjolaa⁹⁶. Esimerkiksi Michael Braddick huomauttaa, ettei valtion tunnustuksellinen suunta ollut selvä 1500-luvulla, vaan päinvastoin se oli jatkuvassa muutoksessa⁹⁷. Muutos uskonnossa vaikutti valtioon ja oli tyypillistä esimerkiksi Braddickin tutkimalle Englannille, mutta merkkejä tunnustuksellisen suunnan hapuilevuudesta löytyy myös 1500-luvun loppupuolen Ruotsista.

Tunnustuksellisuusparadigman keskeinen arvo tälle tutkimukselle on näkemys uskonnon, politiikan, talouden ja kulttuurin sidonnaisuuksista, mikä valottaa valtionrakentamista hedelmällisestä näkökulmasta. Voidaan sanoa, että 1500-luvun aikana luotiin perusta, jonka pohjalta seuraavina vuosisatoina konfessionalisointia suoritettiin. Tässä mielessä se kiinnittyy valtionrakentamiseen: molemmat ilmiöistä alkoivat 1500-luvulla, mutta tulivat päätökseen vasta myöhemmin.

Tunnustuksellisuusparadigman ohjaamana varhaismoderni valtio voidaan mieltää tunnustukselliseksi valtioksi (*confessional state*). Esimerkiksi rahvaan kurinalaistamista ja sosiaalistamista valtionrakentamisen osana esiintuva Philip S. Gorski määrittelee valtion ”holhoavaksi” (*pastoral*⁹⁸) organisaatioksi, jolla oli lähes täydellinen monopoliasema instituutioissa, jotka hoitivat rahvaan sosiaalistamisen ja kurinalaistamisen. Näin ollen valtiot eivät varhaismodernina aikana olleet ainoastaan hallinnollisia, poliittikkaa harjoittavia ja sotaan osallistuvia organisaatioita, vaan ne harjoittivat myös jäseniensä elämän sääntelyä ja normalisointia.⁹⁹

Michael J. Braddick puolestaan korostaa määritelleessään tunnustuksellista valtiota poliittisen vallan legitimoitua. Braddickin mukaan valta varhaismodernina aikana legitimoitiin tukeutumalla tunnustukselliseen oppiin, doktriineihin ja liturgiaan. Tunnustuksellisissa valtioissa uskonnolliset, sosiaaliset ja poliittiset rakenteet limittyivät ja sekoittuivat toisiinsa. Näin ollen muutoksilla uskonnollisessa opissa oli hallinnollisia seurauksia.¹⁰⁰

Kun tunnustuksellinen valtio määritellään kuten edellä, sivuaa se neuvotteluvaltion määritelmää siten, että molemmissa korostuvat valtion sisäiset tekijät, paikallisyhteisöiden tarkastelu sekä ihmisten ja ihmisryhmien väliset suhteet. Tässä mielessä valtio ei ollut ainoastaan sotaisaa ulkopoliittikkaa harjoittava fiskaalinen, sotilaallinen ja byrokraattinen monoliitti, vaan valtio myös säänteli ihmisten elämää ja harjoitti kulttuurista sekä uskonnollista vallankäyttöä. Samaan aikaan rahvaalla oli keinoja ja mahdollisuuksia vaikuttaa valtion rakenteisiin, eikä se näin vain alistunut voimattomana maallisen esivallan vaatimus-

⁹⁶ Czaika 2007, 75; Ingesman 2014, 30.

⁹⁷ Braddick 2000, 334–335.

⁹⁸ “By “disciplinary revolution,” I mean a revolutionary struggle, whether from below or above, which has, as one of its chief ends, the creation of a more disciplined polity. The state, from this perspective, may be defined as a “pastoral” organization that claims clear priority (if not complete monopoly) over the legitimate means of socialization within a given territory.” Gorski 2003, XVI.

⁹⁹ Gorski 2003, XVI, 165–166.

¹⁰⁰ Braddick 2000, 289–290; de Carvalho 2014, 413.

ten edessä.¹⁰¹ Tämä motivoi paikallisyhteisöjen ja siellä tapahtuvan vuorovaikutuksen tutkimisen, ja tästä näkökulmasta valtiota myös tarkastellaan tässä tutkimuksessa.

Kaikissa edellä esiteltyissä määritelmässä varhaismodernin ajan Ruotsin valtiosta kiinteä osa on esivalta (maallinen ja hengellinen)–paikallisyhteisö -vastinpari. Ilman tätä jakoa varhaismodernia ruotsalaista valtiollista järjestelmää ja poliittista vaikuttamista on hankala käsittää. Maallisella esivallalla viitataan kokonaisuuteen, joka hoiti hallintoa sekä vastasi ulko- ja sisäpolitiikasta, ja jonka kehittymien sekä tiivistyminen kruunun ympärille alkoi 1500-luvulla. Maalliseen esivaltaan kuuluivat kuningas¹⁰², valtaneuvosto, valtiopäivät (1500-luvulla merkitys oli vähäinen) sekä keskus- ja paikallishallintoa käytännössä hoitaneet instituutiot ja virkamiehet, jotka asettuivat sosiaalisesti ja poliittisesti rahvaan yläpuolelle.¹⁰³

Hengellinen esivalta vastasi kirkollisista asioista ja ihmisten sielun pelastamisesta. Hengellisen esivallan muodosti kirkon johto, eli piispat ja hiippakuntahallinto, sekä tärkeimmät teologit. Paikallisyhteisöissä hengellistä esivaltaa edustivat kirkkoherrat ja kappalaiset. Vaikka esivallat toimivat valtakunnassa yhteistyössä, oli hengellinen esivalta alisteinen maalliselle.¹⁰⁴

Maallinen hallinto oli 1500-luvulla kevyt, mutta se kasvoi ja kehittyi vuosisadan kuluessa. Kehityksestä huolimatta yksi hallinnollinen elin tai virkamies hoiti monia tehtäviä ja hallinnonaloja. Esimerkiksi käräjillä jaettiin oikeutta ja hoidettiin hallintoa.¹⁰⁵ Myös hallintoon kuuluvat poliittiset instituutiot kehittyivät vuosisadan kuluessa. 1500-luvulla valtiopäiviä tai niiksi katsottavia yleisiä kokouksia pidettiin pääsääntöisesti vain sisä- ja ulkopoliittisina kriisiaikoina, ja päätöksenteko muun muassa verosuostunnasta oli maakunnallisilla kokouksilla. Vuosisadan aikana tehtiin kuitenkin merkittäviä muutoksia, jotka kasvattivat valtiopäivien merkitystä. Vuoden 1544 valtiopäivillä verosuostunta alistettiin valtiopäivien päätettäväksi, mutta jatkoneuvottelut järjestettiin ja lopullinen päätös annettiin edelleen maakunnissa. Vuoden 1566 valtiopäivillä puolestaan päätettiin, että kuningas ja valtiopäivät yhdessä saivat päättää maanlain muuttamisesta. Näin verotus ja lainsäätäminen – kaksi merkittävää valtiollista ja hallinnollista ulottuvuutta – siirtyivät maakunnalliselta instituutiolta valtakunnal-

¹⁰¹ Gorski 2001, 853, 858; Gorski 2003, 37–38, 165–167.

¹⁰² Varhaismodernina aikana kruunu virkana erotettiin sitä edustavasta henkilöstä kuninkaasta; ks. esim. Einonen 2005, 16. Tätä jakoa seuraten tässä tutkimuksessa kruunu-käsitteellä viitataan virkaan ja käsitteellä kuningas virkaa hoitavaan henkilöön sekä hänen lähimpiin apulaisiinsa, joista suurin osa kuului aatelistoon. Jako noudattaa esimerkiksi Einonen 2005 ja Karonen 2014 jakoa. Kuitenkin, kuten Karonen huomauttaa (s. 22), kuninkaan ja aateliston välinen suhde oli varhaismodernina aikana monin paikoin ongelmallinen, mikä vähentää määritelmän käyttökelpoisuutta. Seuraavassa kuninkaan ja hänen lähipiiriinsä välillä tehdään ero, mikäli asian käsittelyn vuoksi se on perusteltua tai välttämätöntä.

¹⁰³ Villstrand 1992, 6; Villstrand 2000, 261; Einonen 2005, 15; Karonen 2014, 57–60.

¹⁰⁴ Tiihonen & Tiihonen 1984, 37, 54; Karonen 2014, 49, 62–67; Karonen & Hakanen 2017, 14.

¹⁰⁵ Karonen 2014, 62–67; Karonen & Hakanen 2017, 14.

lisen päätöksenteon areenalle. Muutoksista huolimatta asemansa merkittävimpänä poliittisena areenana valtiopäivät vakiinnutti vasta 1600-luvun aikana.¹⁰⁶

Kirkon ja papiston rooli ruotsalaisessa hallintomallissa on ristiriitainen ja siksi kiinnostava. Reformaatio muutti maallisen ja hengellisen esivallan välisen suhteen. Muutoksen myötä kirkko instituutiona ja organisaationa siirtyi aiempaa läheisemmin osaksi kruunun johtamaa maallista esivaltaa ja sen hallintokoneistoa, jos kohta oli edelleen erillinen siitä. Kirkkoherrojen lukeminen osaksi maallista paikallishallintoa varsinkin 1500-luvulla ei ole ongelmatonta¹⁰⁷, sillä papit elivät paikallisyhteisöissä ja olivat osa niiden arkea. Seurakuntaa johtaneiden kirkkoherrojen kaksoisrooli¹⁰⁸ talonpoikaisissa paikallisyhteisöissä ja kruunun johtaman keskushallinnon välissä on kiinnostava ja hedelmällinen tutkimuskohde, koska keskusvalta pyrki vuosisadan kuluessa levittämään valtansa paikallisyhteisöihin, ja siinä se käytti hyväkseen välittäjätoimijoita.

Paikallisyhteisöt puolestaan olivat eri maantieteellisillä alueilla asuvien ihmisten yhteisöitä, jotka muodostuivat esivaltojen ja toisiensa kanssa käydyn vuorovaikutuksen ja yhteistyön tuloksena. Paikallisyhteisöt eivät siksi olleet konkreettisia ja muuttumattomia, vaan heterogeenisiä ja keskenään hyvin erilaisia. Toisaalta paikallisyhteisöt rajautuivat hallinnollisesti (hallinto)pitäjiin tai seurakuntiin. Edellinen vastasi maallisesta ja jälkimmäinen hengellisestä paikallistason hallinnosta. Paikallisyhteisöillä oli omat päätöksentekovelimensä (esimerkiksi pitäjänkokoukset), joissa päätettiin yhteisöille tärkeistä julkisista asioista, erityisesti kirkon ja pappilan rakentamisesta ja ylläpidosta.¹⁰⁹ Tässä tutkimuksessa paikallisyhteisön käsitteellä viitataan pääsääntöisesti seurakuntaan.

Kaiken edellä esitetyn pohjalta tässä tutkimuksessa valtio määritetty ja sitä lähestytään esivallat–paikallisyhteisöt-vastinparin avulla. Yksinkertaisimmillaan voidaan ajatella, että varhaismoderni valtio muodostui maallisesta ja hengellisestä esivallasta sekä paikallisyhteisöistä, jolloin valtioiden rakentuminen oli näiden välistä yhteistyötä¹¹⁰. Yhteistyö sitoi esivallat ja paikallisyhteisöt toisiinsa, jolloin muodostui valtioksi kutsuttava kokonaisuus. Määritelmä lähestyy edellä esiteltyä neuvotteluvalltion käsitettä, joskaan ei aivan täysin vastaa sitä.

¹⁰⁶ Jutikkala 1958, 98–99; Renvall 1962, 61–62, 74, 82; Hallenberg, Holm & Johansson 2008, 252–253; Karonen 2014, 58–59

¹⁰⁷ Esimerkiksi Lennerstrand ei määrittele lainkaan 1600–1700-luvun pappeja virkamiehiksi. Ks. Lennerstrand 1999, 37–44.

¹⁰⁸ Piia Einonen on huomannut samankaltaisen kaksoisroolin tutkimiensä porvareiden ja raatimiesten esivalta-asemassa: suhteessa kruunuun he olivat alamaisia, mutta suhteessa rahvaaseen he edustivat maallista esivaltaa. Einonen 2005, 15.

¹⁰⁹ Oja 1939, 68–75; Renvall 1939, 80, 82–84, 89–90, 94; Jutikkala 1958, 92–93; Tiuhonen & Tiuhonen 1984, 77; Österberg 1989, 75; Villstrand 1992, 6–7; Villstrand 2000, 262; Viitanen 2016, 27, 32.

¹¹⁰ Voidaan sanoa, että esivallat muodostivat valtion, sillä aikakauden kielenkäytössä valtio rinnastui maalliseen esivaltaan, kruunuun tai kuninkaalliseen majestettiin; Karonen 2014, 20. Esimerkiksi Mikael Agricola käytti valtiota vastaavana käsitteenä sanaa *waldacunda*; Laine 2007, 508. 1500-luvun ruotsin kielen valtiomäärittelyä yleisesti ks. Hallenberg 2001, 21 (erit. viite 30); Koskinen 2011, 15–19. Piia Einonen on korostanut, että 1500-luvun lopun ja 1600-luvun alun aikalaiskielenkäytössä maalliseen esivaltaan viitataan vaihtelevasti, minkä takia on hankala yksiselitteisesti määrittellä alkuperäislähteitä käyttämällä, miten aikalaiset käsitteen määrittivät; Einonen 2005, 12.

Tutkimuksessa on otettu huomioon viimeaikaiset huomiot koskien joko-tai-erottelua sotilas- tai neuvotteluvaltioihin¹¹¹.

Koska tutkimuksen kohteena ovat paikallisyhteisöt ja siellä eläneet kirkkoherrat, kumpuavat tutkimuksen lähtökohdat ihmisten ja ihmisryhmien välistä vuorovaikutusta korostavista tutkimuksista. Tähän yhdistyvät tunnustuksellisuusparadigman näkökohdat uskonnon roolista varhaismoderneissa valtioissa ja niiden rakentumisessa. Tunnustuksellisuusparadigman avulla haetaan selitystä uskonnon ja valtionrakentamisen makrotason suhteelle. Olennaista on käsitys uskonnon sidonnaisuudesta varhaismodernin ajan taloudellisiin, sosiaalisiin sekä poliittisiin muutoksiin – niitä ei voi ymmärtää täysin ottamatta huomioon uskonnollista tulokulmaa. Miten uskonto ja valtionrakentaminen olivat vuorovaikutuksessa keskenään, on makrotason kysymys. Tätä kysymystä lähestytään tutkimalla mikrotasoa: paikallisseurakuntia ja siellä toimineita kirkkoherroja.

Molempia tutkimussuuntia on kritisoitu: vuorovaikutustutkimusta valtakuntien makrotason huomiotta jättämisestä ja tunnustuksellisuusparadigmaa siitä, että se keskittyy liiaksi valtiollisiin muutoksiin ja jättää huomiotta valtakuntien mikrotason. Voidaan sanoa, että puutteistaan huolimatta lähtökohdat täydentävät toisiaan. Makrotason muutokset pantiin täytäntöön paikallistasoilla, ja siksi valtionrakentaminen ja konfessionalisoiminen käytännössä lankesivat paikallisyhteisöjen toimijoiden, myös pappien, tehtäviksi. Tästä näkökulmasta tässä tutkimuksessa tarkastellaan kirkkoherrojen käytännön toimia, joiden tuloksena muodostui valtio, jossa uskonto, politiikka, talous ja kulttuuri olivat sidoksissa toisiinsa¹¹².

Varhaismodernista valtiosta puhuttaessa on otettava huomioon muutokset ja jatkuvuudet, sillä koskaan uusi poliittinen tai valtiollinen järjestelmä ei synny tyhjästä. Sen sijaan uusi järjestelmä rakentuu vanhan varaan, ja siksi siinä on aina piirteitä vanhasta.¹¹³ Tästä syystä selvitetessä 1500-luvun valtion rakentumista voidaan käyttää päättelyn apukeinona tietoja enemmän tutkituista 1600- ja 1700-lukujen valtioista. Tällöin tutkimuksen kohteena ovat edellytykset, jotka mahdollistivat 1600-luvun vahvan valtion syntymisen. Toisaalta uuden ja vanhan poliittisen järjestelmän välisen kiinteän vuorovaikutussuhteen vuoksi, mikäli halutaan ymmärtää nykyisiä valtioita ja niiden rakentumista, on katset käännettävä aikaan, jolloin valtioiden peruskivi laskettiin – siis 1500-luvulle.

1.2 Tutkimuskysymykset ja tutkimuksen rakenne

Tutkimuksen pääkysymys on: Miten suomalaisten seurakuntien kirkkoherrat osallistuivat valtionrakentamiseen? Kysymystä lähestytään kolmesta näkökulmasta, jotka valottavat valtionrakentamista ja kirkkoherrojen roolia siinä eri

¹¹¹ Hallenberg & Holm 2016; Karonen & Hakanen 2017; Villstrand 2019.

¹¹² Lotz-Heumann 2001, 114. Lotz-Heumann 2008, 149–151.

¹¹³ Karonen & Hakanen 2017, 21.

suunnista. Näkökulmat ovat: 1. kirkko ja kirkkoherrat suhteessa hallitsijaan ja maalliseen esivaltaan, 2. kirkkoherrat suhteessa paikallisyhteisöihin sekä 3. kirkkoherrat esivaltojen ja paikallisyhteisöjen välissä.

Jokainen näkökulma käsittelee tavalla tai toisella valtaa. Ensimmäisessä tarkastellaan kirkon ja kruunun välistä suhdetta. Tarkemmin sanottuna tarkastelun kohteena on, miten hallitsija ja hänen johtamansa maallinen esivalta ottivat kirkon ja sen toimijat paikallistasolla haltuunsa. Tätä tutkitaan kirkkoherrojen nimityksiä tarkastelemalla. Toinen näkökulma valottaa pappien asemaa paikallisyhteisöissä. Aihetta lähestytään tarkastelemalla, miten pappien sosiaalinen ja taloudellinen asema paikallisyhteisöissä muuttui vuosisadan aikana. Kolmas näkökulma yhdistää kaksi edellistä. Tällöin tarkastelun kohteena on esivaltojen ja paikallisyhteisöjen sekä keskus- ja paikallishallinnon välinen suhde ja kirkkoherrojen asema näiden välissä. Tällöin kysytään, miten kirkkoherrat esivaltojen ja rahvaan välissä toimivat ja olivatko he esivallan äänitorvi vai ajoivatko he myös paikallisyhteisön etuja.

Näkökulmat seuraavat aiempaa vuorovaikutukseen perustuvaa valtionrakennustutkimusta. Mats Hallenbergin, Johan Holmin ja Dan Johanssonin mukaan varhaismodernin ajan valtioiden rakentaminen voidaan selittää organisoinnin, legitimaation ja osallistumisen (*organization, legitimation, participation*) avulla. Hallinnon organisointi mahdollisti sen, että hallitsijat saattoivat koota aiempaa tehokkaammin taloudellisia resursseja sekä poliittista tukea agendalleen. Sen lisäksi hallitsijat tarvitsivat politiikalleen legitimaation, mikä pakotti heidät neuvottelemaan alamaisten kanssa. Kolmanneksi valtio tarvitsi alamaisten osallistumista. Osallistumisellaan rahvas osoitti tukevansa hallitsijan toimia.¹¹⁴

Määritelmän mukaisesti ensimmäisessä näkökulmassa tarkastellaan, miten maallinen esivalta otti kirkollisen organisaation sekä toimijat haltuunsa ja miten se hyödynsi kirkko-organisaatiota valtansa levittämisessä. Kirkkoherrojen tapauksessa legitimaatio ja osallistuminen olivat sidoksissa toisiinsa, sillä seurakunnissa kirkkoherrat olivat samaan aikaan esivaltojen edustajia, mutta ennen kaikkea paikallisyhteisön jäseniä. Tässä kaksoisroolissa he neuvottelivat rahvaan ja maallisen esivallan kanssa, hankkivat osaltaan kruunun ajamalle politiikalle legitimaation ja osallistuivat itse paikallis- sekä keskushallintoon. Kaikki tällainen toiminta voidaan nähdä valtionrakentamisena. Toisen ja kolmannen näkökulman kautta tarkastellaankin pappien sosiaalista asemaa paikallisyhteisöissä sekä poliittista kulttuuria ja kirkkoherrojen asemaa siinä. Tällöin paljastuu käytännön toiminta, jolla papit Ruotsin valtiota rakensivat.

Väitöskirja koostuu neljästä erillisartikkelista, joissa käsitellään yhtä tai useampaa näkökulmaa. Artikkelit myös sisältävät alakysymyksiä, jotka tarkentavat kulloinkin tutkittavaa teemaa. Taulukkoon 1 on koottu näkökulmien ja kysymysten jakautuminen eri artikkeleihin.

¹¹⁴ Hallenberg, Holm & Johansson 2008, 247–248; Hallenberg & Holm 2016, 13, 38–39.

Artikkeli	Näkökulmat	Tutkimuksen kohde	Tutkimuksen kenttä, johon artikkeli liittyy
Hiljanen 2015, <i>Limits of Power. Clerical Appointments as Part of Domestic Policy in Sweden After the Reformation, 1560–1611. Perichoresis</i> 13:2. ss. 35–55.	1	Kirkkoherrannimitykset: hallitsijoiden sekä maallisen ja hengellisen esivallan puuttuminen nimityksiin.	Kruunun ja kirkon (maallisen ja hengellisen esivallan) välinen suhde sekä sen dynamiikka reformaation jälkeen.
Hiljanen 2016, <i>Kirkkoherrojen taloudellinen asema ja siinä tapahtuneet muutokset 1500-luvulla. Teoksessa: Suomen kirkkohistoriallisen seuran vuosikirja 2016: Reformaatio 500 vuotta. Helsinki: SKHS. ss. 108–137.</i>	1 ja 2	Kirkkoherrojen (virallinen) palkka ja omaisuus sekä reformaation vaikutus niihin.	Reformaation vaikutus kirkkoherrojen henkilökohtaiseen talouteen. Varhaismoderni eriarvoistuminen.
Hiljanen 2017, <i>Servants of the Crown or Trustees of the People? Personal Agency Among the Local Clergy (1550–1610). Teoksessa: Petri Karonen & Marko Hakanen (toim.) 2017, Personal Agency at the Swedish Age of Greatness 1560–1720. Studia Fennica Historica 23. Helsinki: SKS. ss. 193–216.</i>	1 ja 2 (3)	Kirkkoherrannimitykset: Millaisia ominaisuuksia esivallat sekä rahvas kirkkoherroilta odotti? Kirkkoherrojen toiminta odotusten ristipaineessa.	Kirkkoherrojen henkilökohtainen toimijuus (<i>personal agency</i>), byrokraatisoituminen, rahvaan ja esivaltojen välinen vuorovaikutus kirkkoherroja valittaessa.
Hiljanen 2018, <i>Det finska prästerskapets roll i allmogens klagomål till kungs under Vasatiden (cirka 1550–1610-talet). Historisk Tidskrift för Finland 103, 2018:4. ss. 483–518.</i>	2 ja 3	Pappien rooli ja toiminta rahvaanvalituksissa.	Rahvaan ja esivaltojen sekä keskus- ja paikallishallinnon välinen vuorovaikutus. Pappien välittäjätoiminta näiden välissä. Poliittinen kulttuuri ja vahvistava vuorovaikutus (<i>empowering interaction</i>).

Taulukko 1 Artikkelien viitetiedot, näkökulmat sekä tutkimuskohteet.

Kirkon ja kruunun välistä valtasuhdetta (ensimmäinen näkökulma) on tutkittu aiemmin paljon. Aiemman tutkimuksen mukaan reformaatiossa kruunu otti kirkon haltuunsa poliittisesti, sotilaallisesti sekä taloudellisesti. Poliittinen ja sotilaallinen haltuunotto tapahtui peruuttamalla kirkon, erityisesti piispojen, oikeus piispanlinnojen ja sotaväen pitoon. Myös piispojen jäsenyys valtaneuvostossa peruutettiin. Näiden lisäksi supistamalla piispojen ja tuomiokapitulien valtaa, kontrolloimalla piispojen, tuomiokapitulin jäsenten sekä seurakunnissa toimineiden kirkkoherrojen nimittämistä, siirrettiin poliittista valtaa kirkolta kruunulle. Tutkimusten mukaan kirkosta tuli näin kuninkaallinen instituutio ja kirkon palvelijoista kruunun alamaisia, joita kuningas saattoi käyttää omien valtapyrkimysten edistämiseen esimerkiksi propagandisteina.¹¹⁵ Tehdyt tutkimukset keskittyvät laajasti kirkon johtoportaan ja kirkkoinstituution tutkimiseen. Reformaation vaikutukset paikallisseurakunnissa työskennelleisiin kirkkoherroihin tunnetaan huonommin.

Paikallisyhteisöissä kirkon ja kruunun suhdetta lähestytään tutkimalla kirkkoherrojen nimitysprosessia. Aiemmissa 1500-lukua ja kirkkoherrojen nimittämistä käsittelevissä tutkimuksissa tutkitaan pääsääntöisesti prosessia itsessään tai aihetta käsitellään kuninkaan tekemiä absoluuttisia nimitysmääriä laskemalla¹¹⁶. Myöhempiä aikoja koskevissa tutkimuksissa nimitykset tulkitaan myös osaksi laajempaa poliittista kulttuuria.¹¹⁷

Aiemmista tutkimuksista poiketen tässä nimitysprosessi problematisoidaan tulkitsemalla se osaksi reformaation jälkeistä valtopoliittista peliä, jossa hallitsija sekä muut valtaapitävät henkilöt ja ryhmät koettivat levittää valtaansa yhteiskunnan eri osa-alueille kirkkoherrojen nimittämisen kautta. Toiseksi aiempi näkemys kirkon ajautumisesta maallisen esivallan talutusnuoraan problematisoidaan suhteuttamalla kuninkaan (ja muiden nimityksiin lain mukaan kykenevien henkilöiden) tekemät nimitysmäärät samana vuonna alkaneisiin kirkkoherranvirkojen lukumäärään. Näin saadaan selville prosentiosuus vuoden aikana tehdyistä kirkkoherrannimityksistä, joihin kuningas puuttui. Aiemmin nimitysmääriä on tutkittu tarkastelemalla kuninkaiden absoluuttisia nimitysmääriä. Niihin verrattuna suhteutettu lukumäärä osoittaa tarkemmin nimityksenantajien vallan sekä erityisesti sen rajat kirkon sisäisissä asioissa. Aihepiiriä käsitellään artikkeleissa Hiljanen 2015 ja Hiljanen 2017.

Taloudellinen valta kirkolta kruunulle siirtyi peruuttamalla valtion haltuun aiemmin kirkolle kuulunut omaisuus (erityisesti maaomaisuus, mutta myös muut rikkaudet, kuten kirkonkellot sekä jalometalleista tehdyt uskonnolliset esineet) sekä vaikuttamalla kirkolliseen verotukseen niin, että aiemmin kirkolle

¹¹⁵ Ks. esim. Holmquist 1933, 97–100; Heldtander 1955, 15–16, 21; Pirinen 1962a, 11–12, 244; Sahndahl 1966, 39–42; Lindegren 1985, 333–334; Heininen & Heikkilä 1996, 63; Nyman 2009, 37–38; Karonen 2014, 72–77; Lavery 2018, 92–94.

¹¹⁶ Ks. esim. Lavery 2018, 71, 177. Huom. tässä tutkimuksessa kirkkoherrojen nimittäminen nähdään kruunun pyrkimyksenä ottaa haltuun kirkko-organisaatio, eli tutkimuskohde ei ole kirkkoherrojen nimittäminen sinänsä.

¹¹⁷ Ks. Appelberg 1896; Holmquist 1933; Heltander 1955; Matinolli 1955; Sahndahl 1966; Paarma 1980; Laasonen 1983; Hernroth 1989; Lindström 2000; Lindström 2003; Lavery 2018. Kirkkoherrojen nimittämisoikeuden muutoksista ja aihepiirin tutkimuksesta ks. tarkemmin artikkelit Hiljanen 2015 ja Hiljanen 2017.

maksetut verot maksettiin nyt kruunulle. Aiemman tutkimuksen mukaan tämä kirkkoreduktiona tunnettu tapahtuma katkaisi kirkon taloudellisen selkärangan, minkä vuoksi kirkko joutui taloudellisesti kruunun talutusnuoraan. Kirkolta peruutettujen varojen avulla varsinkin Kustaa Vaasan hallintokaudella kruunu saattoi kehittää hallintokoneistoa, mikä edisti valtionrakentamista.¹¹⁸

Reformaation ja kirkkoreduktion vaikutuksista kirkkoon instituutioina on olemassa paljon tutkimuksia, ja niiden vaikutussuhteet tunnetaan. Sen sijaan vähemmän on tutkittu tapahtumien vaikutuksia paikallisseurakunnissa toimineiden kirkkoherrojen henkilökohtaiseen talouteen¹¹⁹. Aihepiiriä tarkastellaan artikkelissa Hiljanen 2016. Siinä tutkimuskohteena ovat reformaation ja reduktion aiheuttamat muutokset kirkkoherrojen palkoissa ja omaisuuden määrässä. Lisäksi artikkelissa tutkitaan kirkkoherrojen välistä taloudellista eriarvoistumista.

Pappien suhdetta paikallisyhteisöihin (toinen näkökulma) tarkastellaan kirkkoherrojen valintaa sekä taloudellista asemaa tutkimalla. Tutkimukselliseksi lähtökohdaksi on otettu aiemman tutkimuksen huomio, jonka mukaan 1500-luvun aikana maallisen hallinnon virkamiehet, kuten voudit ja kirjurit, byrokratisoituivat, jolloin heidän henkilökohtainen palvelusuhteensa paikallisyhteisöihin katkesi ja he olivat enenevässä määrin vastuussa virastaan kruunulle.¹²⁰ Pappeja tästä näkökulmasta ei ole tutkittu, ja siksi ei ole tiedossa, tapahtuiko joukon sisällä samanlaista valtionrakentamiseen olennaisesti liittyvää muutosta.

Kirkkoherrojen ja paikallisyhteisöjen väliseen suhteeseen sekä suhteen laatuun pureudutaan artikkelissa Hiljanen 2017. Siinä kirkkoherrojen nimittämistä tarkastelemalla tutkitaan kirkkoherrojen henkilökohtaista toimijuutta (*personal agency*) ja toimintaa paikallisyhteisöissä. Tutkimuksen kohteena on, miten ja millä ehdoilla kirkkoherrat saivat itsensä hyväksytyksi seurakuntien johtoon ja miten kirkkoherrat edistivät omalla toiminnallaan virassa pysymistä. Byrokratisoitumisen ohella aihetta lähestytään vuorovaikutuksen ja neuvottelun näkökulmista. Niistä katsottuna kirkkoherrojen valinta ei tapahtunut sanelupolitiikan tuloksena, vaan maallisella ja hengellisellä esivallalla oli omat näkemyksensä sopivasta henkilöstä avoimena olevaan kirkkoherranvirkaan ja paikallisyhteisöllä omansa. Myös kirkkoherrakandidaateilla oli mahdollisuus omalla toiminnallaan vaikuttaa valinnan lopputulokseen.

Valtionrakentamisen kannalta on tärkeä tutkia, miten papisto omassa toiminnassaan tasapainotteli esivaltojen vaateiden sekä paikallisseurakuntien odotusten välillä. Ne olivat monin paikoin ristiriitaisia. Tasapainotila, eli sopivan kirkkoherran valinta, oli saavutettavissa vain kaikkien osapuolten yhteistyön ja kompromissien kautta. Kirkkoherran valintatapausten lisäksi myös rahvaan tekemät valitukset kuvaavat tilanteita, joissa papiston toiminta ylitti rahvaan käsitykset kirkkoherran sopivasta toiminnasta. Kirkkoherrojen asemaa paikallisyhteisöissä tutkitaan siksi myös rahvaanvalituksia tarkastelemalla.

¹¹⁸ Ks. esim. Pirinen 1956; Pirinen 1962a; Läntinen 1978; Läntinen 1981; Karonen 2014, 72–78; Lavery 2018.

¹¹⁹ Tutkimuksen kentästä ks. Hiljanen 2016.

¹²⁰ Ks. esim. Kiuasmaa 1962, 463; Hallenberg 2001, 346–350, 394, 400.

Laajemmin rahvaanvalituksia hyödynnetään pappien välittäjätoimintaa tarkasteltaessa (kolmas näkökulma). Aiemmin rahvaanvalituksia on tutkittu runsaasti, ja niiden merkitys valtionrakentamiseen kuuluvana välittäjäinstituutiona tunnetaan hyvin. Lisäksi rahvaan tekemiä valituksia maallisista virkamiehistä sekä virkamiesten toimintaa rahvaan valittaessa on tutkittu paljon.¹²¹ Sen sijaan pappien asemaa ja toimintaa valituksissa ei juurikaan tunneta. Aihepiiriin paneudutaan erityisesti artikkelissa Hiljanen 2018, mutta välittäjäasema lävistää myös muut artikkelit. Valitustilanteita tarkastellaan osana 1500-luvun poliittista kulttuuria ja siihen kuulunutta rahvaan ja maallisen esivallan välistä vahvistavaa vuorovaikutusta (*empowering interaction*), jossa papeilla oli oma roolinsa. Käytännössä valitustilanteet olivat monimutkaisia, mikä kuvaa myös valtionrakentamisprosessia: se oli käytännössä yhteisöllistä ongelmanratkaisua tilanteissa, jotka saattoivat tulla esiin nopeasti ja ilman ennakkovaroitusta.

1.3 Lähteet

1500-luvun papistosta kertova aineisto on niukkaa, hajanaista ja yhteismitatonta. Kuitenkin keskeiset avainlähteet ja täydentävä lähdemateriaali kuvaavat seikkaperäisesti kirkkoherrojen toimintaa paikallisyhteisöissään sekä laajemmin yhteiskunnallisina vaikuttajina eli valtionrakentajina. Olemassa olevat lähteet, vaikka niukkoja ovatkin, eivät siis sulje pois hedelmällisiä tarkastelukohteita. Lähdetietojen pirstaleisuudesta johtuen on käytettävä useita rinnakkaisia lähteitä, jolloin yksittäisten fragmentaaristen lähteiden antama kuva monipuolistuu ja tutkittava aihe paljastuu, kun sitä tarkastellaan usean eri lähteen näkökulmasta.

Tutkimuksen avaimena ovat paimenmuistot. Paimenmuistokirjallisuus on biografia- ja matrikkelikirjallisuuden oma muotonsa, jolla on vuosisatoja pitkät perinteet¹²². Pappismatrikkeleista paimenmuistot eroavat siten, että pappis- tai teologimatrikkeleihin kootaan yleensä kokooma-aikana elossa olevat teologinkoulutuksen saaneet ja/tai pappina toimivat henkilöt. Paimenmuistot ovat puolestaan menneisyyteen suuntautuneita, sillä niihin kerätään tietoa edesmenneistä kirkollisista toimijoista. Tämän lisäksi paimenmuistot sisältävät yleensä matrikkelejä laajempaa tietoa seurakunnista ja kirkosta yleisemmin.¹²³

¹²¹ Kiuasmaa 1962; Österberg 1987, 326, 328; Österberg 1989, 74; Nilsson 1990; Lennerstrand 1999; Katajala 2002; Vilku 2005.

¹²² Suomalaisen (henkilö)historiantutkimuksen juuret ovat papiston edeltäjistään tekemässä tutkimuksessa ja tiedonkeruussa. Tällaisen toiminnan ensimmäinen merkkiteos on 1560-luvulla kiertokirjeenä ”julkaistu” Paavali Juusteenin piispainkronikka. 1500-lukua seuraavina vuosisatoina papiston historiallinen harrastus monipuolistui. Juusteenin piispainkronikka sisältää tietoa vain hiippakunnan johtomiehistä, eli piispoista, myöhemmillä vuosisadoilla myös seurakuntapapiston ja heidän jälkeläisten elämäkerralliset tiedot kiinnostivat kirjoittajia. Ks. Väänänen 1990, 175.

¹²³ Väänänen 1990, 175–176. Paimenmuistojen lisäksi paikallishistorioista löytyy kootusti tietoa seurakuntien uskonnollisesta elämästä sekä toimijoista.

Tärkein tässä käytetty paimenmuisto on dosentti Kyösti Väänänen kokoama ja Suomalaisen Kirjallisuuden Seuran biografiakeskuksen vuonna 2011 verkkojulkaisuna¹²⁴ julkaisema *Turun hiippakunnan paimenmuisto 1554–1721*¹²⁵. Tähän massiiviseen paimenmuistoon on koottu ajanjaksolla Turun hiippakuntaan kuuluneiden seurakuntien kaikki kirkolliset toimijat: kirkkoherrat, kappalaiset, apupapit sekä esimerkiksi pedagogioiden opettajat. Näiden lisäksi hiippakuntahallinnon johtohenkilöt on esitelty. Pappien esittelyn lisäksi paimenmuistosta löytyy tietoa seurakuntien historiasta sekä hiippakuntahallinnosta.

Teoksen kokoamistyön laajuutta kuvaa se, että paimenmuiston suunnittelu aloitettiin jo vuonna 1955. Yli kuudenkymmenen vuoden aikana hankkeeseen ovat osallistuneet kirkko- ja Suomen historian keskeiset tutkijat, kuten Kauko Pirinen, Armas Luukko, Pentti Renvall, Martti Parvio, Pentti Laasonen, Hannu Mustakallio, Jussi Nuorteva, Yrjö Blomstedt sekä Eero Matinoli. Lähteinä paimenmuistossa on käytetty muun muassa tutkimuskirjallisuutta, paikallis-historioita ja yksityishenkilöiden antamia tiedonantoja. Varsinaisia alkuperäislähteitä – kuten voudintilejä – ei ole käytetty, mutta painettujen lähdejulkaisujen sisältämät tiedot on sisällytetty paimenmuistoon.¹²⁶ 1500-luvun kohdalla lähdejulkaisujen tiedot kattavat tietystä näkökulmasta katsottuna varsin hyvin keskeiset tiedot, jotka vuosisadan papeista tiedetään.

Paimenmuistot eroavat toisistaan laadussa ja laajuudessa.¹²⁷ Tiedon laajuus ja syvyys vaihtelevat paljon myös paimenmuiston sisällä. Varsinkin 1500-luvun pappien tiedoissa on paljon hajontaa. Laajimmillaan yhden papin pienoiselämäkerta voi sisältää jopa useita sivuja tekstiä. Niukimmillaan kuvaus koostuu papin nimestä, seurakunnasta, jossa pappi toimi, sekä virka-ajasta, toisinaan sekin muutaman vuoden tarkkuudella. Vähimmilläänkin tieto on arvokasta, joskin vaatii innovatiivista otetta, että tiedosta saadaan koottua merkityksellinen kokonaisuus, joka lisää ymmärrystä tutkittavasta aiheesta.

Paimenmuistojen ehdoton arvo lähteenä on se, että niihin on koottu yhteen erittäin paljon tietoa, jonka etsimiseen ja kokoamiseen yksittäiseltä tutkijalta menisi valtavasti aikaa. Paimenmuistoja voi käyttää tietopankkina: yksittäisiä tiedonmurusia on paljon ja ne kuvaavat aikaansa monipuolisesti, mutta samalla hajanaisesti ja valikoituja teemoja korostaen. Tämän vuoksi paimenmuiston sisältämä tieto asettaa erityisvaatimuksia käytettäville menetelmille.

Paimenmuistojen käyttämisessä on lähdekriittiset haasteensa. Suurin yksittäinen tekijä on se, että paimenmuistokirjallisuuden perinnettä noudattaen teoksesta on jätetty tarkoituksellisesti pois lähdeviittaukset. Tästä syystä yksit-

¹²⁴ <http://www.kansallisbiografia.fi/paimenmuisto>

¹²⁵ Jatkossa sanalla paimenmuisto viitataan juuri tähän paimenmuistoon. Jos paimenmuistoista puhutaan monikossa, viitataan paimenmuistoihin yleisesti.

¹²⁶ Paimenmuistohankkeen historiasta ks.

<http://www.kansallisbiografia.fi/paimenmuisto/?p=14>; ks. myös Väänänen 1990, 181–182. Turun hiippakunnan paimenmuisto 1554–1721 -verkkójulkaisussa käytetyt lähteet ks. <http://www.kansallisbiografia.fi/paimenmuisto/?p=6>. Viitattu 20.12.2014.

¹²⁷ Väänänen 1990, 175–176.

täisten sisältötietojen paikkansapitävyyden tarkastaminen on työlästä.¹²⁸ Tosin paimenmuiston tekstit ovat rakenteeltaan samankaltaisia ja niihin on kirjoitettu sisäisiä viittauksia. Kun rakenteen oppii tuntemaan, löytää pian lähteet, joista tiedot on koottu, vaikka varsinaisia viittauksia ei olekaan. Paimenmuiston sisältämää tietoa voi myös rikastaa esimerkiksi arkistolähteiden avulla. Niitä käytämällä voi myös oikaista kuvauksia pappien elämästä ja urasta.

Toiseksi pappien elämän kuvauksia lukiessa on syytä pitää jatkuvasti mielessä, että kuvaukset ovat muiden tekemiä tulkintoja olemassa olevista lähteistä. Tutkija on siis paimenmuiston kokoojan lähdekritiikin armoilla. Lähdeaineisto on saattanut sisältää virheellisiä tietoja, joiden vuoksi kuvaukset ovat saattaneet vintoutua. Kuvausten kirjoittaja on saattanut myös tulkita tietoja väärin. Paimenmuiston tekstejä lukiessa täytyykin olla kriittinen yhtäältä tietoon, jota ne välittävät menneisyydestä, toisaalta kirjoittajan rooliin tiedon tuottajana.

Kolmas lähdekriittinen huomio paimenmuiston käytettävyyteen liittyy siihen, että se välittää tietoa menneisyydestä valikoivasti. Useimmiten lähteitä syntyy konfliktien yhteydessä tai silloin, kun yksilö joutui tekemisiin esivaltojen tai hallinnon kanssa (esimerkiksi verotus). Tavallinen arki tulee harvoin suoraan kuvatuksi lähteissä. Tämä on sitä ilmeisempää, mitä kauemmas menneisyyteen poraudutaan. Paimenmuiston sisältämien pappien pienoiselämäkertojen kohdalla tieto menneisyydestä on valikoitunutta. Tämä on havaittavissa muun muassa siinä, että joidenkin pappien elämästä tiedetään enemmän kuin toisten, mutta myös siinä, että tieto painottuu joihinkin teemoihin, kun taas toisista teemoista paimenmuisto vaikenee. Tiedon valikoituvuus on hyvin tyypillistä historian tutkimukselle, ja siihen voi varautua menetelmällisin ja teoreettisin valinnoin.

Paimenmuistojen sisältämän tiedon avulla on mahdollista muodostaa kokonaiskuva pappien määrästä tutkittavalla ajalla ja alueella. Paimenmuistoja onkin käytetty pääasiallisena lähteenä tutkittaessa kirkkoherrojen nimittämistä sekä toimintaa ja toimijuutta paikallistasolla (Hiljanen 2015 ja Hiljanen 2017). Lisäksi paimenmuiston kuvauksia on käytetty esimerkkitapauksina myös muissa artikkeleissa, kun käsittelyssä on ollut yleinen ilmiö ja sen vaikutukset yksittäisiin pappeihin.

Kustaa Vaasan hallintokaudella uudistettiin verotusta ja verohallintoa. Uudistusten myötä maallisen esivallan haltuun siirtyi varallisuutta sekä tietoa valtakunnan varoista ja asukkaista, mikä edisti valtionrakentamista. Tietoja keräämällä keskusvalta pystyi valvomaan ja kontrolloimaan paremmin verojen keräämistä, minkä lisäksi keskusvalta sai arvokasta tietoa valtiontalouden mahdollisuuksista. Käytännössä verojen- ja tiedonkeruu määrättiin voutien tehtäviksi. Veronkannon lisäksi voudit joutuivat tarkastuttamaan tilinsä Tukholmassa sitä varten perustetussa hallintoelimessä, laskukamarissa, jossa eri voutikuntien tiedot koottiin yhteen.¹²⁹

¹²⁸ Kuorilehto 2016, 270. Esimerkiksi Helsingin yliopiston ylioppilasmatrikkeli on viitotettu siten, että tietoja on mahdollista varmistaa muista lähteistä ja ristiriitaisia tietoja voi vertailla. Ks. <http://www.helsinki.fi/ylioppilasmatrikkeli/>. Viitattu 20.12.2014.

¹²⁹ Ks. esim. Renvall 1947, 158; Mäkelä-Alitalo 2007, 75; Seppälä 2009, 20, 36–38; Karonen 2014, 80–83.

Verotuksen muutosten myötä syntyi uusi lähde: voudintilit. Voudintilit on monipuolinen ja ainoa yhtenäinen 1500-luvun Ruotsia kuvaava lähdesarja. Tiliasiakirjoina niihin on kirjattu vuosittain kannettu verojen määrä ja koostumus. Verotustietojen lisäksi aineisto sisältää laajasti tietoa ajan yhteiskunnallisista ilmiöistä, esimerkiksi asutuksen leviämisestä sekä eri ryhmien ja henkilöiden välisistä sosiaalisista suhteista.¹³⁰

Tässä tutkimuksessa voudintilejä on käytetty sekä tiliasiakirjana että kuvauksena ajan sosiaalisista oloista. Voudintileistä löytyy tietoa kirkkoreduktion vaikutuksista kirkkoherrojen talouteen. Tutkimuksessa (Hiljanen 2016) on käytetty materiaalia, joka kuvaa suoraan kruunun tekemiä peruutuksia sekä materiaalia, jossa kuvataan papiston henkilökohtaista taloutta maallisen verotuksen näkökulmasta. Molempia aineistotyyppisiä hyödyntämällä tutkimuksessa ei ole tyydytty tarkastelemaan kirkkoherrojen taloutta välittömästi reduktion jälkeen, vaan verotusaineiston avulla tutkimus on ulotettu aina 1600-luvun alkuun saakka.

Kirkkoherrojen taloudesta kertovaa materiaalia on kahdenlaista. Yhtäältä veroluettelot kuvaavat kirkkoherrojen nauttimaa virallista palkkaa. Toisaalta veroluettelot, erityisesti vuonna 1571 kerätty hopeavero sekä vuonna 1600 kerätty niin sanottu viidennenkymmenennen penningin vero, kuvaavat kirkkoherrojen omaisuuden määrää¹³¹. Omaisuutta ja sen muutoksia tarkastelemalla päästään jäljittämään kirkkoreduktion lisäksi muita kirkkoherrojen talouteen vaikuttaneita ajallisia muutoksia. Tällaisia olivat esimerkiksi pitkät sotakaudet ja niin sanottu pieni jääkausi.

Tutkimuksessa on otettava huomioon, että veroluetteloissa on ilmoitettu ainoastaan palkka, jonka papit virallisesti saivat. Varhaismodernina aikana kirkkoherrat ja kappalaiset saivat kantaa luonnontuotteina erilaisia toimitusynnä muita maksuja, joita ei ole luetteloihin ilmoitettu, ja jotka siksi rajautuvat tarkastelun ulkopuolelle. Myös omaisuudesta puhuttaessa on syytä olettaa, että kirkkoherrat – kuten muutkin veroa maksaneet ihmiset – koettivat ilmoittaa omaisuutensa mahdollisimman pienenä, jotta maksettava vero olisi mahdollisimman vähäinen. Näin ollen veroluetteloissa ilmoitettua palkkaa ja omaisuutta on pidettävä vähimmäismääränä siitä palkasta ja omaisuudesta, joita kirkkoherrat nauttivat.

Lähteen asettamista rajoituksista huolimatta kirkkoherrojen talouden tarkastelu on mahdollista ja se on mielekästä koko varhaismodernin ajan talous- ja sosiaalishistorian näkökulmista, sillä kirkkoherrat oikeastaan ainoana sosiaaliryhmänä on identifioitavissa tuhansia nimiä sisältävistä veroluetteloista, koska

¹³⁰ Ks. esim. Renvall 1947, 172, 185–196. Lähdekriittisesti ajateltuna, kun lähdeä käytetään yhteiskunnallisten ilmiöiden tutkimiseen, on muistettava sen alkuperäinen tarkoitus veroluettelona; ks. Renvall 1947, 158, 170–172, 176. Voudintilien rakenteesta ja kruunun verotuksesta tarkemmin ks. Renvall 1947, 159–169; Seppälä 2009, 20–30.

¹³¹ Emeritusprofessori Ilkka Nummela on antanut käyttööni keräämänsä hopeavero- sekä viidennenkymmenennen penningin verotietokantansa. Olen itse etsinyt ja analysoinut kirkkoherrojen omaisuuden määrän tietokannoista sekä täydentänyt niitä. Analysoinnissa minua on auttanut tohtori Miikka Voutilainen.

virkanimike on yleensä mainittu¹³². Pappissäätystä tutkimalla voidaan rajata ja haarukoida yleisiä sosiaalisia ja taloudellisia pitkän aikavälin muutoksia. 1500-luvun kirkkoherrojen talouden tutkimista helpottaa se, että moni teemaa kuvaava tiliasiakirja on julkaistu painettuna ja/tai kokoomateoksissa. Molempia onkin hyödynnetty aina, kun se on mahdollista. Myös voudintilien digitointi Suomessa ja Ruotsissa helpottaa tutkijan työtä. Erilaisin sanahauin ja muiden vastaavien avulla on ollut mahdollista haarukoida laaja lähdemateriaali otsikkotasolla. Niiden sisällä tiedonhaku on käsityötä.

Siinä missä tilimateriaali mahdollistaa kirkkoherrojen henkilökohtaisen talouden muutosten tutkimisen, kattava vertaaminen talonpoikaistalouksiin on hankalaa. Varsinkin syvälinen selvittäminen, köyhtyvätkö vai rikastuivatko kirkkoherrat suhteessa talonpoikiin ja miten tämä suhde vuosisadan aikana muuttui, on vaikeaa. Tästä huolimatta analyysi vuoden 1571 hopeaveron ja vuonna 1600 kerätyn viidennenkymmenennen penningin veron avulla on mahdollinen.

Voudintilejä on käytetty lähteenä myös tarkasteltaessa kirkkoherrojen sosiaalista ja yhteiskunnallista asemaa esivallan ja paikallisyhteisöjen välissä. Tämä on mahdollista siksi, että voudintileihin on kerätty myös rahvaanvalitusmateriaalia, jota on käytetty artikkelissa Hiljanen 2018. Tilanpuutteen vuoksi artikkeleissa ei ole kuvattu käytettyä materiaalia samalla tarkkuudella kuin muissa tähän tutkimukseen sisältyvissä artikkeleissa. Siksi seuraavassa kuvataan käytettyä valitusmateriaalin luonnetta sekä syntyhistoriaa tarkemmin.

Tarkastukset, joissa valituksia kerättiin, ovat osa pitkää jo keskiaikana alkunutta jatkumoa, missä kuningas (tai hänen valtuutettunsa) kiersi ympäri valtakuntaa pitämässä tutkintoja tai oikaisukäräjiä, joiden tarkoitus oli valvoa hallintoa, oikeudenkäyttöä, veronkantoa ja aatelisten toimintaa sekä kerätä rahvaalta valituksia paikallisista ongelmista. Käytäntö jatkui 1500-luvulla, ja varsinkin Kustaa Vaasan ajalla valitusinstituution valvontarooli korostui. Valitusinstituutiosta syntynyt yhteys rahvaan ja kuninkaan välillä oli tärkeä osa vuosisadan poliittista kulttuuria ja sen periaatteesta haluttiin pitää puolin ja toisin kiinni.¹³³

Valituksia kerättiin 1500-luvulla kolmella eri tavalla. Ensinnäkin rahvas teki valituksia yksittäisillä kruunulle osoitetuilla valituskirjeillä. Tavallista oli, että valituskirjeet vietiin henkilökohtaisesti kuninkaalle¹³⁴. Toiseksi keskuksenhallinnon virkamiehet saattoivat koota yhteen näitä valituskirjelmää ja täydentää niiden tietoja kokonaiseksi syyteaineistoksi oikeudenkäyntejä varten. Kolmanneksi maallinen esivalta kuuli valituksia tutkinnoissa, kun kruunun val-

¹³² Voudintileihin on kirjattu maallisen hallinnon virkamiesten, kuten voutien palkkoja, mikä mahdollistaa ryhmän taloudellisen tutkimisen. Renvall 1947, 185–188. Vaikka voutien ja kirkkoherrojen taloudellisten tilanteiden vertaaminen on kiinnostava tutkimusaihe, on siitä tässä tutkimuksessa luovuttu.

¹³³ Jaakkola & Roos 1936; Katajala 2002, 177–178. Suomeen tehdyistä tarkastuksista 1500-luvulla kootusti, ks. Kiuasmaa 1962, 429–444. 1500-luvun kuluessa tehdyistä tarkastuksista ja niihin verrattavista tilaisuuksista ks. Nilsson 1990.

¹³⁴ Ks. esim. Katajala 2002, 212. Piia Einonen on arvioinut, että Tukholman osalta suoraan kuninkaalle tai hänen lähipiirilleen vietyjä valituksia ei systemaattisesti kirjattu tai niitä on säilynyt nykypäivään saakka vain fragmentaarisesti; ks. Einonen 2005, 35. Arviota muun valtakunnan tilanteesta ei ole.

tuuttamat virkamiehet tarkoituksellisesti kiersivät ympäri valtakuntaa kuulemassa rahvasta virkamiesten tekemistä epärehellisyyksistä.¹³⁵

Pääasiallinen tässä tutkimuksessa käytetty rahvaanvalituksia sisältävä lähde on voudintileistä löytyvä arkistoyksikkö *Suomen aatelista vastaan tehtyjä valituksia 1530–1619*¹³⁶. Sen sisältämästä kolmesta niteestä kaksi, niteet j ja k, muodostavat niin sanotun *Jaakko Teitin (Jacob Teit) valitusluettelon Suomen aatelista vastaan vuosilta 1555–1556*¹³⁷. Vaikka Teitin luettelo sisältää otsikkonsa mukaan etupäässä aatelia vastaan tehtyjä valituksia, kuvaavat sen sisältämät valitukset Suomen yhteiskunnallisia ongelmakohtia laaja-alaisemmin, ja valitusten joukosta on löydettävissä valituksia myös muihin säätyihin kuuluneita ihmisiä vastaan. Valitusluetteloa voidaan pitää luotettavana lähteenä kuvaamaan syntyäikansa oloja. Luettelon kokoojan Kustavi Grotenfeltin mukaan Teitin itsensä kannalta olisi ollut vaarallista ottaa mukaan valituksia, joilla ei ollut totuudellista pohjaa, sillä valitusten kohteena olevilla aatelisilla olisi ollut keinoja näyttää väitteet valheeksi. Vaikka aatelin toiminnasta ja aikakaudesta ylipäättään saa valitusluettelon pohjalta synkän kuvan, on se pääsääntöisesti oikeansuuntainen.¹³⁸

Suomen aatelista vastaan tehtyjen valitusten kolmas nide (l) puolestaan sisältää kahta muuta nidettä sekavamman kokonaisuuden valituksia 1500-luvun puolivälistä 1600-luvun ensimmäiseen vuosikymmeneen saakka. Mukana on muun muassa yksittäisiä aatelisia tai vouteja vastaan tehtyjä valituksia ja Tukholman linnaoikeuden tuomioita. Laajempi osakokonaisuus on Kaarle-herttuan Suomen matkalla kerätyt valitukset vuosilta 1601–1602. Kuten Jaakko Teitin luettelossa myös kolmannessa niteessä on valituksia eri säätyjä ja hallinnonaloja edustavia ihmisiä, myös pappeja, vastaan. Pappoja vastaan tehtyjen valitusten löytämistä helpottaa se, että nide sisältää varsin yksityiskohtaisen luettelon yksittäisten valitusjuttujen sisällöstä.¹³⁹

Suomen alueella tehtyjä valituksia on arkistoitu myös Ruotsiin. Riksarkivetista löytyy esimerkiksi *Strödda räkenskaper och handlingar t o m 1630* -niminen kokonaisuus, jonka neliosaisen valitusluettelon (*klagomålregister*) kolme osaa sisältää valituksia tutkittavalta ajalta¹⁴⁰. Sen lisäksi *Strödda kamerala handlingar* sisältää yhden niteen valituksia ja tutkimuksia (*klagomål och rannsakingar*)¹⁴¹. Näistä niteistä löytyy muutamia Suomessa kerättyjä valituksia, joissa papisto on tavalla tai toisella osallinen, ja ne on sisällytetty tutkittavaan aineistoon.

¹³⁵ Kiuasmaa 1962, 420.

¹³⁶ KaVt: 215l, j ja k.

¹³⁷ Luettelon on julkaissut painettuna vuonna 1894 Suomen historiallinen seura Kustavi Grotenfeltin kokoamana sarjassa *Todistuskappaleita Suomen historiaan järjestysnumerolla V*. Tutkimuksessa on käytetty tätä painettua julkaisua.

¹³⁸ Grotenfelt 1894, XII–XIII.

¹³⁹ Edellisten lisäksi kävin läpi Pohjanmaan talonpoikien valituksia, jotka on kerätty Kustaa II Adolfin ja herttua Karl Filipin Suomenmatkan yhteydessä vuonna 1614 (KaVt: 4896a). Kokonaisuudessaan valitusten määrä on varsin vähäinen ja vielä vähäisempi on papistosta kertovien juttujen määrä: niitä on yhteensä kaksi. Äyräpään voutikunnan talonpoikien valituksista vuodelta 1599 (KaVt: 5774a) ei löytynyt lainkaan valituksia, joissa pappi olisi ollut osallinen.

¹⁴⁰ SE/RA: 5105.15.1-3.

¹⁴¹ SE/RA: 5103.55.

Samankaltainen kokonaisuus kuin Teitin luettelo Suomen aatelista vastaan on vuoden 1616 valitusluettelot¹⁴². Se on syntynyt raportiksi tarkastusprosessista, jossa selvitettiin Suomen yhteiskunnallisia oloja: nimismiesten toiminnan laillisuutta, sotaväen toimintaa Suomessa, veronkannon oikeudellisuutta sekä autiutilojen viljelymahdollisuuksia. Tarkastuksissa tuotiin myös ilmi aatelin ja virkamiesten väärinkäytöksiä, papit mukaan lukien. Verrattuna edellä esiteltyihin tutkintoihin vuoden 1616 tutkinnalla oli käräjien luonne (oikaisukäräjät). Tästä syystä valitusinstituutio käytti tuomiovaltaa, joskin vaikeimmat tapaukset piti alistaa kuninkaan ratkaistavaksi¹⁴³.

On huomioitava, että ilmeisimmin vuoden 1616 tarkastuksissa, ja oletettavasti myös muina aikoina, tarkastavat virkamiehet suhtautuivat tehtäväänsä eri tavoin. Toisin sanoen eri alueilla tehdyt tarkastukset keskittyivät eri asioihin sen mukaan, kuka tarkastava henkilö oli; on arvioitu, että tarkastettavat asiat olivat riippuvaisia tarkastajan omista eduista. Tästä syystä kaikkialta ei löydy tietoa niistä asioista, joihin tarkastusten piti ohjeistuksen mukaan keskittyä. Lisäksi tarkastuksia vuonna 1616 ei ilmeisesti pidetty lainkaan Pohjanmaalla, Savossa ja Kyminkartanon läänin itäpuolisessa Karjalassa. Satakunnassa tarkastukset sen sijaan ilmeisesti pidettiin, mutta asiakirjat ovat sittemmin hävinneet.¹⁴⁴ Lähteen alueellisessa kattavuudessa on siten puutteita.

Maallisen esivallan lisäksi papistoa valvoi myös hengellinen esivalta esimerkiksi piispan- ja rovastintarkastuksissa. Vaikka tarkastuksissa valvottiin myös papiston ja seurakunnan välisiä suhteita, pappien viran ja aseman mukaista toimintaa sekä elämää ylipäätään, niiden ensisijaisena tarkoituksena oli seurakuntalaisten elämän ja opin tuntemisen tarkkailu, ohjaus sekä rankaiseminen, mikäli tiedoissa ja taidoissa oli puutteita.¹⁴⁵

Piispan- ja rovastintarkastuksien asiakirjat ovat säilyneet 1500-luvulta hajanaisesti ja otsikotta osana voudintilejä, joista niiden löytäminen kattavasti on hankalaa, jopa mahdotonta. Toisaalta tutkittavana ajanjaksona hiippakuntahallinnon kokoonpano kaventui ja piispanistuin oli ajoittain jopa kokonaan täyttämättä, mikä heikensi hiippakuntahallinnon kykyä valvoa seurakuntia ja kirkkoherroja. Myös lähes jatkuva sotatila ja poliittisesti sekavat olot tutkittavalla ajanjaksolla vaikeuttivat tarkastusten järjestämistä, vaikka vaikeuksista huolimatta iso osa tarkastuksista saatiin pidettyä.¹⁴⁶ Hengelliselle esivallalle tehdyt valitukset myös poikkeavat maalliselle esivallalle tehdyistä siten, että niissä käsiteltiin enemmän uskon- ja kirkonpiiriin kuuluneita asioita. Koska tutkimuksessa tarkastellaan papiston toimintaa yhteiskunnassa, ovat maalliselle esi-

¹⁴² Käytetty painettua julkaisua, jonka ovat toimittaneet vuonna 1936 Jalmari Jaakkola ja John E. Roos.

¹⁴³ Katajala 2002, 224.

¹⁴⁴ Jaakkola & Roos 1936, XIV, XXIII, XXVII–XXIX.

¹⁴⁵ Lempiäinen 1967, 1500-luvun ja 1600-luvun alun osalta erit. s. 113–117, 212, 271–276, 310–312. Lempiäisen mukaan piispantarkastuksissa valituksia pappien ja seurakuntalaisten välillä nousi esiin harvoin (s. 212). Rovastintarkastuksien tehtävä oli osaltaan valvoa papistoa ja sen käytöstä, mutta lähteiden hajanaisuudesta johtuen tietoa aiheesta on vähän (s. 276). Ks. myös Paarma 1980, 186–191.

¹⁴⁶ Ks. esim. Paarma 1980, 73, 177–178, 184, 441.

vallalle tehdyt valitukset tästä näkökulmasta kiinnostavampia.¹⁴⁷ Edellä mainituista syistä piispan- ja rovastintarkastukset on rajattu tutkimuksen ulkopuolelle.

Rahvaanvalitukset kuvaavat papiston ja rahvaan välistä suhdetta valikoivasti. Suhde saattaa vaikuttaa liian ristiriitoihin painottuneelta, kun sitä lähestyy valitusmateriaalin avulla, joka lähtökohtaisesti on syntynyt konflikteja ratkottaessa. Lisäksi on huomattavaa, että rahvas vei valituksia keräävien virkamiesten tietoon vain sellaisia asioita, joita virkamiehet pystyivät ratkaisemaan. Toisaalta oletettavaa on, että ratkaistaviksi alistettiin vain ne kiistat, joita ei saatu paikallisesti ratkottua.¹⁴⁸

Tutkimuksissaan tuomiokirjoja hyödyntäneet tutkijat ovat huomanneet, että tuomiokirjat eivät kuvaa ainoastaan ristiriitoja, vaan niissä kuvastuvat myös vuorovaikutussuhteet ihmisten kesken sekä paikalliset tavat ja kulttuuri.¹⁴⁹ Huomio laventaa myös valitusmateriaalin käyttökelpoisuutta historian tutkimuksen lähteenä. Sitä soveltamalla voidaan pureutua paikallisyhteisön yhteiskunnalliseen tilanteeseen, josta valitukset kumpusivat, eikä vain keskittyä valitusten pinnalliseen tasoon.¹⁵⁰

Voudintilejä ja niiden sisältämää tilimateriaalia tutkiessani tarkastelun kohteena ovat olleet kirkkoherrojen taloudelliset muutokset koko 1500-luvun aikana. Rahvaanvalitusten kohdalla tutkimusstrategia on ollut toinen. Olen niputtanut yksittäiset lähdetiedot yhteen, jolloin lähestyn tutkittavaa aihetta kokonaisuutena, jota yksittäiset lähdetiedot kuvaavat. Käytännössä tämä merkitsee sitä, että ajalliset sekä spatiaaliset muutokset ja jatkuvuudet rajautuvat tarkastelun ulkopuolelle, ja tarkastelun kohteeksi nousee pappien välittäjäasema koko tutkittavana ajanjaksona. Tutkimuskysymysten kannalta on mielekkäämpää lähestyä yleistä ilmiötä kuin käyttää yksittäisiä fragmentaarisia tiedonmurusia muutoksen tarkasteluun.¹⁵¹

1.4 Menetelmät ja teoreettiset lähtökohdat

Tämän tutkimuksen muodostavien artikkelien lähteet ovat sisällöllisesti rikkaita ja monipuolisia, mutta myös hajanaisia ja yhteismitattomia. Lähteiden ominaisuuksien vuoksi tutkimuksen tekeminen muistuttaa palapelin kokoamista, kun yksittäiset tiedonmuruset on koottava yhteen ja järjestettävä uudelleen siten, että tutkittavat kohteet paljastuvat. Tutkimusmenetelmänä tai -asetelmana prosopografia muistuttaa kuvattua tilannetta, mutta myös poikkeaa siitä olennaisin osin. Poikkeuksien vuoksi käyttämäni menetelmää voisikin kutsua kollektiivibiografiaksi, sillä monesti käsitteitä käytetään synonyymeinä¹⁵². Kuiten-

¹⁴⁷ Hallenberg 2012, 122.

¹⁴⁸ Tarkemmin valitusaineistosta lähteenä, ks. Hiljanen 2018, 488–490. Ks. myös 1.3 *Lähteet*

¹⁴⁹ Vilkuna 2009, 311.

¹⁵⁰ Hiljanen 2018, 490–492.

¹⁵¹ Hiljanen 2018, 492.

¹⁵² Ks. esim. Stone 1971, 48; Carle 2015.

kin prosopografia Keats-Rohanin sekä Uotilan määrittelyn mukaan on systemaattinen, analyttinen ja objektiivinen tutkimustapa, siinä missä kollektiivi-biografia on tieteelliseltä perustaltaan löyhempi.¹⁵³ Tämän määrittelyn mukaisesti käytettyä menetelmää kutsutaan prosopografiaksi.

Alun perin prosopografiaa hyödynnettiin antiikin tutkimuksessa, mutta 1970-luvulta alkaen se on valtavirtaistunut myös varhaismodernin ja modernin ajan tutkimuksissa. Pähkinänkuoressa prosopografisen menetelmän idea on tutkia ihmisryhmiä, joihin kuuluvat yksilöt jakavat yhden tai useamman yhteisen ominaisuuden niin, että ryhmän jäsenistä muodostetaan yleistyksiä, jotka koskevat koko ryhmää. Käytännössä tietyllä alueella ja tietyssä ajassa eläneestä tarkasti määritellystä tutkimusjoukosta kerätään mahdollisimman yhdenmukaista tietoa järjestelmällisellä tavalla. Yksittäisiä kerättäviä tietoja saattaa olla jopa satoja, mutta tyypillistä varsinkin suomalaiselle prosopografiselle tutkimukselle on muuttujien varsin maltillinen määrä.¹⁵⁴

Tiedot yksilöistä kerätään yhteen tai useampaan prosopografiseen tietokantaan. Tämä vaihe tutkimuksessa on yleensä työläs ja aikaa vievä. Ennen varsinaista tietokannan rakentamista on määriteltävä edellytykset, joiden mukaan yksilöt kelpuutetaan tutkittavaan joukkoon. Toisinaan – kuten pappien tapauksessa – määrittely on helppoa, mutta aina valinta ei ole näin itsestään selvä¹⁵⁵. Selvästikin määriteltävissä tutkimusjoukoissa on otettava huomioon, että tutkija luo joukon itse, ja siksi sitä ja sen piirteitä ei voi kääntää suoraan menneisyydessä toimineeksi sosiaaliseksi ryhmäksi ja sen ominaisuuksiksi. Kuitenkin jo pelkkä tutkimusjoukon kokoaminen ja tällä tavalla näkyväksi tekeminen saattaa antaa lisätietoa aiemmassa tutkimuksessa sivuun jääneestä ihmisryhmästä.¹⁵⁶

Tässä tutkimuksessa papeiksi on laskettu ne henkilöt, joista on jäänyt käytettyihin lähteisiin maininta, että kyseinen henkilö on toiminut papin (erityisesti kirkkoherran tai kappalaisen) virassa tutkittavalla aikakaudella. Joukon kokoamisessa on tukeuduttu pitkälti paimenmuiston¹⁵⁷ tietoihin. Joskin huomioon on otettu se, että sen sisältämä tieto saattaa olla puutteellista ja korjautuvaa sitä mukaa, kun tutkimus etenee. Muiden käytettyjen lähteiden avulla onkin voitu tarkentaa joidenkin pappien elämäntiekkoa¹⁵⁸. Kaikkien pappien joukosta on valittu tarkemman tutkimuksen kohteeksi kirkkoherrat yhtäältä siksi, että heis-

¹⁵³ Keats-Rohan 2007b, 143–144; Uotila 2014a, 245–246; ks. myös Stone 1971, 46. Barbara Caine ei puolestaan laske prosopografiaa osaksi biografista tutkimusta “[...] in my view it is impossible to accept it [prosopography] as a biographical enterprise.” Caine 2010, 57.

¹⁵⁴ Stone 1971, 46; Broady 2002, 381–382; Verboven, Carlier & Dumolyn 2007, 39–40; Uotila 2014a, 240–244, 247; Uotila 2014b, 31–33, 37; Carle 2015, 256.

¹⁵⁵ Esimerkiksi käsityöläisiä prosopografisen menetelmän avulla tutkinut Merja Uotila on joutunut tekemään eroa virallisten ja niin sanottujen epävirallisten käsityöläisten välillä, vaikka kumpiakin tutkiikin. Uotila 2014a, 247–248.

¹⁵⁶ Broady 2002, 383–384; Keats-Rohan 2007a, 7–8, 28–30; Verboen, Carlier & Dumolyn 2007, 51–53; Hakosalo 2014, 50–51.

¹⁵⁷ Tämän lisäksi on käytetty Suomen sukututkimusseuran Hiski-tietokantaa (<http://hiski.genealogia.fi/hiski/91a0k6?fi>, viitattu 9.5.2018), mistä löytyy muun muassa seurakuntien pappisluettelot sekä muuta tietoa seurakunnista.

¹⁵⁸ Kuitenkaan yhtään sellaista kirkkoherraa, joita paimenmuisto ei tunne, ei ole löytynyt muusta käytetystä lähdemateriaalista.

tä tietoa on selvästi enemmän kuin kappalaisista¹⁵⁹. Toisaalta kirkkoherrat olivat seurakuntiensa johtajia, ja tässä roolissa he ovat kiinnostavia¹⁶⁰.

Kun tutkija on määritellyt rajat, joiden perusteella hän valikoi henkilöt tutkimaansa joukkoon, alkaa varsinaisen prosopografisen tietokannan rakentaminen. Se on syytä aloittaa keräämällä kaikkien tutkittavien ryhmän jäsenten nimet tietokantaan, jolloin saadaan nimetyksi analysoitavan perusjoukon yksilöt ja tiedetään sen koko. Helpoiten tällaisen nimilistan kokoaminen käy väestökirjanpidollisista lähteistä.¹⁶¹ Ruotsalainen ja suomalainen runsaslukuinen sekä sisällöllisesti kattava väestökirjanpitojärjestelmä tarjoaa kattavat nimitiedot, mikä mahdollistaa monipuolisen prosopografisen tutkimuksen. Kun perustietoja menneisyydessä eläneistä yksilöistä on useissa rinnakkaisissa lähteissä, on tietojen verifioiminen vertailun avulla mahdollista. Osaksi tästä syystä prosopografisen tai kollektiivibiografisen tutkimuksen lukumäärä on kasvanut viime vuosien saatossa varhaismodernin ajan tutkimuksissa.¹⁶²

Kun ryhmään kuuluneiden henkilöiden nimilista on koottu, tutkija määrittelee muut aihealueet, joista hän tietoa etsii. Valintaa ohjaavat tutkimuskysymykset, tutkittava joukko sekä tutkimuksen aihe. Myös se, että jokaisesta ryhmän yksilöstä olisi hyvä löytää sama tieto, jotta tiedot olisivat mahdollisimman vertailukelpoisia, vaikuttaa siihen, mitä asioita tutkija yksilöistä tietokantaan kokoaa. Vaade myös rajoittaa tutkimuksen kohteita, sillä mitä alemmas yhteiskunnallisessa asemassa mennään, sitä vähemmän sosiaaliryhmään kuuluvista henkilöistä ylipäätään on tietoa.¹⁶³

Poiketen (suomalaisen) prosopografisen tutkimuksen yleislinjasta, pappijoukon kokoaminen on tehty tässä tutkimuksessa turvautumalla paimenmuistoon eli toisen tutkijan tekemään kollektiiviseen biografiaan¹⁶⁴. Tämä on helpottanut ja ennen kaikkea vähentänyt työn määrää tietokannan rakentamisessa, kun perustietoa tutkittavien yksilöiden elämästä ei ole tarvinnut kaivaa alkuperäislähteistä. Kuitenkin valittu tapa asettaa erityisvaatimuksia lähde-

¹⁵⁹ Tosin moni kirkkoherroista työskenteli kappalaisena ennen siirtymistä kirkkoherran virkaan, ks. Hiljanen 2017. Tällaiset henkilöt kuuluvat tarkemmin tutkittavien joukkoon.

¹⁶⁰ Ks. tarkemmin 1.5 *Rajaukset*.

¹⁶¹ Uotila 2014a, 247–248; Uotila 2014b, 37.

¹⁶² Prosopografiaa käyttää esim. Kotilainen 2008; Uotila 2014b; Marttila 2014; Vuorimies 2015; Frigren 2016; Turunen 2017; ks. myös Karonen & Hakanen 2017 ja siinä olevat artikkelit. Jossain määrin prosopografista tiedonkeruutapaa hyödynnetään esim. teoksissa Karonen 2004; Piilahti 2007; Sarkamo 2011, vaikkei niissä menetelmää mainita. Viime vuosina prosopografiaa on käytetty myös taloushistorian tutkimuksissa; ks. esim. Fellman 2014; Kansikas 2015.

¹⁶³ Stone 1971, 58–59; Broady 2002, 381; Keats-Rohan 2007a, 30–32; Keats-Rohan 2007b, 147–148; Uotila 2014a, 246–247.

¹⁶⁴ Matrikkeliä käyttäminen ei sinänsä tee tästä tutkimuksesta vähemmän prosopografista, sillä tutkimusperinteeseen kuuluu se, että muiden luomia matrikkeleita ja sukuuetteloita voidaan käyttää tutkimuksessa, mikä vähentää prosopografisen tutkimuksen vaatimaa työn määrää. Ks. esim. Stone 1971, 48–49; Verboen, Carlier & Dumolyn 2007, 68. Kuitenkin viime vuosina suomalaisissa tutkimuksissa tutkija on itse yleensä koonnut käyttämänsä tietokannan (Poikkeuksena esim. Vilku 2017). Syy tähän epäilemättä on se, että tutkimusten kohteena on alemmat sosiaaliryhmät, joista yleensä ei ole tehty valmiita matrikkeleitä.

kritiikille, kun tiedonkeruuta ja -tarkistusta ei ole tehty itse¹⁶⁵. Olennaista on kuitenkin se, että vaikka tutkimuksessa on käytetty muiden keräämää tietoa, prosopografisen menetelmän avulla tietoa yksittäisten pappien elämäntilasta on voitu niputtaa ja järjestää uudestaan siten, että paljastuu uutta tietoa koko tutkimusjoukosta¹⁶⁶.

Se, mitä tietoja papeista tietokantaan on kerätty, on toinen seikka, joka erottaa tämän tutkimuksen prosopografiaa puhtaimmillaan käyttävistä tutkimuksista. Tavallisesti prosopografisessa tutkimuksessa tutkija määrittelee tarkasti aiheet ja teemat, joita koskevaa tietoa hän tietokantaan kerää¹⁶⁷. Tässä tutkimuksessa tietokanta on rakennettu lähdeperustaisesti, eli siten, että paimenmuistosta on kerätty kaikki tieto, mitä papeista kerrotaan. Lopputuloksena on tietokanta, joka sisältää useita eri muuttujia tutkittavista papeista. Kaikista yksilöistä ei kuitenkaan ole samoja tietoja, vaan tiedot ovat hyvin eritasoisia ja tietokanta on varsin aukkoisen.

Syy, miksi tietokannan rakentamisessa on poikettu prosopografisen tutkimuksen yleisistä ohjeista, on teoreettis-metodologinen ja kytkeytyy mikrohistoriaan ja sen mahdollisuuksiin (tähän palataan tarkemmin myöhemmin). Kun tietokantaan kerätään kaikki löytyvä tieto, voidaan esimerkiksi tarkastella, millä kaikilla tavoilla reformaatio kirkkoherroihin vaikutti tai millä kaikilla tavoilla kirkkoherrat toimivat. Näin tietokantaa rakennettaessa ei tule rajattua kerättävän tiedon ulkopuolelle sellaisia asioita, joita ei osannut ajatella löytävänsä tutkimusta aloittaessa.

Valittu toimintatapa vaikuttaa siihen, että tarkastelun kohteena ei ole tyypillinen kirkkoherra tai tyypillisen kirkkoherran toiminta, kuten prosopografisessa tutkimuksessa yleensä. Sen sijaan tutkimuksessa tarkastellaan kirkkoherrojen ja heidän toimintansa koko kirjoa. Toiminnasta osa on määriteltävissä aiemman tutkimuksen perusteella valtionrakentamiseksi. Osa taas on muunlaista toimintaa. Valitussa toimintatavassa koko joukon tutkiminen on hedelmällistä, sillä joukkoa tarkastelemalla myös yksilöiden toiminta asettuu kontekstiinsa. Prosopografisen tutkimuksen yksi suurimmista mahdollisuuksista onkin paljastaa menneisyyden kompleksisuus ja asioiden väliset yhteydet, joilla ei näyttäisi olevan tekemistä keskenään.¹⁶⁸

Edellä mainittu tutkimusstrategia muistuttaa merimiesten vaimoja tutkineen Pirita Frigrenin menetelmällisiä lähtökohtia. Frigrenin mukaan suuri määrä tutkittavia henkilöitä auttaa tutkijaa ymmärtämään, mikä tutkimuskohteelle on tyypillistä ja mikä epätyypillistä, sen sijaan, että tutkija pyrkisi selvittämään, millainen oli ryhmän keskimääräinen edustaja. Esittämällä valikoituja avaintapauksia Frigren on voinut nostaa esiin erilaisia elämäntilastoja, joita samaan ryhmään kuuluvilla henkilöillä oli tai saattoi olla. Lisäksi Frigren tarkastelee, miten erilaiset lähtökohdat vaikuttivat tutkittavan ryhmän jäseniin ja heidän

¹⁶⁵ Lähdekriittisistä huomioista tarkemmin, ks. *1.3 Lähteet*.

¹⁶⁶ Cohen, Flinn & Morgan 2007, 216.

¹⁶⁷ Prosopografista tutkimusta voidaan tehdä – ja tehdään – monella toisistaan poikkeavalla tavalla, ja siksi sääntö kerätä kaikista sama tieto ei aina päde.

¹⁶⁸ Stone 1971, 66; Verboven, Carlier & Dumolyn 2007, 42, 60.

elämänkulkuunsa. Tällainen analyysi pikemminkin paljastaa ihmisten toiminnan moninaisuuden kuin kuvaa ryhmän tyypillistä edustajaa.¹⁶⁹

Valittua tutkimusstrategiaa voi kuvata myös Heini Hakosalon käyttämällä mahdollisuuksien horisontti -käsitteellä. Sillä viitataan mahdollisuuksiin, joita toimijoilla oli tietyllä ajanhetkellä ja tietyssä paikassa. Koska mahdollisuudet ovat kontekstiin sidotut, muuttuu mahdollisuuksien horisontti Hakosalon mukaan ainakin kolmella eri tavalla: ajassa, suhteessa toimijaan (esimerkiksi tämän sosiaaliseen asemaan tai sukupuoleen) ja suhteessa toimijan elämänvaiheeseen. Nämä osatekijät rajaavat yksilöiden toimintamahdollisuuksia. Mitä suurempi tutkittavien yksilöiden joukko on, sitä tarkemmin ja vahvemmin vedoin mahdollisuuksien horisontti tutkijan havaittavaksi piirtyy. Tämä sekä motivoi laajempien ihmisjoukkojen tarkastelun että kannustaa kääntämään katseen joukon tarkastelun jälkeen yksilöiden tarkasteluun, sillä vasta yksilöitä tarkastelemalla paljastuu, mihin toimintamuotoihin kaikkien mahdollisuuksien joukosta ihmiset reaalielämässä tarttuivat.¹⁷⁰ Tässä mielessä tarkastelu on vuorovaikutteista yksilöiden ja yksilöistä koostuvan joukon välillä. Yksilöä ja hänen toimintaansa ei voi ymmärtää kattavasti, jollei tarkastele joukon toiminnan lainalaisuuksia. Toisaalta joukko ja sen toiminta konkretisoituu vain yksilöiden toiminnan kautta. Toisin sanoen joukko itsessään ei ole toimija.

Tietokantaan on siis kerätty mahdollisimman laajasti tietoa papiston elämästä. Tietokantaan on koodattu paimenmuiston sisältämät tiedot pappien pienoiselämäkerroista niin, että jokaisesta esille tulevasta uudesta tiedosta on tehty oma muuttujansa Excel-taulukkoon. Näin on syntynyt perustietokanta¹⁷¹, jossa muuttujia on useita kymmeniä (ks. kuva 1). Muuttujat ovat pääosin dikotomisia sen mukaan, oliko pappisyksilöllä kyseinen ominaisuus vai ei. Ominaisuus on käsitettävä laajasti. Sillä viitataan papin henkilökohtaisiin ominaisuuksiin, kuten syntymäaikaan, puolisoon, lapsiin, vanhempiin ja heidän taustaansa sekä papin koulutustaustaan. Tämän lisäksi ominaisuuksiksi on laskettu ajallisen ja tilallisen kontekstin aiheuttamat kokemukset, esimerkiksi osallistuminen valtiopäiville tai riita seurakuntalaisten kanssa. Tällaisia ominaisuuksia ei ollut tai ei voinut olla kaikilla kirkkoherroilla esimerkiksi siksi, että kaikki eivät osallistuneet valtiopäiville tai siksi, että kaikkien virka-aikana ei järjestetty valtiopäiviä. Dikotomisen muuttujan lisäksi tietokanta sisältää mahdollisimman tarkat lisätiedot muuttujasta.

¹⁶⁹ Frigren 2016, 59, 61–62.

¹⁷⁰ Hakosalo 2014, 46–47, 53.

¹⁷¹ Nimeltään Pappitietokanta (englanniksi Clergy database/CDB). Olen valmis luovuttamaan tämän tutkimuksen valmistuttua tietokannat tai osia niistä tutkimuskäyttöön muille tutkijoille, arkistoida tietokannat tai osia niistä vapaasti käytettäväksi esimerkiksi Tietoarkistoon tai julkaista ne vapaaseen käyttöön esimerkiksi Jyväskylän yliopiston Avoimen tiedon keskuksen kautta. Toisaalta olen valmis yhteistyössä muiden tutkijoiden kanssa hyödyntämään valmistamiani tietokantoja edelleen esimerkiksi tutkimalla tämän tutkimuksen ulkopuolelle rajattuja näkökulmia.

tuotteina erilaisin mitoin maksettujen palkkojen muuttaminen yhteismitalliseksi niin, että vertailu eri vuosien välillä on mahdollista¹⁷³.

Toinen temaattisesti rajatumpi tietokanta koostuu rahvaanvalituksista. Tietokantaa ei ole koodattu kvantitatiiviseen muotoon, kuten muita tietokantoja. Tapauksia on vähän, joten niiden hallinta on tekstimuodossakin helppoa. Tekstimuotoisenakin valitustapausten luokittelu ja järjestäminen ovat analyysin kulmakivi. Ensi sijassa tietoa on luokiteltu sen mukaan, missä rooleissa papisto rahvaanvalituksissa oli. Sen jälkeen jutut on jaoteltu temaattisesti valitusten syiden mukaan.¹⁷⁴

Pelkkä tietokannan rakentaminen ei ole vielä prosopografista tutkimusta, vaan kokoamisen jälkeen tieto on analysoitava. Käytännössä analyysitapoja on useita, ja lähes kaikki kvantitatiiviset ja kvalitatiiviset menetelmät ovat mahdollisia käyttää. Tutkija saakin päättää pitkälti itse analyysimenetelmänsä, kun menetelmäoppaissa keskitytään pääasiassa antamaan neuvoja tietokannan rakentamisessa ja analyysin kuvaaminen jää vähemmälle.¹⁷⁵ Mainittujen piirteiden vuoksi prosopografiaa voidaan pitää tiedonkeruun muotona eikä varsinaisena analyysimenetelmänä¹⁷⁶.

Prosopografisessa tutkimusperinteessä kvantitatiivisen analyysin kohteena ovat olleet laajat kansanryhmät, esimerkiksi koko yksittäinen sääty tai muu laaja osa rahvaasta, joista lähteitä on vähän ja hajanaisesti. Käyttämällä valtavaa tietomassaa on selvitetty koko joukkoa koskevia yleisyyksiä, esimerkiksi sosiaalisia suuntauksia. Tällaista tutkimusta voidaan kutsua massojen tai uudeksi prosopografiaksi. Kvalitatiivinen analyysi puolestaan on suuntautunut yhteiskuntien eliittiin ja valtaapitäviin. Ryhmiin kuuluvista yksilöistä on tietoa enemmän kuin marginaaliryhmistä, jolloin tutkimuksen tekeminen ei tarvitse taakseen samassa määrin yksilömassaa. Ajallisesti tällaista tutkimusta tehtiin 1900-luvun alkupuolella, ja siksi sitä voidaan kutsua vanhaksi prosopografiaksi. Kuvailevien lähteiden avulla on tutkittu esimerkiksi eliittien valtasuhteita ja niiden yhteyttä tutkittavien ihmisten valtaresursseihin, kuten koulutukseen ja sukutaustaan.¹⁷⁷

Tässä tutkimuksessa on piirteitä vanhasta ja uudesta prosopografiasta, koska siinä käytetään sekä kvantitatiivisia että kvalitatiivisia tutkimusmenetelmiä (*mixed method*¹⁷⁸). Kulloinkin käytössä oleva menetelmä on valittu siten, että se on sopiva käytettävän lähteen ja tutkimuskysymysten kanssa. Näin asemoitumalla on saatu mahdollisimman tarkkoja ja laajoja tutkimustuloksia, kun menetelmää on voitu säätää lähteiden ja kysymysten mukaan.

Olen käyttänyt kvantitatiivisia menetelmiä tarkastellessani kirkkoherrojen henkilökohtaista taloutta ja sen muutoksia. Menetelmät ovat rajoittuneet melko

¹⁷³ Ks. tarkemmin Hiljanen 2016, 112–113.

¹⁷⁴ Ks. tarkemmin Hiljanen 2018, 493.

¹⁷⁵ Keats-Rohan 2007a, 6–7; Keats-Rohan 2007b, 141, 146; Uotila 2014a, 243–247; Uotila 2014b, 34.

¹⁷⁶ Verboen, Carlier & Dumolyn mukaan prosopografia on enemmän tutkimuksellinen lähestymistapa (*research approach*) kuin menetelmä; ks. Verboen, Carlier & Dumolyn 2007, 37.

¹⁷⁷ Stone 1971, 47–49; Keats-Rohan 2007a, 12; Cohen, Flinn & Morgan 2007, 212

¹⁷⁸ Ks. esim. Tuomi & Sarajärvi 2018, 78–81.

yksinkertaisiin kuvailevan tilastollisen tutkimuksen välineisiin, kuten tunnuslukujen (keskiarvot, prosenttiosuudet) sekä erilaisten taulukoiden ja kuvioiden käyttöön. Näiden lisäksi olen käyttänyt gini-kerrointa kuvamaan kirkkoherrojen taloudellista eriarvoistumista.¹⁷⁹

Kvantitatiivisia menetelmiä olen hyödyntänyt myös perustietokannan analysointiin, esimerkiksi silloin, kun tuloksia esitetään kuvaajin. Toisaalta aineisto on järjestetty kvantitatiivisesti alkuperäisestä poikkeavaan muotoon. Paimenmuiston sisältämän tiedon koodaaminen dikotomisiksi muuttujiksi nimittäin mahdollistaa sen, että papit on voitu ryhmitellä ja järjestää ominaisuuden tai ominaisuuksien mukaan. Tämän jälkeen olen tarkastellut, mitä kyseinen ominaisuus kyseisen papin tai pappijoukon kohdalla on tarkoittanut tai miten ominaisuus on vaikuttanut pappien elämään. Lisäksi yksittäisiä ominaisuuksia ristiintaulukoimalla on paljastunut kahden eri muuttujan väliset yksinkertaiset vuorovaikutussuhteet. Useamman kuin kahden muuttujan ristikkäinen tarkastelu vaatisi tilastollista analyysiä, mutta siitä on luovuttu pääosin siksi, että aukeallisen aineiston vuoksi tilastolliset menetelmät eivät anna mielekkäitä vastauksia¹⁸⁰. Toisaalta jo kahden muuttujan välinen analyysi on vastannut esitettyihin kysymyksiin esimerkiksi tarkasteltaessa ajankohdan vaikutusta hallitsijan tekemiin kirkkoherranimityksiin (ks. kuva 2).

¹⁷⁹ Hudson 2000, 53–55, 67–74, 77–82, 84, 86–93; ks. myös Turunen 2017, 49. Gini-kerrointa suomalaisessa tutkimuksessa on käytetty esim. Nummela 1993; Nummela 1996. Keskustelua käytetyistä menetelmistä ja niiden erityispiirteistä; ks. Hiljanen 2016, 115.

¹⁸⁰ Keats-Rohan esittää, että monimuuttuja-analyysin käyttäminen prosopografiseen tietokantoihin on harvoin mahdollista; ks. Keats-Rohan 2007a, 12. Ks. myös Verboven, Carlier & Dumolyn 2007, 42.

		suhde esivaltaan												
id	pappi	Nimi	suhde	suhte	pos/n	lisäti	suhde	suhte	pos/n	tarker	suhde	suhte		
11	11	Andreas Andreae	1	virka			kuninkaa	1	uskollinen	pos		uskollisu	1	tal./riita
19	19	Johannes Matthiae Grinden	1	virka			sai nimityskirjeen Perniön kirkkoherran virkaan 5.1.1572.							
25	25	Canutus Johannis	1	virka/tal			25.5.1590	1	taloudellinen			sai 27.6.1594 verovapauskirje		
44	44	Olaus Jacobi	1	virka/tal			Lemun kirkkoherra kuningas Juhana III:n kollaatiokirjeellä 15.8.15							
48	48	Jacobus Petri Finno	1	virka			Juhana nimitti kirkkoherraksi							
121	117	Ericus Erici Sorolainen	1	virka/uskonto			Hän sitoi	1	uskollinen			allekirjoi	1	virka/usk
146	142	Henricus Andreae	1	virka/usko			Rymättyli	1	uskollinen			allekirjoitti uskollisuudenvala		
154	150	Matthaeus Petri	1	virka			kuningas	1	uskollinen			allekirjoi	1	pol.
160	156	Martinus Olai	1	virka			sai viran 1581 Turun tuomiorovastin Henricus Canutin hankkimall							
161	157	Henricus Petri	1	virka	neg		Kuningas Juhana III käski 1591 kirjeitse Turun piispaa Ericus Eric							
166	162	Henricus Olai Karroi	1	virka/uskollinen			Mynämäen kirkkoherra Juhana-herttuan antamalla valtakirjalla n							
167	163	Georgius Olai	1	virka			Mynämäi	1	uskollinen			Allekirjoitti uskollisuudenvala		
180	176	Henricus Jacobi	1	virka	neg		Kieltäydyttyään sitoutumasta kuningas Juhana III:n uute							
181	177	Thomas Laurentii	1	virka, tal	pos		Tenholan kirkkoherra kuningas Juhana III:n ni					1	uskonto	
203	187	Urbanus Laurentii	1	virka, usko, tal.			sai 29.6.1576 kuningas Juhana III:lta vahvistuskirjeen piispa Paulu							
270	245	Matthias Nicolai Bjur	1	virka			Kuningas	1	uskollinen	pos		Allekirjoitti uskollisuudenva		
330	300	Johannes Martini Sasse	1	virka			Sai Sahalahden kirkkoherran virkaan vahvistuksen Juhanalta							
376	341	Matthias Martini Canna	1	tal./virka										
384	348	Aeschillus Clementis	1	virka										
388	351	Andreas Henrici Rautherus	1	virka/tal.										
399	360	Matthias Canuti Takku	1	virka/tal/uskol										
412	371	Michael Stephani	1	virka/tal/uskol										
426	377	Jacobus Henrici Smogrodh	1	virka										
427	378	Nicolaus Laurentii	1	virka; suojele?										
455	403	Martinus Olai	1	virka/uskonto										
469	412	Martinus Olai	1	virka/uskollinen/c			Porin ja Ululan kirkkoherra kuninkallisella valtakirjalla (piispan virantäyttesuodot							
471	414	Christianus Henrici Winter	1	virka/työ/talous			Kuningas Juhana III:n kappalainen ja hovisaanaaja, Porin kirkkoherra kuninkaa							
474	416	Marcus Gregorii	1	virka	neg		Närpiön kirkkoherra 1582 Turun piispan ja tuomiokapitulin tietämättä hankkimall							
515	448	Benedictus Erici	1	virka			Piispa Paulus Juusten esitti 1573 kuningas Juhana III:lle							
526	457	Abrahamus Andreae Angermannus	1	virka	neg		erotettiin Tukholman seurakunnan virasta					1	virka	
530	461	Bero Laurentii	1?	virka	neg		syksyllä	1	uskollinen			allekirjoi	1	tal
550	480	Petrus Arvidi	1	virka, usko			Petrus oli Tukholman kaupungin konsistoriin perustetun rippivalt							
584	506	Henricus Thomae	1	tal. Virka, Usko			Kun Puolassa häänää viettänyt Juhana-herttua joulukuur							
597	519	Olaus Caspari	1	virka			Karjaan Karjalohjan lukkari ja kappalainen kuningas Juhana III:n i							
611	532	Johannes Andreae	1	virka, tal. Uskollin			Pohjan pitäjän kappelista itsenäistyneen uuden kirkkopitäjän Kis							
615	536	Johannes Martini	1	virka, uskollisuus			Lohjan kirkkoherra Juhana-herttuan nimittämänä 29.4.1562. Johan							
616	537	Petrus Nicolai Härkä	1	virka, uskollisuus,			kävi itse Tukholmassa kuninkaan luona ja sai häneltä viri							
617	538	Thomas Olai	1	virka, uskollisuus,			sai kuni	1	uskollinen			allekirjoitti uskollisuudenva		
626	545	Laurentius	1	virka			Tenholan kirkkoherra Juhana-herttuan nimittämänä 28.6.1556, oli							
633	550	Andreas Johannis	1	virka			Siuntion	1	uskollinen			allekirjoitti uskollisuudenva		
655	565	Jacobus Olai	1	virka, tal			lin kirkkoherra kuningas Juhana III:n kollaatiokirjeellä 15.6.1581. '							
657	567	Petrus Erici	1	virka			sai vahvistuksen nimitykselle kuningas Juhana III:lta 5.3.1569							
664	574	Simon Johannis Nurcherus	1	virka, tal.			Isonkyrön (Kyröjoensuu) kirkkoherra kuningas Juhana III:n kollaati							
667	576	Ericus Aeschilli	1	virka			Laihian ensimmäinen kirkkoherra kuningas Juhana III:n kollaatio							
678	585	Dionisius Henrici Tavastius	1	virka			Kalajoen kirkkoherra 1578, sai kollaatiokirjeen virkaan 24.6.1581 (r							
687	594	Aeschillus Andreae Ruuth	1	virka, tal.			Kemin kirkkoherra Juhana-herttuan nimittämänä 27.1.1557. kunin							

Kuva 2 Pappitietokannan ristiintaulukointia Exceliä käyttämällä. Alemmassa kuvassa on lista osasta kirkkoherroista, jotka olivat kirkkoherran virkaan liittyvässä suhteessa Juhana III:n kanssa (esimerkiksi kuninkaan nimittämä, erottama tai suosittama). Päälimmäiseen kuvaan (rajattu paksulla mustalla kehyksellä) on taulukoitu näistä kirkkoherroista ne, jotka olivat samanlaisessa suhteessa myös seurakuntalaistensa kanssa (esimerkiksi pyysivät pappia kirkkoherrakseen tai tukivat toista kandidaattia). Näin ristiintaulukoimalla olen selvittänyt esimerkiksi pappien ja kuninkaiden sekä pappien ja talonpoikien välisiä suhteita tilanteissa, joissa seurakuntiin valittiin uutta kirkkoherraa (ks. Hiljanen 2017).

Perustietokantaa sekä rahvaanvalitusaineistoa olen analysoinut käyttämällä kvalitatiivisia menetelmiä. Kruunun ja kirkon välistä valtasuhdetta (tutkimuskysymyksissä ensimmäinen näkökulma) sekä pappien välittäjäasemaa esivallan ja paikallisyhteisöjen välissä (kolmas näkökulma) olen lähestynyt toiminnan analyysin kautta. Papiston toimintaa ja toimijuutta analysoimalla olen selvittänyt, miten papisto valtionrakentamiseen osallistui. Analyysi paljastaa myös toiminnan ja toimijuuden mahdollisuuksien rajat, jotka ajallinen ja spatiaalinen konteksti niille asetti. Konteksteja ja pappien toimintaa sekä niiden välistä suhdetta tarkastelemalla olen hakenut vastausta kysymykseen, miksi kirkkoherrat toimivat erilaisissa tilanteissa, siten kuin he toimivat.

Kirkkoherrojen toiminnan variaatio on sidoksissa kontekstiin, jossa kirkkoherrat elivät ja toimivat. Jos halutaan selvittää kirkkoherrojen toiminnan syitä, on tarkasteltava toiminnan ja (yhteiskunnan) rakenteiden välistä suhdetta. Tällainen asetelma muistuttaa Petri Karosen kuvausta menetelmästä tutkimuk-

nessa, jossa hän selvittää yritysjohtajien taloudellista ja poliittista toimintaa, niiden jatkuvuutta ja muutoksia pitkällä aikavälillä 1600-luvulta 1900-luvun ensi vuosikymmeneen. Tutkimuksessa yritysjohtajat ja heidän edustamansa yritykset on upotettu toimiaikansa yhteiskunnallisiin konteksteihin, joiden osana yritysjohtajien toimijuutta tarkastellaan.¹⁸¹ Myös Kimmo Katajala on painottanut toiminnan ja kontekstin välisen suhteen ymmärtämistä tutkiessaan suomalaisia kapinoita ja niiden muutoksia pitkällä aikavälillä. Historiallisia kertomuksia muistuttavien tapauskuvausten avulla hän tuo esiin tapahtumien lähtökohtaisen toiminnallisuuden ja ihmisten toiminnan.¹⁸²

Vaikka varhaismoderni hierarkkinen yhteiskunnallinen rakenne rajoitti yksilöiden toimintaa, ei se täysin määrännyt yksilön toimintamahdollisuuksia, vaan toimijoiden ja rakenteen suhde oli vuorovaikutteinen. Näin ollen suhdetta sekä yksilöiden toimintaa voidaan lähestyä Anu Lahtisen tapaan neuvotteluna. Tutkimuksessaan varhaismodernin ajan aatellisista naistoimijoista Lahtinen on tuonut esiin, että naisilla oli myös mahdollisuuksia vaikuttaa omiin asioihinsa, vaikka heidän toimivaltaansa rajasi ja määritteli laki. Sosiaalisen vallan turvin naiset saattoivat osallistua yhteiskunnallisiin tehtäviin, vaikka heiltä sinänsä puuttui lain tai (virka-)aseman mukanaan tuoma auktoriteetti. Neuvottelu ei kuitenkaan tarkoittanut sitä, että naiset olisivat vastustaneet hierarkioita vaan on sen sijaan merkki rakenteiden joustavuudesta eli siitä, että tilaa erilaiselle toiminnalle oli.¹⁸³

Aatehistorioitsija Markku Hyrkkäsen mukaan toiminnan selittämiseksi ei riitä pelkästään tieto tutkittujen ihmisten elinolosuhteista, koska ihmiset saattoivat toimia samoissa olosuhteissa eri tavalla. Sen sijaan toiminnan ymmärtäminen edellyttää sen sisältämän ajattelun syvällistä tajuamista. Vaihtoehtoisten toimintatapojen havainnointi on tarpeellista, koska toteutuneen toiminnan ymmärtää vain tuntemalla toimintamahdollisuuksien koko kirjon ja selittämällä, miksi jotkut toiminnan muodoista aktualisoituivat. Olennaista Hyrkkäsen ajattelulle on se, että olosuhteet eivät sellaisenaan muodosta toimintaa selittävää kontekstia, vaan oikeat asiayhteydet on luotava tutkimusprosessin aikana. Kontekstit ovatkin sekä tutkimuksen kohteita että välineitä, joilla selitetään havaittuja asioita menneestä ja niiden yhteyksiä.¹⁸⁴

Vaikka Hyrkkäsen havainnot toiminnasta perustuvat varsinaisesti tekstien tulkinnan tutkimiseen, voi niitä soveltaa myös toiminnan tutkimiseen. Olennaista analyysissä on kontekstin suhde ja vaikutus yksilön toimintaan ja toimintamahdollisuuksien kirjoon¹⁸⁵. Näin pappien toiminta ja sen erilaiset muodot eivät sinänsä ole tutkimuksen päämäärä vaan keino ymmärtää yksilöä ja tutkimus-

¹⁸¹ Karonen 2004, 30–33.

¹⁸² Katajala 2002, 18–20, 483.

¹⁸³ Lahtinen 2007a, 26, 47, 192–193.

¹⁸⁴ Hyrkkänen 2002, 9–10, 13, 211–213, 217.

¹⁸⁵ Jorma Kalela nostaa esiin kontekstit kuvatessaan historiantutkijan argumentointia. Hänen mukaansa tutkijan on otettava huomioon sekä tutkimuskohteensa että oman aikansa kontekstit ja niiden asettamat rajat, jotka määrittävät tutkijan viestin uskottavuutta ja todenmukaisuutta; ks. Kalela 2000, 195–196.

joukkoa laajempaa ilmiötä, tässä tapauksessa valtionrakentamista¹⁸⁶. Näin lähestymistapa yhdistyy edellä esitettyyn prosopografisen menetelmän soveltamiseen. Pappien toiminta kertoo papiston vallankäytöstä sekä papistosta vallankäytön kohteena. Kaksoisrooli suhteessa valtaan kuvaa rajoja, jotka määrittivät papiston elämää ja toimintaa paikallisyhteisöissään¹⁸⁷. Toimintaa tarkastelemalla ei pyritä selvittämään pappien henkilökohtaista motivaatiota toiminnalle. Sen selvittäminen käytetyillä lähteillä ja menetelmillä on hankalaa, jopa mahdotonta¹⁸⁸.

Historianfilosofisesti tutkimus ja käytetty metodologia versovat uudesta kulttuurihistoriasta, uudesta sosiaalhistoriasta sekä mikrohistoriasta (ja nykyään vähemmän käytetystä mentaliteettien historiasta). Yhteistä näille 1970-luvulla syntyneille ”uusille” historioille on tarkastella historiaa alhaalta käsin (*history from below*¹⁸⁹). Siinä missä aiemmin tutkimuksen kohteena olivat menneisyyden suurmiehet, 1970-luvun jälkeen historioitsijat käänsivät enenevässä määrin katseensa tavalliseen rahvaaseen, vähemmistöihin, naisiin, lapsiin sekä rahvaan kulttuuriin, ajattelutapoihin, rituaaleihin ja juhliin. Ero vanhaan oli paradigmaattinen, teoreettinen ja käytännöllinen (menetelmällinen). Historia demokratisoitui, kun historian tutkimuksen kohteeksi kelpasivat lähes kaikki menneisyyden teemat, joista oli olemassa lähteitä. Uusien lähteiden käytön myötä syntyneitä uudenlaisia menetelmällisiä näkökulmia on käytetty ”perinteisiin” lähteisiin, jolloin niistä on saatu uutta tietoa.¹⁹⁰

Menetelmänä prosopografia ei yksiselitteisesti sovi yhteen uusien historioiden, erityisesti mikrohistorian, kanssa. Näin siksi, että mikrohistoriallisen tutkimuksen on tulkittu olevan kiinnostunut poikkeusyksilöistä, siinä missä prosopografinen tutkimus operoi yleistyksien ja ihmisjoukkojen jaettujen piirteiden tasolla¹⁹¹. Toisaalta mikrohistoriaa on toisinaan pidetty tarkkana paikallishistoriana, mitä se ei kuitenkaan ole¹⁹².

¹⁸⁶ Jako muistuttaa Hakosalo (et al.) 2014 jaottelua elämäkerran ja henkilölähtöisen historian tutkimuksen eroista. Siinä missä edellinen on kiinnostunut henkilöstä ja konteksti on keino ymmärtää hänen elämäänsä, jälkimmäisessä asia on päinvastoin ja henkilön tutkiminen on keino ymmärtää laajempaa ilmiötä. Hakosalo (et. al.) 2014, 9–10.

¹⁸⁷ Tästä näkökulmasta 1500-luvun pappeja ei ole liiemmin tarkastelu. Näkökulma on kuitenkin varsin yleinen esimerkiksi tarkasteltaessa varhaismodernin ajan naisten toimijuutta; ks. esim. Lahtinen 2007; Lahtinen & Vainio-Korhonen 2011.

¹⁸⁸ Prosopografian ongelmista henkilöiden motivaation selvittämisessä, ks. Verboven, Carlier & Dumolyn 2007, 67–68. Parempia menetelmiä olisivat esimerkiksi kielenkäyttöön kohdistuvat analyysimenetelmät, kuten diskurssianalyysi, joka paljastaa kielenkäyttäjän ajattelumalleja ja pyrkimyksiä. Tällaisia menetelmiä käyttävissä tutkimuksissa analyysi tehdään kielenkäyttäjän itsensä luomaan materiaaliin. 1500-luvulta paikallisseurakuntien kirkkoherrojen luomia lähteitä ei liiemmin ole.

¹⁸⁹ Yleiskatsaus tutkimusalasta ks. esim. Sharpe 2001. Vrt. *State building from below* (s. 16).

¹⁹⁰ Peltonen 1992a, 7–10, 16–17, 54–55, 61–62; Ginzburg 1996, 178–179; Peltonen 1996, 9–10; Kalela 2000, 221–222, 240; Burke 2001, 3–6, 11; Ginzburg 2007, 26–27. Kalelan teos (2000) voidaan nähdä yrityksenä selvittää uusien historioiden myötä esiin nousseita historianfilosofisia haasteita.

¹⁹¹ Esimerkiksi Merja Uotila tekee pesäeron prosopografian ja mikrohistorian välille siten, että edellinen on kiinnostunut ihmisryhmien yhteisesti jaetuista piirteistä, siitä mikä oli normaalia ja vallitsevaa. Mikrohistoria Uotilan luennassa puolestaan kiinnittää katseensa erityisyyteen sekä poikkeaviin ihmisiin ja ihmisryhmiin. Ks. Uotila 2014b, 31–32, 34.

¹⁹² Peltonen 1999, 25; Katajala 2002, 17.

On totta, että mikrohistoriassa tutkijan katse kiinnittyy poikkeuksellisiin yksilöihin tai tapahtumiin, mutta tällöin, kuten Matti Peltonen on todennut, kiinnostus kohdistuu poikkeuksellisen tapahtuman tarjoamaan tietoon, ei poikkeusyksilöön tai -tapahtumaan sinänsä. Poikkeuksellinen tieto kuvaa arkipäiväisiä asioita, joista tavallisesti ei jää tietoja lähteisiin.¹⁹³ Kuten prosopografiassa, myös mikrohistoriassa kiinnostuksen kohde on yksilöä laajemmassa ilmiössä tai ihmisryhmässä, jota poikkeuksellinen tapahtuma tai yksilö ja niitä koskeva tieto edustaa¹⁹⁴. Tarkoitus on lukea poikkeuksen ohi tai taakse ja näin tavoittaa uutta tietoa menneisyyden ilmiöstä, josta ei ole olemassa suoria lähteitä esimerkiksi suullisen muotonsa vuoksi.¹⁹⁵ Koska sekä prosopografisen tutkimuksen että uusien historioiden, erityisesti mikrohistorian, kiinnostuksen kohteena ovat yleiset ilmiöt yksilöiden takana, lähtökohdat eivät ole vastakkaisia vaan sulautuvat toisiinsa kitkattomasti¹⁹⁶.

Tässä tutkimuksessa ja sen metodologiassa uusien historioiden vaikutus on nähtävissä rahvaanvalituksia tutkittaessa, mutta kosketus lävistää koko tutkimuksen. Kulttuuri- ja mentaliteettihistorian strukturalistista näkökulmaa seuraten tutkimuksen muodostavissa artikkeleissa erityinen painoarvo on lähteillä ja niiden sisältämällä tiedolla. Prosopografisiin tietokantoihin kerätyn tiedon analysointi etenee yksittäistapauksista yleistyksiin. Lähteistä löytyvä yksittäinen tieto tulkitaan toimintaa ohjaavaksi normiksi sitä varmemmin, mitä useammin sama tai samankaltainen toiminta toistuu. Normit puolestaan on tulkittavissa merkiksi menneisyydessä vaikuttaneiden jaettujen merkitysjärjestelmien olemassa olosta.¹⁹⁷

Toiminnan analyysin kannalta edellinen merkitsee sitä, että kun useassa eri ajallisessa ja paikallisessa kontekstissa moni yksittäinen kirkkoherra toimi samankaltaisella tavalla, on yhtäläinen toiminta merkki jaetuista normeista, merkitysjärjestelmistä tai malleista, jotka ohjasivat toimintaa. Normit on kuitenkin käsitettävä väljästi; yksilöt saattoivat kokea ja tulkita ne hyvin eri tavoin,

¹⁹³ Peltonen 2007, 10.

¹⁹⁴ Mikrohistoriaa vastaan esitetty kritiikki kohdistuu varsin usein Carlo Ginzburgin tutkimukseen 1500-luvulla eläneen mylläriin maailmankuvasta. Ginzburg esittää, varsin hatarin argumentein ja sitomatta tutkimaansa yksilöä kontekstiinsa, että maailmankuva oli tutkimaansa yksilöä (mylläri Menocchio) laajempi: ”Menocchiosta tiedämme paljonkin. Tästä Marcatosta tai Marcosta – ja niin monista muista hänen kaltaisistaan, jotka ovat eläneet ja kuolleet jälkiä jättämättä – emme tiedä mitään.”; Ks. Ginzburg 2007, 219. Huomattavaa on, että myös mikrohistorioitsijat ovat kritisoineet tätä yleisyyttä; ks. esim. Peltonen 1992a, 29; Peltonen 2007, 10–11. Ks. myös Peltonen 1992b, 10.

¹⁹⁵ Ks. esim. Le Roy Ladurie 1985, 9; Peltonen 1992a, 28–29; Peltonen 1992b, 9; Ginzburg 1996, 193; Peltonen 1996, 13; Peltonen 1999, 55; Levi 2001, 101–102.

¹⁹⁶ Esimerkiksi Giovanni Levi käyttää prosopografiaa muistuttavaa menetelmää tutkiesaan 1600-lopun Santenan kylän asukkaiden sosiaalisia suhteita, verkostoja ja strategioita; ks. Levi 1992, 21. Myös Emmanuel Le Roy Ladurie konstruoi koko tutkimansa yhteisön (ranskalainen Romansin kaupunki) prosopografiaa muistuttavan menetelmän avulla; ks. Le Roy Ladurie, 1990. Carlo Ginzburg puolestaan perustelee (poikkeus)yksilön tutkimista sillä, että se auttaa paaluttamaan tutkimuskohteen mahdollisuuden rajat, eli osoittaa, mikä tutkittavalle kohteelle oli mahdollista ja mikä ei. Ks. Ginzburg 2007, 35–36. Barbara Cainen mukaan elämäkerrallisella tutkimuksella ja mikrohistorialla on monia yhtymäkohtia ja monia mikrohistorian tutkimuksia voidaan pitää tutkimuskohteen elämäkertana; Caine 2010, 111–113.

¹⁹⁷ Peltonen 1992a, 15–16; Vilkuna 2005, 28; Vilkuna 2009, 306–308.

mikä näkyy toiminnan moninaisuutena¹⁹⁸. Tutkittava ajanjakso on hedelmällinen tästä näkökulmasta katsottuna, sillä norveja määritelleet instituutiot ja rakenteet olivat reformaation ja valtionrakentamisen vuoksi murroksessa.

Uusien historioiden metodologia sisältää myös ajatuksen lähdetietojen saturaatiosta eli siitä, että tiedon toistuessa riittävän usein uutta tietoa ei enää löydy ja tutkija voi päättää lähdeytönsä¹⁹⁹. Rahvaanvalituksista, kuten muistaakaan lähteistä, ei voida tavoittaa yhtäläistä tietoa kaikista papeista. Siksi lähteistä löytyviä tapauksia on pidettävä kurkistusaukkoina menneisyyteen. Kun yksittäisiä kurkistusaukkoja on tarpeeksi monta, valottuu tutkittava kohde monipuolisesti, joskaan ei koskaan täydellisesti.

Edellisten lisäksi uusien historioiden lähtökohtiin pohjaten kirkkoherroja lähestytään toimivina ja rationaalisina yksilöinä. Lähtökohta perustuu sekä uusiin historioihin että 1980-luvulta alkaneeseen biografiseen käännteeseen, jonka myötä myös alempiin sosiaalikerroksiin kuuluneita ihmisiä alettiin lähestyä biografisesta näkökulmasta: yksittäisten ihmisten ja heidän elämänsä tutkiminen nähtiin historiallisesti merkittävänä. Metodologisesti muutos merkitsi sitä, että myös rahvas miellettiin eläviksi, toimiviksi ja rationaalisiksi subjekteiksi, ei ainoastaan eliitin vallankäytön kohteiksi, kuten varhemmassa tutkimuksessa alemmat sosiaaliryhmät on ollut tapana asemoida.²⁰⁰

Kirkkoherrojen lisäksi tutkittavan ajanjakson paikallisyhteisöjä ja niiden toimijoita lähestytään rationaalisuuden ja aktiivisuuden näkökulmista – myös talonpojat nähdään kollektiivisina subjekteina, toimijoina. Samaan aikaan he olivat myös toiminnan kohteita. Toisin sanoen paikallisyhteisöjen jäsenillä oli mahdollisuus vaikuttaa kollektiivisesti ja yksilöllisesti omaan elämäänsä valtaa käyttämällä. Näin ollen he eivät olleet ainoastaan voimattomia vallankäytön kohteita tai esivallan toimintaan refleksinomaisesti vastanneita sätkynukkeja. Tämä asema ei kuitenkaan kiellä sitä, etteivät esivallat olisi käyttäneet valtaa paikallisyhteisöitä ja niiden jäseniä kohtaan. Päinvastoin, ne käyttivät monin eri tavoin valtaa ja kontrolloivat paikallisyhteisöjä.²⁰¹

Kirkkoherrojen asema vallankäyttäjänä ja vallankäytön kohteena nostaa esiin käsitteen ”eliitti” suhteellisuuden ja tilannesidonaisuuden. Talonpoikaisessa paikallisyhteisössä kirkkoherrat olivat eittämättä eliittiä (kuten olivat jotkut talonpojistakin), mutta suhteessa maalliseen esivaltaan, heidät voidaan nähdä osana rahvasta erityisesti 1500-luvun viitekehyksessä. Myös valta ja

¹⁹⁸ Levi 2001, 110–111.

¹⁹⁹ Vilkuna 2015, 16.

²⁰⁰ Levi 1992, 21–22; Peltonen 1992a, 17, 25, 32–33; Peltonen 1996, 22; Burke 2001, 4–5; Sharpe 2001, 37–38; Caine 2010, 1–6; Hakosalo (et. al.) 2014, 12. Biografian ja mikrohistorian eroista ks. Lepore 2001. Merkittävin ero on siinä, että biografiat ovat kiinnostuneet yksilöstä, mutta mikrohistoriassa tutkijan kiinnostus on kulttuurissa, jota yksilö edustaa. Lepore 2001, 141–142. Barbara Cainen mukaan biografiaa ja historiaa erottaa klassisen määritelmän mukaan se, että jälkimmäinen on tieteellisempää, ja siksi sitä yleensä arvostetaan akateemisessa mielessä enemmän. Nykyään jakolinja ei ole näin selkeä, ja historioitsijat käyttävät elämäkerrallista tietoa välineenä tutkia yksilöä laajempia teemoja tai sitä, miten teemat näkyvät yksilöiden arjessa. ks. Caine 2010, 7–8, 21–26.

²⁰¹ Samankaltaisesta näkökulmasta paikallisyhteisöitä lähestyy Kimmo Katajala; ks. esim. Katajala 2002, 14–18.

vallankäytön mahdollisuus olivat suhteellisia ja tilannesidonnaisia. Tilannesidonnaisesta näkökulmasta katsottuna menneisyys saattaa näyttäytyä kaootiselta ja kirkkoherrojen toiminta irrationaaliselta. Yksilöiden näennäisesti sekava toiminta saa mielekkyytensä, kun sitä lähestyy luovimisena ajallisen kontekstin luomassa ristipaineessa.²⁰²

Uusien historioiden teoriapohjan ja metodologian avulla makroilmiötä, kuten valtionrakentamista, voi tutkia mikrotasolla tapahtuvan käytännön kautta. Makrotasolta tarkasteltuna mielenkiinto kiinnittyy helposti ilmiön lopputuloksiin, jotka vaikuttavat olleen yksilön tai paikallisyhteisöjen hallitsemattomissa tai elämänpiirin ulkopuolella.²⁰³ Toisin sanoen valtionrakentaminen makrotasolta katsottuna näyttäytyy väijäämättömänä edistykseenä kohti alati esivaltajohtoispää ja kontrolloidumpaa valtiollista järjestelmää.

Edellisen kappaleen huomiot muistuttavat yhteiskuntatieteellisen tutkimuksen ja kulttuurintutkimuksen perussanastoon rantautunutta metodologisen nationalismin käsitettä. Yleisesti metodologisella nationalismilla viitataan tutkimustapaan, jossa kansallisvaltio asetetaan tutkimuksen perusyksiköksi, ja muutoksia tarkastellaan suhteessa siihen. Toisin sanoen menneisyyden todellisuus redusoidaan sopimaan (modernin) kansallisvaltion kehykseen.²⁰⁴

Tutkijat Andreas Wimmer ja Nina Glick Schiller jakavat metodologisen nationalismin kolmeen osaan: tietämättömyyteen (*ignorance*), luonnollistamiseen (*naturalization*) ja alueelliseen rajoittuneisuuteen (*territorial limitation*). Tietämättömyydellä tarkoitetaan sitä, että varsinkin teoreettisessa tutkimuksessa sivuutetaan usein nationalismi, kansallisvaltio sekä modernisaatio ja niiden vaikutus toisiinsa ja tutkimuksen tekemiseen. Luonnollistamisella puolestaan viitataan kansallisen tai kansallisvaltiollisen viitekehysten luonteeseen, joka otetaan annettuna. Alueellinen rajoittuneisuus merkitsee sitä, että tutkimuksen kohteena on kansallisvaltio, ja siksi analyysi ei yllä sen rajojen yli.²⁰⁵

Historiallisessa valtionrakentamistutkimuksessa metodologinen nationalismi voi ilmetä esimerkiksi teleologisena päättelynä, jossa länsimainen kansallisvaltio ja siihen liitetyt teemat, kuten demokratia ja markkinatalous, ajatellaan valtionrakentamisen luonnollisiksi päätepisteiksi ja rakentuvien valtioiden luonnollisiksi kehityssuunniksi²⁰⁶. Kaikkiaan metodologisella nationalismilla tarkoitetaan sitä, että tutkijat eivät tunnista oman tai tutkimuksensa asemaa suhteessa ympäröivään yhteiskuntaan ja valtioon sekä näiden vuorovaikutteista suhdetta.

Jotta metodologiselta nationalismilta voi välttyä, on pidettävä mielessä, että valtiot rakentumisvaiheessa etsivät suuntaansa. Mikrotason tarkastelu tarjoaa tähän mahdollisuuden, sillä sen avulla nähdään ilmiön ja ihmisten toiminnan

²⁰² Levi 1992, 21–22; Peltonen 1996, 16; Levi 2001, 98–99, 111.

²⁰³ Levi 1992, 21.

²⁰⁴ Wimmer & Glick Shiller 2002, *passim*. Ks. myös Chernilo 2006, 8; Markkola, Lamberg & Östman 2014, 16–17, Nissilä 2016, 59–60.

²⁰⁵ Wimmer & Glick Shiller 2002, *passim*.

²⁰⁶ Gustafsson 2000, 21–22; Hallenbergin & Holmin mukaan tällainen lukutapa on ollut tyypillistä erityisesti taloutta ja geopolitiikkaa painottavassa valtionrakentamisen tutkimuksessa. Ks. Hallenberg & Holm 2016, 35–36.

välinen suhde. Käytännön toimintaa tarkasteltaessa tulkinnan ohjenuoraksi voidaan ottaa tapahtumien ja muutosten tulkinnanvaraisuus sekä yksilön toiminnan jatkuminen epävarmuuksista ja tulkinnanvaraisuuksista huolimatta. Sosiaaliset rakenteet, esimerkiksi muodostuvat valtiot, olivat lukemattomien yksilöllisten toimintastrategioiden yhteisvaikutteinen vyyhti.²⁰⁷ Valtionrakentamisen tutkimukseen vietyä tämä merkitsee sitä, että rakentumisvaiheessa valtiolle ei ollut olemassa valmista kaavaa, vaan valtionrakentajat joutuivat harpomaan monimutkaisissa sosiaalisissa valtavarkostoissa. Koska toimijoilla ei ollut valtion mallipiirustusta, valtionrakentaminen ei ollut ennalta määrättyä. Valtionrakentajat eivät välttämättä tienneet millaista valtiota he olivat rakentamassa tai he eivät edes tienneet rakentavansa valtiota. Prosessilla ei ollut yhtä selkeää alkupistettä, eikä valtio koskaan tullut täydellisesti valmiiksi.²⁰⁸

Selkeiden sääntöjen ja ohjeiden sijaan käytännön toiminta oli aktiivista reagointia jokapäiväisiin tapahtumiin ja ongelmiin. Merkityksellistä valtionrakentamista tällaisesta toiminnasta teki se, että ongelmat olivat kollektiivisia ja jaettuja valtakunnan tasolta tarkasteltuna, vaikka ne paikallisesti näyttävät yksittäisiltä. Moni kirkkoherra saattoi kohdata samankaltaisia ongelmia sovittaessaan yhteen esivaltojen käskyjä ja rahvaan odotuksia, vaikka he elivät ja toimivat eri puolella tutkittavaa aluetta. Kirkkoherrojen toimintatavoissa oli eroja, ja tämä toi mukanaan valtionrakentamiseen tempoilevuutta ja syklistä. Silti yksittäisten yhteiskunnallisten ongelmien ratkaisu rakensi valtiota suuntaan tai toiseen.

Mats Hallenberg ja Johan Holm korostavat valtionrakentamisen tutkimuksen monimutkaisuutta, minkä vuoksi valtionrakentamista on hankala käsitellä kokonaisuutena. Rajaamisessa ja yksinkertaistamisessa on puolestaan se vaara, että kokonaiskuva hämärtyy. Vastaukseksi ongelmaan tutkijat tarjoavat tutkimusotetta, jossa valitaan aiempaa tutkimusta apuna käyttäen muutamia valtionrakentamista edistäviä tekijöitä ja keskitytään niiden tutkimiseen.²⁰⁹ Tätä yksinkertaiselta kuulostavaa ohjetta olen koettanut noudattaa parhaani mukaan.

Valtionrakentamisessa on aina kyse vallasta ja sen käytöstä: valtio on organisaatio, jolla on yksinoikeus käyttää valtaa tietyllä maantieteellisellä alueella. Käytännössä varhaismodernina aikana valtio käytti valtaa esimerkiksi pitämällä yllä järjestystä ja jakamalla oikeutta sekä puolustamalla valtakunnan asukkaita ulkoisilta vihollisilta. Tehtäviä varten valtiolla oli oikeus kerätä veroja ja koota miehiä sotaväkeä.²¹⁰ Vallankäyttö oli tilannesidonnaista, ja siksi voidaan sanoa,

²⁰⁷ Levi 1992, 22; Ginzburg 1996, 193; Bourdieu 1998, 12–20.

²⁰⁸ Harald Gustafsson kutsuu tällaista tutkimustapaa ”*etuperin*” (*framlänges*)-näkökulmaksi, joka hänen mukaansa on hedelmällinen tutkittaessa valtionrakentamista. Siinä historiaa tutkitaan ja tutkimuksesta raportoidaan historiallista aikajanaa pitkin, jolloin menneisyyden tulevaisuushorisontti ja mahdollisuudet pysyvät avoimina. Tutkimustapa perustuu menneisyyden tulevaisuushorisontin tarkasteluun. Sen mukaan menneisyyden ihmisille heidän tulevaisuutensa oli kirjoittamaton ja mahdollisuuksia täynnä, vaikka historiantutkijoille menneisyys ja ihmisten elämä näyttävät selkeärajaisina ja loogisina jatkumoina; ks. Gustafsson 2000, 27–30, 333.

²⁰⁹ Hallenberg & Holm 2016, 36, 38.

²¹⁰ Ks. esim. Gustafsson 1994a, 211, 215, 217–218; Lennersand 1999, 16; Hallenberg 2001, 22–26; Karonen 2014, 20–21.

että esivallat ja paikallisyhteisöt sekä eri säätyihin kuuluneet ihmiset käyttivät valtaa eri tavoin²¹¹.

Abstraktina käsitteenä valta kaipaa määrittelyä. Nojaan tässä tutkimuksessa sosiologi Michael Mannin valta-määritelmään, joka koskee organisatorista ja sosiaalista valtaa. Yleisesti valta on yksilön, yhteisön tai organisaation kykyä tavoitella ja saavuttaa tavoitteita (elin)ympäristönsä hallitsemisen avulla. Sosiaalinen valta puolestaan on ihmisten tai ihmisryhmien hallitsemista, ja siksi aina inhimillistä ja kollektiivista toimintaa. Sosiaalinen valta on myös verkostoitunutta. Mannin mukaan yhteiskunnat (*societies*) ovat rakentuneet päällekkäisten ja toisiinsa sidoksissa olevien valtaverkostojen varaan. Verkostot muodostuvat ideologisista, taloudellisista, sotilaallisista ja poliittisista valtasuhteista. Valtio – hallinnollisena organisaationa ja spatiaalisena tilana – puolestaan on yksi abstrakteista yhteenliittymistä, jossa valtaverkostoista yhteen kietoutunut yhteiskunta toimii.²¹²

Ideologiset, taloudelliset, sotilaalliset ja poliittiset verkostot muodostavat valtioihin ja yhteiskuntiin omat organisaationsa, joiden toiminnassa vallan eri muodot tulevat näkyviksi. Vaikka valtaa käyttävät organisaatiot voidaan eritellä ja nimetä – esimerkiksi armeija organisaationa omaa ja käyttää sotilaallista valtaa – ovat verkostot ja organisaatiot lähtökohtaisesti keskenään sidoksissa ja osin ristikkäisiäkin. Käytännössä organisaatiot käyttävät myös muita vallan muotoja kuin ilmeisintä. Esimerkiksi armeija käyttää myös poliittista, ideologista ja taloudellista valtaa.²¹³

Näkemyks valtalajien ja organisaatioiden sekoittumisesta soveltuu hyvin varhaismodernin ajan valtion tutkimiseen. 1500-luvun alkupuolella valtiollinen valta manifestoitui kuninkaaseen ja hänen lähipiiriinsä²¹⁴. Hallinnon kehittyttyä erilaiset päätöksentekoinstituutiot (kuten valtiopäivät ja valtaneuvosto) alkoivat käyttää valtaa aiempaa enemmän. Instituutioista valta jalkautui esimerkiksi hallinnon, delegoinnin tai patronus–klientti-suhteiden avulla erilaisiin hierarkkisiin verkostoihin, joissa valtaa käytettiin päivittäisessä ihmisten välisessä kanssakäymisessä. Vaikka hallinto kehittyi, virkamiehet hoitivat samaan aikaan useaan eri hallinnonalaan kuuluvia tehtäviä ja siksi käyttivät monenlaista valtaa samanaikaisesti.²¹⁵

Edellisen lisäksi valtalajien sekoittuminen sopii hyvin reformaation jälkeiseen aikaan, jolloin poliittinen, sotilaallinen ja taloudellinen valta olivat tiukasti sidoksissa ajan uskonnolliseen viitekehykseen ja sen muutokseen²¹⁶. Reformaatio

²¹¹ Harald Gustafsson jakaa vallankäytön suureen ja pieneen valtaan niin, että esivallat käyttivät suurta valtaa (esimerkiksi sotilaallinen ja maantieteellinen valta eri valtioiden välillä). Pieni valta puolestaan oli paikallisyhteisöiden hallussa, ja se kumpusi paikallistason valtasuhteista. Käytännössä suuri ja pieni valta sekoittuivat keskenään. Ks. Gustafsson 1994a, 213–214; Gustafsson 1994b, 165.

²¹² Mann 1987, 1–2, 6, 17–18.

²¹³ Mann 1987, 16–17.

²¹⁴ Koskinen 2011, 15–19, 216; ks. myös Hallenberg 2001, 21.

²¹⁵ Gustafsson 2000, 25, 327; Hakanen 2011, 36–38, 94–95, 167; Koskinen 2011, 216–221, 396–397; Karonen 2014, 23.

²¹⁶ Ks. esim. Reinhard 1989, 398; Hsia 1989, 3, 5; Schilling 1992, 208–209; Schilling 1995, 642–643; Harrington & Walser Smith 1997, 81; Deventer 2004, 406–407; Hallenberg 2012, 114–120; Brillman 2016, 94.

teki uudella tavalla näkyväksi uskonnolliset ja tunnustukselliset eroavaisuudet muodostuvien valtioiden välillä sekä niiden sisällä. Kun yksi valtaverkosto muuttui, aiheutti se muutoksia myös muissa verkostoissa.

Valtioissa vallan muodot sekoittuvat keskenään, ja siksi muotojen yksittäinen käsittely ei lähtökohtaisesti ole hedelmällistä. Tämän tutkimuksen kannalta yksi vallan lajeista – ideologinen valta – on kuitenkin muita kiinnostavampi, sillä se sisältää uskonnollisen vallan ja vallankäytön muodot. Mannin mukaan ideologisen vallan erityispiirre on, että sen avulla voidaan antaa selitys vallan ja valtasuhteiden olemassaololle.²¹⁷ Tässä mielessä uskonto toimii vallan legitimoijana²¹⁸.

Ideologinen valta kumpuaa kolmesta eri lähteestä. Yhtäältä inhimillinen ymmärrys maailmasta syntyy, kun aistihavainnoille annetaan merkitys: valtaa on sillä, joka pystyy hallitsemaan merkityksenannon prosessin. Ideologiset instituutiot, kuten kirkko ja uskonnot, operoivat merkityksenannon tasolla. Toisaalta ideologisessa vallassa on kysymys jaetuista normeista ja arvoista. Yleensä uskonnollisilla yhteisöillä on normien ja ihanteiden määrittämisen valta. Kolmas lähde ideologiseen vallankäyttöön on rituaalien suorittaminen: valta tulee näkyväksi rituaaleja suorittamalla.²¹⁹ Esimerkiksi varhaismodernina aikana Ruotsissa piispoilla oli merkittävä rooli kuninkaiden kruunajaisissa, joissa valtahierarkiat olivat näkyvästi esillä²²⁰.

Kuten nykyäänkin, oli papisto varhaismodernina aikana osa laajempaa ideologista organisaatiota, kirkkoa. Mannin mallissa ideologiset organisaatiot jakautuvat suorittamiensa tehtävien mukaan transsendentteihin ja immanentteihin. Transsendenttisyys viittaa ideologisten organisaatioiden yliluonnollistavaan piirteeseen. Organisaatioiden tehtävä on yliluonnollistaa taloudelliset, sosiaaliset ja poliittiset vallan muodot ja näin pyhittää esivallan auktoriteetti.²²¹

Immanentti tehtävä rakentuu moraalin varaan ja suuntautuu yhteiskuntien sisään, koska ideologisten organisaatioiden tehtävä on lisätä koheesiota ja luottamusta ihmisten sekä ihmisryhmien välille. Käytännössä koheesio lisääntyi esimerkiksi tekemällä näkyväksi ihmisten moraalin yhtenevät ja jaetut piirteet, mikä lisäsi solidaarisuutta ihmisten välillä. Immanenttien organisaatioiden valta perustuu jo olemassa oleviin sosiaalisen vallan verkostoihin.²²²

Reformaation jälkeen kirkolla Ruotsissa oli Mannin teorian mukaisia transsendenttejä ja immanentteja tehtäviä. Tarkemmin sanottuna reformaation myötä immanentit ja transsendentit tehtävät kasaantuivat kirkolle ja papeille, ja tehtävät olivat aiempaa yhteiskunnallisempia valtionrakentamisen edetessä.

²¹⁷ Mann 1987, 21.

²¹⁸ Lennersand 1999, 18.

²¹⁹ Mann 1987, 22–23; Mann 1993, 7; Whitmeyer 1997, 219–220; Gorski 2006, 103.

²²⁰ Piispoilla ja muilla papeilla oli merkittävä yhteiskunnallinen rooli tutkittavalla ajanjaksolla myös muun muassa rauhanneuvottelijoina. Esimerkiksi vuonna 1557 Moskovaan lähetetyssä rauhanneuvotteluvaltuuskunnassa jäsenenä olivat arkkipiispa Laurentius Petri sekä Turun piispa Mikael Agricola. Tarkiainen 2007 (toim.), 38–43, 48.

²²¹ Mann 1987, 23, 519. Gorskin mukaan transsendenttisyys ei tässä tapauksessa ole ontologinen vaan sosiaalis-tilallinen käsite. Ideologinen valta on transsendenttia, kun se on sidoksissa muihin sosiaalisen vallan muotoihin. Ks. Gorski 2006, 103–104.

²²² Mann 1987, 23–24, 519; Gorski 2006, 103–104.

Koska tehtävillä oli aiempaa yhteiskunnallisempi ulottuvuus, oli niiden hoitaminen valtionrakentamista. Prosessin tarkastelu on tämän tutkimuksen tärkeä tavoite. Prosessia lähestytään käynnissä olevana ja siksi keskeneräisenä. Reformaatio ja valtionrakentaminen etenivät tutkittavana aikakautena, mutta kumpikaan ei tullut päätökseensä.

Mannin valtateoria on saanut kritiikkiä osakseen. Erityisesti ideologisen vallan ulottuvuutta ja sen yksinkertaistavaa käsittelyä on kritisoitu.²²³ Esimerkiksi Philip S. Gorski kritisoi Mannin teoriaa kirkon ja uskonnon huomiotta jättämisestä. Mann ei hänen mukaansa esimerkiksi ota huomioon sitä, että reformaation jälkeen eri tunnustuskunnat aloittivat kurikampanjan, jonka avulla ihmisiä sivilisoitiin ja alamaistettiin. Toisaalta Gorskin mukaan Mann jättää analyysissään huomiotta kirkollisen organisaation ja verkostojen roolin etenkin valtionrakentamisprosesseissa.²²⁴ J.M. Whitmeyerin mukaan Mann ei huomioi koulutuksen roolia ideologisen vallankäytön muotona ja välineenä. Tämän lisäksi Whitmeyer kritisoi Mannin teoriaa siitä, että se keskittyy analysoimaan instituutioita ja näin jättää huomiotta yksilöiden vallan.²²⁵

Vaikka Mannin valtateoriaa on kritisoitu, sen arvo on näkemyksessä, jonka mukaan valta on jakautunut erilaisiin verkostoihin ja organisaatioihin.²²⁶ Kun valtio määritellään yhteiskunnalliseksi kehykseksi, jossa valtaverkostot ja -organisaatiot toimivat, on valtionrakentamisen näkökulmasta tärkeää tarkastella organisaatioiden rakennetta ja ihmisiä, jotka valtiokehityksessä toimivat. Poiketen Mannin teoriasta tässä tutkimuksessa korostuvat yksilöt vallankäyttäjinä. Tutkittavaa sosiaalista valtaa käyttävää organisaatiota, eli kirkkoa, lähestytään tutkimalla organisaatiossa toimineita ja sen muodostaneita yksilöitä. Näin ollen kirkon käyttämä valta redusoidaan yksilöiden päivittäiseen toimintaan, jolloin valtionrakentumiseen olennaisesti liittyvä vallankäyttö tulee näkyväksi.

1.5 Rajaukset

Tutkimuksen muodostavat artikkelit rajautuvat sisällöllisesti, temaattisesti, ajallisesti sekä alueellisesti kukin omalla tavallaan (ks. taulukko 2). Koska rajaukset, ja etenkin niiden perusteet, eriyvät toisistaan paljon ja koska ne on selvitetty jokaisessa artikkelissa erikseen, keskitytään seuraavassa rajausten yhteneviin puoliin.

²²³ Schroeder 2006, 6.

²²⁴ Gorski 2006, 110–117.

²²⁵ Whitmeyer 1997, 220

²²⁶ Schroeder 2006, 6. Esimerkiksi Michael J. Braddick on määritellyt, että varhaismoderni valtio (Braddickin tapauksessa Englanti) koostui virkojen verkostoista, joissa harjoitettiin poliittista valtaa. Ks. Braddick 2000, 45.

Artikkeli	Temaattinen rajaus (tutkimuksen kohde)	Maantieteellinen rajaus	Ajallinen rajaus
Hiljanen 2015, <i>Limits of Power. Clerical Appointments as Part of Domestic Policy in Sweden After the Reformation, 1560–1611. Perichoresis</i> 13:2. ss. 35–55.	Pääasiassa kirkkoherrat. Jossain määrin myös kappalaiset ja tuomiokapitulin jäsenet.	Turun hiippakunta	1560–1611
Hiljanen 2016, <i>Kirkkoherrojen taloudellinen asema ja siinä tapahtuneet muutokset 1500-luvulla. Suomen kirkkohistoriallisen seuran vuosikirja 2016: Reformaatio 500 vuotta. Helsinki: SKHS. ss. 108–137.</i>	Kirkkoherrat	Pääasiassa länsi- ja etelärannikko (ks. kartta Hiljanen 2016, 114.)	Poikkileikkausvuodet 1542, 1543, 1571, 1576, 1582, 1589 ja 1600
Hiljanen 2017, <i>Servants of the Crown or Trustees of the People? Personal Agency Among the Local Clergy (1550–1610). Teoksessa: Petri Karonen & Marko Hakanen (toim.) 2017, Personal Agency at the Swedish Age of Greatness 1560–1720. Studia Fennica Historica</i> 23. Helsinki: SKS. ss. 193–216.	Pääasiassa kirkkoherrat. Jossain määrin myös kappalaiset ja tuomiokapitulin jäsenet.	Turun hiippakunta	1550–1610
Hiljanen 2018, <i>Det finska prästerskapets roll i allmogens klagomål till kungs under Vasatiden (cirka 1550–1610-talet). Historisk Tidskrift för Finland</i> 103, 2018:4. ss. 483–518.	Kirkkoherrat ja kappalaiset	Koko Suomi	1555–1616

Taulukko 2 Artikkelien rajaukset.

Sisällöllisesti tärkein rajaus on valinta keskittyä tutkimaan kirkkoherroja, jolloin hierarkiassa alemmat (kappalaiset ja apupapit) sekä ylemmät (ennen kaikkea

piispat) rajautuvat pääsääntöisesti tutkimuksen ulkopuolelle²²⁷. Rajaus on lähdeperustainen sekä teoreettinen. Esimerkiksi verolähteistä kirkkoherrojen tiedot löytyvät huomattavasti useammin kuin kappalaisten. Esivaltojen ja paikallisyhteisöjen välistä suhdetta tutkittaessa kirkkoherrojen nimittämisen kautta kirkkoherrat ovat kiinnostavia, sillä heidän valintaansa puuttui tai halusi puuttua moni taho. Kappalaiset ja apupapit puolestaan pääsivät useimmiten virkaansa kirkkoherrojen valitsemina ilman maallisen esivallan suurtakaan puuttumista. Tämän lisäksi kappalaiset ja apupapit erosivat sosiaaliselta asemaltaan kirkkoherroista huomattavan paljon²²⁸. Piispojen ja johtavien kirkonmiesten valintaan paikallisyhteisöt eivät päässeet osallistumaan. Teoreettisesti kirkkoherrojen asema asettui näin ollen yhteiskunnalliseen solmukohtaan esivaltojen ja paikallisyhteisöjen väliin, mikä tarjoaa näköalapaikan käytännön valtionrakentamisen toiminnan tarkasteluun.

Vaikka tässä väitöstutkimuksessa ja sen artikkeleissa tutkimuksen kohteena ovat yksittäiset kirkkoherrat, tarkastellaan joukkoa kokonaisuutena. Näin tutkimuksen kohteena on 1500-luvulla muodostuva pappissäätö sekä sen toiminta paikallisena ja jossain määrin myös valtakunnallisena vaikuttajana. Pääasiallinen tarkastelutaso on kirkkoherrojen toiminta paikallisyhteisöissä. Valtakunnallinen toiminta esimerkiksi valtiopäivillä rajautuu tutkimuksen ulkopuolelle²²⁹.

Ajallisesti ja maantieteellisesti tutkimus rajautuu 1550-luvulta seuraavan vuosisadan alun Suomeen. Ajanjaksolla Suomi oli osa Ruotsin valtakuntaa. Käsitteellä ”Ruotsin valtakunta” viitataan siihen muuttuvaan alueeseen, joka voidaan katsoa olleen Ruotsin kruunun hallinnassa. Käsitteillä ”Suomi” ja ”suomalaiset” viitataan maantieteelliseen alueeseen Suomenniemellä sekä henkilöihin, jotka asuivat alueella. Käsitteet ovat siis sidoksissa enemmän maantieteelliseen alueeseen kuin varsinaisesti etnisyyteen tai puhuttuun kieleen.²³⁰ Näin esimerkiksi muualta valtakunnasta Suomeen muuttanutta kirkkoherraa voidaan kutsua suomalaiseksi, vaikka hän oli syntyperältään sekä etnisyydeltään ei-suomalainen²³¹. Valinta on perusteltu, sillä tutkittavana ajanjaksona kielellä ja

²²⁷ Tästä pääsäännöstä on paikoin poikettu. Etenkin artikkelissa Hiljanen 2018 tarkastellaan myös kappalaisista tehtyjä ja kappalaisten tekemiä valituksia ja todistuksia.

²²⁸ Laine 1995, 151. Paikallisseurakunnissa pappien (kirkkoherrojen ja kappalaisten tai varsinkin, mikäli seurakunnassa oli useampia kappalaisia) välillä saattoi esiintyä sosiaalisia tai taloudellisia ristiriitoja. Näin ollen pappien välinen suhde paikallisseurakunnissa ei välttämättä ollut selväpiirteinen ja ristiriidaton.

²²⁹ Valintaa voi perustella esimerkiksi sillä, että valtiopäivien toiminta 1500-luvulla oli jäsentymätöntä; ks. esim. Karonen 2014, 58-61. Toisaalta toiminta valtiopäivillä oli oletettavasti erilaista kuin jokapäiväinen toiminta paikallisyhteisöissä.

²³⁰ Rajaus vastaa esim. Lappalainen 2001 ja Lavery 2018 rajauksia. Ks. Lappalainen 2001, 5; Lavery 2018, XIV. Marko Lambergin mukaan keskiaikana suomalaisuus määrittyi maallisen esivallan näkökulmasta asumisena Turun hiippakunnassa tai laajemmin Suomessa, mutta reformaation ja sitä seuranneen suomen kielen aseman paranemisen vuoksi suomalaisuus alettiin mieltää kulttuuripiirteenä; ks. Lamberg 2008, 67, 77-78.

²³¹ Huom. kuitenkin varhaismodernina aikana pyrittiin siihen, että papit valittiin siitä hiippakunnasta, johon seurakunta kuului (indigenaattioikeus). Sääntö esti sen, että valtakunnan sisällä pappeja olisi voitu siirtää seurakunnasta toiseen. Käytännössä järjestelmä oli joustavampi ja pappeja siirtyi hiippakunta- tai jopa valtakunnan rajojen yli. Varsinkin suomalainen papisto pyrki siihen, että virat Suomen hiippakunnis-

etnisyydellä ei ollut samanlaista nationalistista merkitystä kuin myöhemmin, vaikka suomalaisiin saatettiin liittää tiettyjä (stereotyyppisiä) ominaisuuksia kielensä ja asuinpaikkansa vuoksi jo keski- sekä varhaismodernina aikana²³².

Tutkittava ajanjakso ja alue ovat hedelmällisiä valtionrakentamisen tutkimuksen kannalta ensinnäkin siksi, että Ruotsin valtakunnan ulkopoliittikan painopiste oli tuon tuosta idässä. Erityisesti useat ja toisinaan pitkät sotajaksot Venäjää vastaan (erityisesti 25-vuotinen sota 1570–1595) sekä kilpailu Baltian alueesta Venäjää, Puolaa ja jossain määrin myös Tanskaa vastaan tekivät Suomen alueesta tärkeän koko valtakunnan mittakaavassa varsinkin resurssien näkökulmasta. Toisaalta syrjäisemmän alueen tarkastelu keskusten sijaan tai niiden rinnalla avaa näkökulman käytännöntason valtionrakentamisen tutkimiseen.²³³

Toiseksi valtiovallalle oli vuosisadan kuluessa tärkeämpää, joskin samalla vaikeampaa, hallinnoida ja ylläpitää valtaansa tutkittavalla alueella. Paikallishallinnon kehittäminen oli tärkeässä osassa alueen hallinnassa, mutta se merkitsi luopumista keskittämispolitiikasta ja rikkoi rakentumassa olevaa valtiollista yhtenäisyyttä.²³⁴ Keskittämisen ja hajauttamisen välinen ristiveto loi ajallisesti kiinnostavan ympäristön ja toi syklisyyttä valtionmuodostusprosessiin. Aiemmin kokeillut ja hyväksi havaitut toimintamallit saattoivat osoittautua uudessa tilanteessa toimimattomiksi, joten niiden tilalle piti löytää uusia. Näin ollen aluetta tarkasteltaessa saattaa löytää useita erilaisia valtionrakentamisen toimintamalleja, joista osa osoittautui toimiviksi, osa ei. Tässä tutkimuksessa keskitytään raportoimaan toimivista malleista.

Tutkimuksen päättäminen 1610-luvulle on perusteltua siksi, että Kaarle IX:n jälkeen kruununperimyksen ehdoksi tuli sitoutua Uppsalan kokouksen päätöksiin eli käytännössä luterilaiseen tunnustukseen. Tuosta alkaen luterilaisesta uskonnosta tuli valtakuntaa yhdistävä tekijä, jonka varaan ruotsalainen sisäisesti yhtenäinen suurvalta rakentui.²³⁵ Näin ollen tutkittava ajanjakso muodostaa kulminaatiokohdan, johon tiivistyy moni reformaatiosta alkunsa saanut muutosvoima, joista osa saavutti päätepisteensä tutkittavalla ajanjaksolla.

Tutkimuksen ajallinen ja maantieteellinen konteksti voidaan ajatella edellistä abstraktimmin. Niin tulee myös tehdä, mikäli halutaan historiantutkimuksen tulosten palvelevan yksittäistapauksia yleisempiä tarpeita. Tutkittava alue oli ajanjaksolla osa löyhähkösti hallittua muodostumassa olevaa valtiota, jossa keskusvalta kokosi vallan omiin käsiinsä tai ainakin pyrki siihen. Kuningas-

sa täytettiin suomalaisilla papeilla. Samoja vaatimuksista oli myös upseereilla 1600-luvun alkupuolella. Myös kielellä oli merkitystä, sillä reformaation myötä kansankielistynyt jumalanpalvelus vaati kantaväestön kielen osaamista. Ks. Lehtinen 1961a, 237, 243–244; Lavery 2018, 72.

²³² Lamberg 2008, 70, 78. Varhaismodernin ajan kansanomaisista ruotsalaisuutta sekä kansanomaisen ruotsalaisuuden käsitysten rajoja tutkineen Jens Lerbomin mukaan 1500-luvun ”suomalaisia” ja ”ruotsalaisia” yhdisti samankaltainen uskonnollinen kielenkäyttö sekä alamaisuus tai nöyryys (*undersåtlighet*) suhteessa kruunuun. Käsitteitä ruotsalainen tai suomalainen tarkoittamaan kansallista identiteettiä rahvas ei Lerbomin mukaan käyttänyt; ks. Lerbom 2017, 97–98.

²³³ Karonen 2014, 126–133; Lavery 2018, 15.

²³⁴ Renvall 1949a, 102, 213; Lappalainen 2000, 7,10; Lappalainen 2001, 22–23; Karonen 2014, 101–103.

²³⁵ Laine 1995, 134; Laine 1996, 17–18.

johtoisen maallisen esivallan valta-asema ei ollut itsestäänselvyys. Muut valta-ryhmittymät, kuninkaan veljet ja jossain määrin myös aatelisyylimystö, haastivat sen tasaisin väliajoin. Tutkittava alue olikin lähes koko 1500-luvun ajan kriisipesäke, joka oli hallitsijan tai vallantavoittelijoiden tukialue sen mukaan, millainen suhde heillä oli alueeseen. Myös talonpökainen rahvas saattoi nousta kapinaan, mikäli se oli tyytymätön asioiden tilaan. Välittäjätasoin toimijoiden – maallisten virkamiesten ja pappien – sekä rakenteiden, kuten kärkejen, kautta paikallisyhteisöt olivat vuorovaikutussuhteessa maallisen esivallan kanssa ja näin lopulta puuttuivat koko valtakuntaa koskeviin kysymyksiin. Näistä syistä tutkimusajakohta ja -alue rinnastuu muihin vastaaviin tapahtumiin ja alueisiin. Tästä yleisestä perspektiivistä tarkasteltuna 1500-luvun Suomea tutkimalla voi paljastua valtionrakentamisilmiön yleisiä säännönmukaisuuksia.

Analyysissä korostuu muutosten ja jatkuvuuksien tarkastelu. Tutkimuksen myötä voi entistä paremmin ymmärtää, miten erilaiset alueet ja ihmiset olivat keskinäisessä vuorovaikutuksessa niin, että valtiollinen yhtenäisyys oli mahdollista muodostua. Valittujen näkökulmien avulla tavoitetaan suurin osa niistä konteksteista ja yhteiskunnan kerroksista, joissa valtionrakentaminen 1500-luvulla käytännössä tapahtui. Yhtenäisyudessa erityisesti uskonnolliset jatkuvuudet olivat tärkeitä; ne olivat sidosainetta eri ryhmien välillä ja ihmisten samaistumiskohteita. Tutkimuksessa uskonto nähdään kulttuurisena syvärakenteena, jonka erilaiset ihmiset jakoivat keskenään. Opilliset ja teologiset kysymykset ovat tutkimuksessa toissijaisia, vaikka ne liittyvät valtionrakentamiseen. Näin ollen tarkastelussa ei puututa kirkkoherrojen jumalanpalvelus- tai saarnaustoimintaan tai muuhun työhön kirkossa, vaikka ne epäilemättä olivat pappien tärkeitä tehtäviä paikallisyhteisöissä. Sen sijaan tarkastelun kohteena on kirkkoherrojen yhteiskunnallinen toiminta tutkittavan ajanjakson paikallisyhteisöissä ja rakentuvassa valtiossa.

2 ARTIKKELIANALYYSI

Tässä osassa käydään läpi väitöskirjan muodostavien artikkelien keskeiset tutkimustulokset. Ne esitellään relevanteissa konteksteissaan ja suhteessa siihen, mitä tutkittavasta aihepiiristä aiemman tutkimuksen mukaan tiedetään. Näin tutkimustulosten kriittinen arviointi helpottuu, kun lukija voi arvioida niiden uskottavuutta ja tekemisen tapaa. Uudet tutkimustulokset jo tiedetystä erottuvat siten, että viitteissä viitataan artikkeliin, jossa tulos on ensi kertaa esitetty. Keskeisiä konteksteja on käsitelty myös artikkeleissa, siksi toistolta ei voi välttyä. Kokonaisvaltaisimman kuvan saa lukemalla sekä artikkelit että yhteen vetävän kokonaisuuden.

Kontekstit on valittu siten, että ne seuraavat johdannossa esitettyä kolmea näkökulmaa. Näin ollen seuraavassa tarkastellaan ensin kruunun ja kirkon välistä suhdetta sekä kirkkoherrojen asemaa siinä. Toiseksi tarkastellaan kirkkoherrojen ja paikallisyhteisöjen välistä suhdetta. Lopuksi tutkimuksen kohteena on esivaltojen ja paikallisyhteisöjen välinen suhde sekä kirkkoherrojen rooli välittäjänä näiden välissä. Vaikka tutkimus poikkeaa valtakunnallisissa kysymyksissä (makrotaso), tarkastelun kohteena on korostetusti kirkkoherrojen toiminta paikallistasolla (mikrotaso).

2.1 Kirkon ja kruunun välinen suhde

Reformaatio muutti maallisen ja hengellisen esivallan välisen suhteen. Miten ja millaiseksi suhde muuttui, on yksi reformaatiotutkimuksen perimmäisistä kysymyksistä. Lutherin määrittelemän kahden regimentin opin mukaisesti maallinen ja hengellinen esivalta erotettiin toisistaan. Hengellistä valtaa käytti kirkko, ja sen johdon tehtävät rajoituivat vain kirkollisiin asioihin. Muut vallankäytön välineet, kuten poliittinen- ja tuomiovalta sekä voimakeinojen käyttö kirkkokuria lukuun ottamatta, olivat maallisen esivallan hallussa. Vaikka kahden regimentin opin mukaan esivallat toimivat yhteistyössä, oli hengellinen esivalta alisteisessa suhteessa maalliseen esivaltaan. Käytännössä tämä näkyi

muun muassa niin, että hallitsija ja maalliseen esivaltaan kuuluvat virkamiehet puuttuivat hengellisen esivallan toimintaan. Tällä oli perusteensa, sillä kuningas määriteltiin seurakunnan ensimmäiseksi jäseneksi, jolloin hänen tehtäväkseen lankei valtakunnan uskosta huolehtiminen.²³⁶

Kahden regimentin oppi oli aatteellinen pohja, jonka tukemana kuningas Kustaa Vaasa (hallitsijana 1523–1560) aloitti valtiolliset uudistustoimensa, joiden tavoitteena oli luoda tiukkaan kuningasvaltaan perustuva valtakunta, jossa muut valtaryhmittymät olivat alisteisessa suhteessa kruunuun. Etenkin keskiajalla poliittisesti ja taloudellisesti voimakkaan kirkon asema oli ongelma kruunulle, ja siihen reformaatio toi sopivan ratkaisun. Kustaa Vaasan aloittamien toimien myötä kirkon ja sen johtoportaan sekä piispojen ja tuomiokapitulien taloudellinen, sotilaallinen ja poliittinen valta-asema kaventui hallitsijan vallan lisääntyessä.²³⁷

Paikallisyhteisöissä maallisen ja hengellisen esivallan välisen valtasuhteen muutokset heijastuivat kruunun pyrkimyksenä ottaa kirkkoherrojen nimittäminen hallintaansa. Keskiaikaisen kanonisen lain mukaan seurakunnat jakautuivat nimitysoikeudellisesti kolmeen. Konsistoriaalisissa seurakunnissa kirkkoherran nimittäminen oli seurakunnan ja kirkon vastuulla. Tällaisissa seurakunnissa rahvaan asema kirkkoherroja valittaessa oli merkittävä ja perustui Ruotsin maakuntalakeihin sekä pohjoismaiseen pitäjätsehallintoperinteeseen. Patronaattiseurakunnissa kirkkoherran valitsemisesta ja nimittämisestä vastasi henkilö, joka oli lahjoittanut maan kirkon käyttöön. Pääsääntöisesti näissä seurakunnissa nimitysoikeus oli aatelilla, mutta tällaisia seurakuntia oli Suomen alueella vähän, ja Kustaa Vaasan hallintokaudella patronaattioikeus menetti merkityksensä. Regaalisissa seurakunnissa kirkkoherran valinta oli kruunun hallussa. Vaikka seurakunnat oli jaettu nimitysoikeudellisesti, ei jakoa käytännössä seurattu. Varsinkin 1500-luvun loppupuolella seurakuntien nimitysoikeudellinen raja oli epämääräinen.²³⁸

Reformaatio vaikutti teologiseen pohjaan, joka ohjasi kirkkoherrojen nimittämistä. Reformaation periaatteiden mukaista oli, että seurakunnilla oli suuri valta uskonnollisissa asioissa, mutta käytännössä Ruotsin merkittävimpien reformaattoreiden mukaan kirkkoherrojen valinta oli annettava piispojen käsiin, koska piispat saattoivat rahvasta paremmin valvoa pappien opin tasoa ja taitoja. Reformaation kannalta merkittävässä Västeråsin resessissä (1527) tyhjien virkojen täyttö tulkittiin yksiselitteisesti piispan tehtäväksi, vaikkakin kuninkaalle jäi veto-oikeus, jos piispa oli nimittänyt virkaan sopimattoman henkilön. Tällaisissa tapauksissa kuningas saattoi korvata nimitetyn kirkkoherran sopivammaksi katsomallaan papilla. Toisaalta Västeråsin resessin ja ordinantian mukaan

²³⁶ Paarma 1980, 14–15; Tiihonen & Tiihonen 1984, 37, 54; Karonen 2014, 49. Lutherin ja Melanchtonin teologiasta kahden regimentin oppiin liittyen ks. esim. Montgomery 1972, 33–37.

²³⁷ Roberts 1968, 116, 168; Paarma 1980, 16–17; 28–31; Karonen 2014, 74–75; Lavery 2018, 92–94, 176; Neuding Skoog 2018, 294–295.

²³⁸ Appelberg 1896, 5, 9–10, 117, 125–126, 128; Matinolli 1955, 14–15; Heldtander 1955, 19; Paarma 1980, 363–364; Pirinen 1989, 34, 36; Paarma 2003, 379–380. 1600- ja 1700-luvun papinvaalista ks. esim. Matinolli 1955, erit. 19, 23–26; Laasonen 1983, erit. 9–18, 108.

aiemmin luostareille ja prebendajärjestelmään kuuluneet seurakunnat muuttuivat luonteeltaan regaaliksi. Vuosisadan kuluessa lohkottiin myös suuria emäpitäjiä pienemmiksi ja tavallista oli, että kruunu sai oikeuden nimittää uusien seurakuntien kirkkoherrat.²³⁹

Vaikka reformaation piti lisätä kirkon ja seurakunnan roolia kirkkoherrojen vallinnassa, tosiasiallisesti kruunun valta nimityksissä kasvoi. 1530-luvun lopulla niin sanotulla saksalaiskaudella Kustaa Vaasan tavoitteena oli hallita kirkkoa kirkkoherran nimityksiä ohjailemalla. Tuolloin päätettiin, että piispojen tuli kuulla nimityksissä kruunua, kun seurakunta, johon kirkkoherra valittiin, oli erityisen suuri tai merkittävä. Määrittelemättä kuitenkin jäi se, mitkä seurakunnista olivat suuria ja merkittäviä. Menettely oli ennen kaikkea poliittinen. Sen avulla kuningas saattoi laajentaa nimittämisoikeuttaan vetoamalla seurakunnan kokoon ja merkitykseen ja näin nimittää kirkkoherra myös konsistoriaalisissa- ja patronaattiseurakunnissa. Samaan aikaan kuningas alkoi vaatia virkaan haluavilta papeilta taloudellista suoritetta nimitystä vastaan.²⁴⁰

Reformaation myötä kruunun valta kirkossa siis kasvoi. Aiempien tutkimusten mukaan erityisesti Kustaa Vaasa ja Juhana III (hallitsijana 1568–1592) puuttuivat kirkkoherran nimityksiin aktiivisesti.²⁴¹ Kuitenkin näkemystä on syytä tarkastella uudelleen erityisesti Kustaa Vaasan hallintokauden jälkeen, sillä kruunun valta-asema varsinkin valtakunnan itäosassa ei ollut itsestäänselvyys hallitsijan herttuaveljien haastaessa veljensä aseman. Kiistoissa aateli (erityisesti valtaneuvosto), kirkko sekä jossain määrin myös paikallisyhteisöt olivat vaa’an-kieliasemassa kuninkaan ja valtaa tavoittelevien herttuoiden välissä. Varsinkin aateli, mutta myös kirkko, koettivat saada takaisin osan vallasta, jonka ne olivat menettäneet Kustaa Vaasan valtakautena.²⁴²

Kruunun valta-asemaa kirkossa voi tarkastella kirkkoherrojen nimitysten kautta²⁴³, mutta aiemman tutkimuksen lähtökohtia on tarkasteltava kriittisesti. Yhtäältä on problematisoitava aiempien tutkimusten menetelmiä, joilla on saatu tietoa kruunun vallasta kirkossa ja kuvattu vallan laajentumista. Lukuisissa tutkimuksissa kirkkoherrannimityksiä on tarkasteltu laskemalla hallitsijoiden te-

²³⁹ Holmquist 1933, 94; Heldtander 1955, 14–15; Matinelli 1955, 17, 19; Sandahl 1966, 43; Roberts 1968, 83; Paarma 1980, 364–365; Paarma 2003, 380.

²⁴⁰ Appelberg 1896, 48–49; Holmquist 1933, 96–97; Heldtander 1955, 16; Matinelli 1955, 17–18; Paarma 1980, 365; Paarma 2003, 380–382; Lavery 2018, 71.

²⁴¹ Heltander 1955, 21; Matinelli 1955, 14–18; Sandahl 1966, 39, 42; Paarma 1980, 364, 390–391; Lavery 2018, 71, 106–177.

²⁴² Lappalainen 2000, 1–2; Lappalainen 2001, 4; Karonen 2014, 96. Kirkkoherran nimityksiä tutkiessaan Hjalmar Holmquist on tuonut esiin, että Kustaa Vaasalla ja Juhana III:llä oli hankaluuksia saada hallintaansa valtakunnan perifeeriset alueet, kuten Suomi; ks. Holmquist 1933, 93.

²⁴³ Nimitysten ohella kirkon ja kruunun muuttuvaa suhdetta voisi tarkastella tutkimalla seurakuntien nimitysluonnetta ja sen muutoksia: mikäli regaalisten seurakuntien lukumäärä kasvoi, lisääntyi kruunun valta nimityksissä. K.A. Appelberg on ehdottanut, että kruunun antamien kollaatioiden kautta voisi selvittää regaalisten seurakuntien (Appelberg 1896, 120–121), mutta kuten esimerkiksi Jukka Paarma on osoittanut, kuningas sekä esivaltojen edustajat nimittivät kirkkoherroja välittämättä seurakuntien nimitysluonteesta. Näin ollen hänen mukaansa kollaatioista ei voi yksiselitteisesti päätellä kyseisen seurakunnan olleen regaalinen (Paarma 1980, 366, 393). Näin ollen tästä lähtökohdasta on luovuttu.

kemien absoluuttisten nimitysten lukumääriä suhteuttamatta nimitysmääriä mihinkään. Korkea lukumäärä on tulkittu merkiksi kruunun otteen lujuudesta. Seuraavassa verrataan kruunun tekemien kirkkoherrannimitysten määrää suhteessa kaikkiin saman vuoden aikana alkaneisiin pappien virkauriin, jolloin kruunun asemaa kirkkoherrojen nimityksissä ja kirkon sisäisissä asioissa voidaan havainnoida absoluuttisia lukuja tarkemmin.

Toisaalta nimitysten hallinnan merkitystä on pohdittava erityisesti valtionrakentamisen näkökulmasta. Aatelin valtaa kirkkoherran nimityksissä 1700-luvulla tutkineen Jan Samuelsonin mukaan kirkon ja aatelin välisessä taistelussa nimitysoikeudesta oli kyse vallasta ja siitä, millaiseksi yhteiskunta tulisi muuttamaan kirkkoherrojen valintojen myötä. Eri ryhmillä oli erilaiset näkemykset toivottavasta yhteiskunnasta ja näkemykset ohjasivat myös kirkkoherrojen valintaa. Näin ollen taistelu oikeudesta nimittää kirkkoherroja ei ollut ainoastaan eri sosiaaliryhmien välinen, vaan siinä oli kyse erilaisten maailmankuvien kamppailusta.²⁴⁴

Samuelsonin havainto on avartava tutkittaessa 1500-lukua ja valtionrakentamista. Kirkkoherrojen valinta – osana laajempaa kamppailua vallasta – määritteli millaiseksi valtio ja paikallisyhteisöt osana sitä tulisivat muodostumaan. Siinä ratkaistiin, kenen valtiota kirkkoherrat tulisivat virassaan rakentamaan. Näin kirkkoherranvalintaan tiivistyy moni Ruotsin valtakunnassa reformaation ja valtionrakentamisen myötä käynnistynyt yhteiskunnallinen muutosvoima. Prosessia tarkastelemalla saadaan tietoa sekä kruunun ja kirkon että esivaltojen ja paikallisyhteisöiden välisestä suhteesta.

Vuosien 1554–1611 välisenä aikana Suomen alueella työskenteli yhteensä noin 650 pappia²⁴⁵. 267 näistä oli kirkkoherroja, jotka elivät ja toimivat Turun hiippakunnan alueella vuosien 1560–1611 välisenä aikana, ja joiden nimittämisestä on tutkittu tarkemmin. Tästä joukosta 74 (noin 28 %) kirkkoherran nimittäjä tiedetään varmasti: 41 kirkkoherraa eli noin 15 % kaikista kirkkoherroista nimitti kuningas²⁴⁶ ja 33 eli noin 12 % maalliseen tai hengelliseen esivaltaan kuuluneet henkilöt (piispat, herttuat tai aateliset viranhaltijat, esimerkiksi käskynhaltijat)²⁴⁷. Se, miten loput – eli suurin osa – kirkkoherroista virkoihinsa nimitettiin, ei ole tiedossa. Todennäköisesti nimitysoikeus periytyi keskiajalta, jolloin talonpoikaisella paikallishallinnolla oli nimityksissä suuri valta.²⁴⁸

²⁴⁴ Samuelson 2009, 116–117.

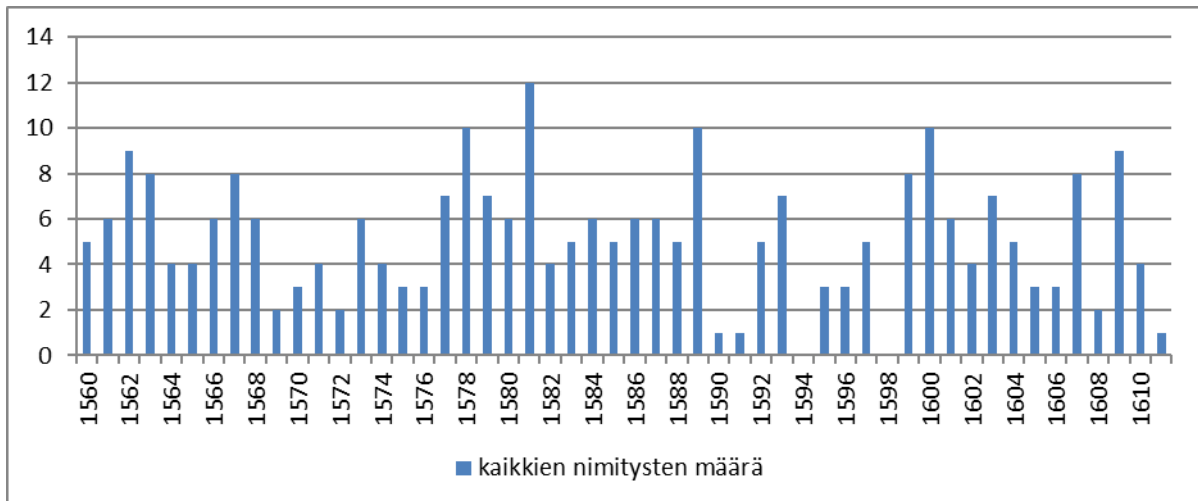
²⁴⁵ Hiljanen 2018, 492.

²⁴⁶ Tässä on käytetty Paimenmuiston tietoja kirkkoherrannimityksistä (ks. tarkemmin 1.3 *Lähteet*) Jukka Paarma on laskenut, että kuninkaista Eerik nimitti 13, Juhana 56, Sigismund yhden ja Kaarle seitsemän pappia (yht. 77); Paarma 1980, 390–391. Huomattavaa kuitenkin on se, että Paarmaan laskuissa on mukana myös Viipurin hiippakuntaan kuuluvien seurakuntien sekä kouluihin nimitetyt papit, minkä lisäksi tutkittava aikakausi eroaa tässä tutkitusta. Kun nämä otetaan huomioon, ovat lukumäärät varsin samat.

²⁴⁷ Seuraavassa tähän joukkoon viitataan käsitteillä maalliseen tai hengelliseen esivaltaan kuuluneet henkilöt tai muut maalliseen tai hengelliseen esivaltaan kuuluneet henkilöt.

²⁴⁸ Appelberg 1896, 2–3; Holmquist 1933, 127–128; Roberts 1968, 59; Hiljanen 2015, 40–41.

Kruunu nimitti kirkkoherrat antamalla papille virallisen asiakirjan, kollaatio-kirjeen. Kirjeiden konseptit löytyvät valtakunnan registratuurasta, kuninkaan läheteiden kirjeiden kronologisesti järjestetystä kopiokirjakokoelmasta, johon koottiin myös virkamääräykset.²⁴⁹ Koska nimityskirje oli tärkeä asiakirja esimerkiksi palkanmaksun ja aseman laillisuuden vuoksi, on oletettavaa, että kirkkoherrat pitivät kirjeet tallessa. Kollaatio siis oli tärkeä asiakirja sen myöntäjälle sekä saajalle. Näin voidaan väittää, että iso osa kruunun tekemistä nimityksistä tunnetaan.²⁵⁰ Myös maalliseen ja hengelliseen esivaltaan kuuluneiden henkilöiden antamat nimityskirjeet olivat tärkeitä virallisia asiakirjoja. Sen sijaan seurakuntalaisten tuki nimitettäville kirkkoherroille oli oletettavasti epävirallista. Muutamia anomuksia, joissa seurakuntalaiset pyytävät tiettyä pappia kirkkoherrakseen tunnetaan²⁵¹, mutta asiakirjoja, jotka järjestelmällisesti kuvaisivat seurakuntalaisten tukea, ei ole. Myöskään seurakuntalaisten rooli ei käy ilmi nimityskirjeistä, vaikka kirkkoherrakandidaatit saattoivat hakea suosituskirjeen virkaan seurakuntayhteisöltä²⁵².

Kuvio 1 Kaikkien kirkkoherrannimitysten jakautuminen ja lukumäärä 1560-1611.
Lähde: Hiljanen 2015, 40.

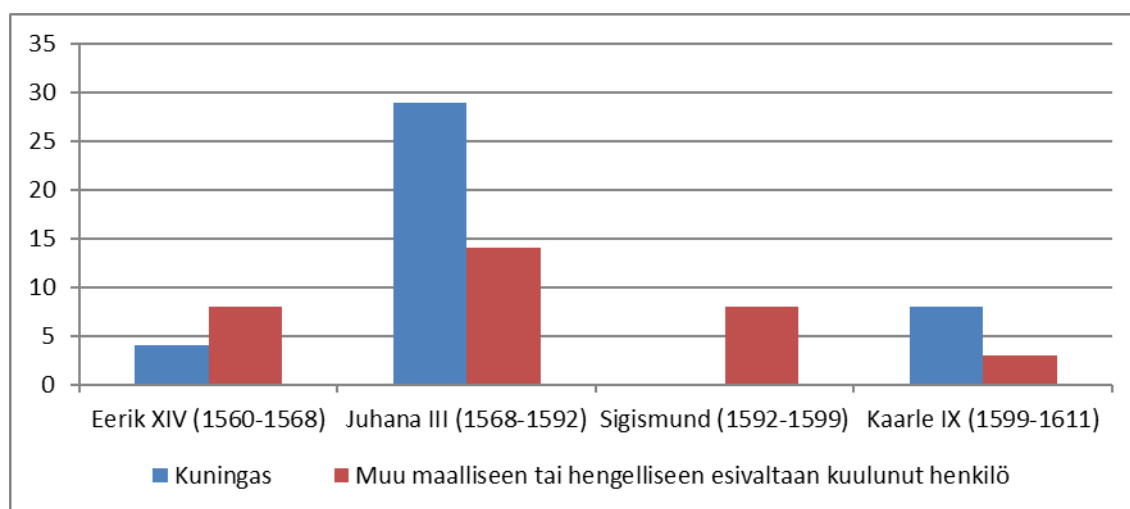
²⁴⁹ Paloposki 1972, 60; Karonen 1997, 65.

²⁵⁰ Hiljanen 2015, 39, 41. Käytetyn aineiston lähdekritiikistä sekä tutkittavasta alueesta ja ajanjaksosta tarkemmin ks. s. 39–40.

²⁵¹ Esimerkiksi kokemäkeläiset pyysivät Kaarinan kirkkoherraa Jacobus Eriä kirkkoherrakseen. Väänänen 2011, Jacobus Eri.
<https://kansallisbiografia.fi/paimenmuisto/henkilo/1102> Viitattu 4.2.2019. Kirkkoherran anomisen lisäksi talonpojat saattoivat pyytää kuninkaalta oman seurakunnan perustamista, jos emäseurakunta oli maantieteellisesti laaja ja matka syrjäkyliltä kirkkoon oli pitkä. Esimerkiksi nurmijärveläiset talonpojat pyysivät vuonna 1579 päivätyssä kirjeessä, että kuningas myöntäisi Nurmijärvelle itsenäisen seurakunnan aseman. Sillä erää ei toivomus toteutunut, ja Nurmijärvi jäi kappeliseurakunnaksi. Tommila 1958, 173–174.

²⁵² Paarma 1980, 371.

Kirkkoherrojen virkaurien alkaminen jakautuu tutkittavalle ajanjaksolle kuvion 1 osoittamalla tavalla²⁵³. Kuten huomataan, vuosien välillä oli suuriakin eroavaisuuksia. Muutokset selittyvät yhtäältä sillä, että seurakuntien lukumäärä oli 1500-luvulla suhteellisen vakaa, vaikka uusia seurakuntia perustettiin lisää²⁵⁴. Kirkkoherrat pysyivät virassaan pitkään, jopa kuolemaansa saakka. Kun iso osa kirkkoherroista sai virkansa samaan aikaan, jättivät he myös tehtävänsä samoihin aikoihin. Tämä lisäsi syklisyyttä kirkkoherrojen nimitysmäärään. Vaihtelua nimitysmääriin synnytti myös ajanjakson epävakaa poliittinen tilanne. Erityisesti 1590-luvun sisäpoliittisesti sekava ajanjakso ja sisälissota vähensivät selvästi kirkkoherrojen nimityksiä.²⁵⁵

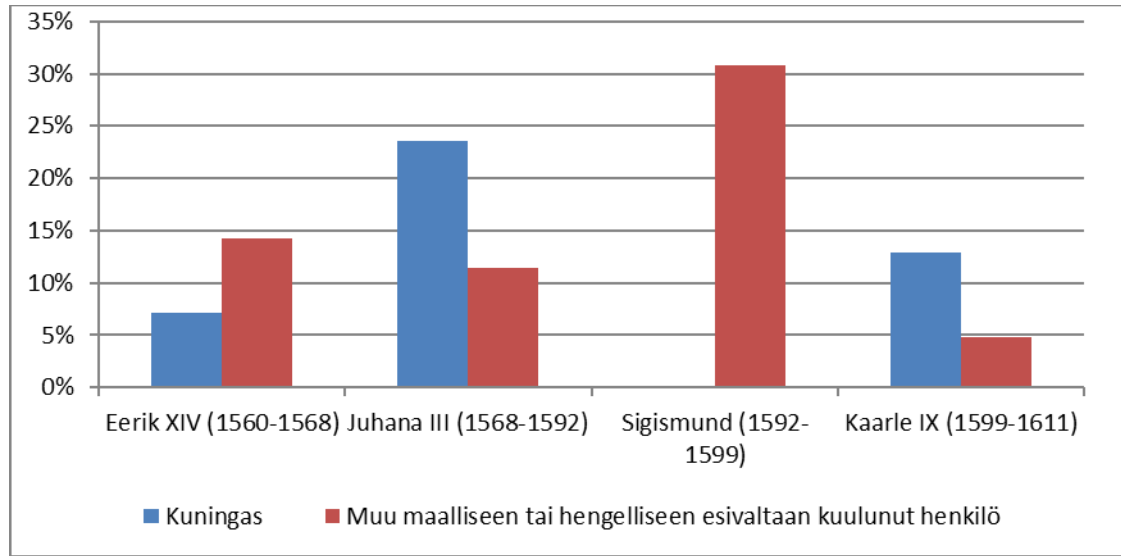

Kuvio 2 Kuninkaan sekä maalliseen tai hengelliseen esivaltaan kuuluneiden henkilöiden tekemien kirkkoherranimitysten absoluuttinen lukumäärä. Lähde: Hiljanen 2015, 41.

²⁵³ Viran aloitus ja nimitys kirkkoherran virkaan eivät ole täysin sama asia. Joskus kirkkoherrat saattoivat työskennellä virassaan muutamia vuosia ennen varsinaista nimitystä. Tällaiset tapaukset vaikeuttavat virkojen alkuvuoden laskemista. Selvyyden vuoksi viran alkaminen ja nimityksen vuosi on katsottu olevan sama. Tällaisia tapauksia on vain muutamia, ja siksi selkeytys ei muuta kokonaiskuvaa merkittävästi; ks. Hiljanen 2015, 39.

²⁵⁴ Kauko Pirisen mukaan vuosien 1540 ja 1593 välisenä aikana koko Suomen alueelle perustettiin yhteensä 25 uutta kirkkopitäjää, prosentuaalisesti kasvua oli 25 %; ks. Pirinen 1991, 344–345. Kun luvuista rajataan pois tässä tutkitun alueen ulkopuoliset kirkkopitäjät, kasvoi lukumäärä 18 (n. 17 %) kirkkopitäjällä.

²⁵⁵ Hiljanen 2015, 40.

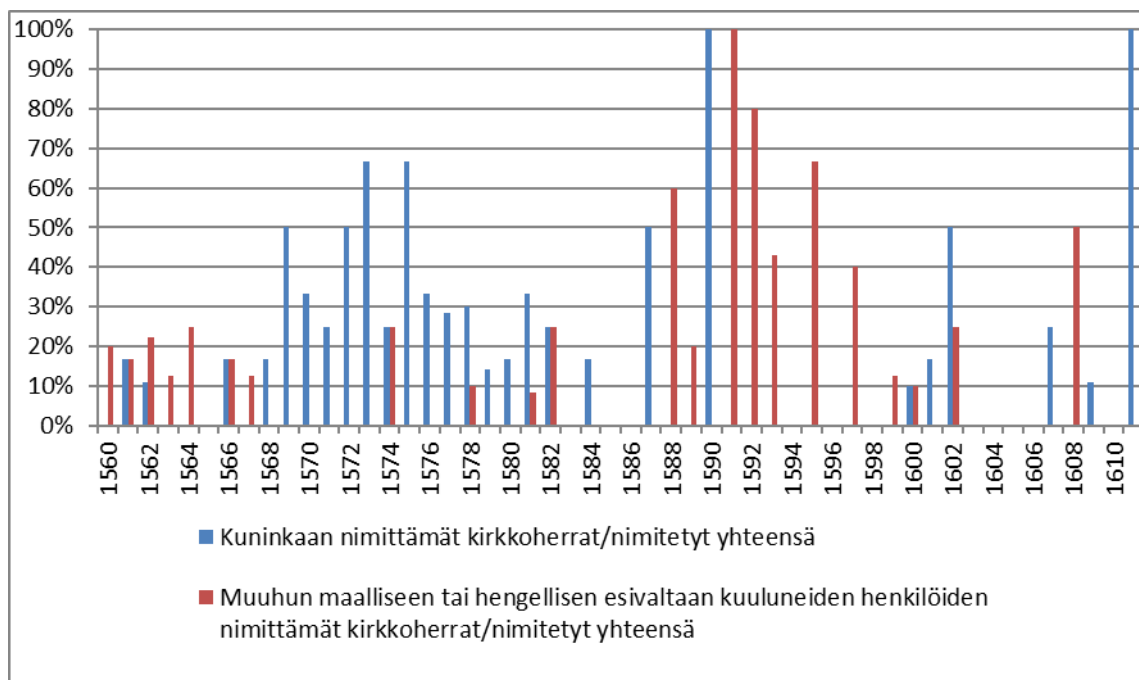
Kuvio 3 Kuninkaan sekä maalliseen tai hengelliseen esivaltaan kuuluneiden henkilöiden tekemien kirkkoherranimitysten suhteellinen lukumäärä. Lähde: Hiljanen 2015, 42.

Kuvio 2 osoittaa kuninkaiden sekä muiden nimityksiä tehneiden maalliseen tai hengelliseen esivaltaan kuuluneiden henkilöiden absoluuttiset kirkkoherrojen nimitysmäärät. Kuvioon 3 on puolestaan suhteutettu nämä nimitykset kaikkiin ajanjaksolla kirkkoherran virassa aloittaneiden pappien lukumäärään (eli kuvion 1 tietoihin). Kuten kuvioista 2 ja 3 huomataan, ja kuten aiemmat tutkimukset ovat osoittaneet²⁵⁶, aktiivisin kirkkoherranimitäjä 1500-luvun lopun ja 1600-luvun alun kuninkaista oli Juhana III, joka nimitti noin neljäsosan tutkittavan alueen kirkkoherroista. Erik XIV nimitti neljä (n. 7 %), Kaarle kahdeksan (n. 13 %) kirkkoherroista. Sen sijaan Sigismund ei antanut yhtään kollaatiokirjettä.

Maalliseen ja hengelliseen esivaltaan kuuluvien henkilöiden tekemien nimitysten lukumäärissä hajonta on vähäisempää. Lukumääräisesti tarkasteltuna eniten kirkkoherroja esivaltoihin kuuluvat henkilöt nimittivät Juhanan hallintokautena. Suhteellisesti eniten nimityksiä tehtiin Sigismundin hallintokaudella, mikä selittyy sillä, että kuningas ei itse nimittänyt kirkkoherroja. Sigismundin hallintokauden lisäksi esivaltoihin kuuluvat henkilöt nimittivät kirkkoherroja kuningasta enemmän 1560-luvulla eli Eerikin hallintokaudella. Osuudessa on nähtävissä erityisesti tuolloin Suomen herttua Juhanan rooli.²⁵⁷

²⁵⁶ Esim. Heldtander 1955, 21; Sahn Dahl 1966, 39–42; Paarma 1980, 390–391.

²⁵⁷ Hiljanen 2015, 41–42, 48–49.

Kuvio 4 Kuninkaiden sekä muuhun maalliseen tai hengelliseen esivaltaan kuuluneiden henkilöiden tekemien kirkkoherrannimitysten suhteellisten osuuksien jakautuminen tutkittavalle ajanjaksolle. Lähde: Hiljanen 2015, 44, 48.

Kuvioon 4 on kerätty kuninkaan sekä maalliseen ja hengelliseen esivaltaan kuuluvien henkilöiden suhteelliset kirkkoherrojen nimitysmäärät vuosittain. Kuten huomataan, kuninkaan nimittäessä lukuisia kirkkoherroja esivaltoihin kuuluvat henkilöt nimittivät kirkkoherroja vähän tai ei ollenkaan. Toisin sanoen suhteelliset nimitysmäärät ovat kääntäen verrannollisia.²⁵⁸ Tutkimalla ajallisia konteksteja, joissa nimitykset tapahtuivat, tähän ilmiöön voidaan paneutua tarkemmin. Erityisesti tarkastellaan 1560-luvun loppua ja seuraavan vuosikymmenen alkua, jolloin kruunun nimitysosuus oli korkea. Sen lisäksi tarkasteltavaksi on otettava 1560-luvun alkupuoli sekä 1580-luvun loppu ja seuraavan vuosikymmenen alku, jolloin kruunun nimitysmäärät olivat matalat. 1600-luvun alku muodostaa oman kokonaisuuden; tuolloin kruunu tai maallisen ja hengellisen esivallan edustajat eivät liiemmin nimittäneet kirkkoherroja.

Ajanjakso, jolloin kruunun tekemät nimitysmäärät olivat erityisen korkealla, sattuu Juhana III hallintokauden ensimmäisiin vuosiin. Nimitysintoa selittää uuden kuninkaan halu varmistaa oma valta-asemansa nimittämällä virkoihin ympäri valtakuntaa itselleen uskollisia miehiä. Tämän lisäksi selitys löytyy Juhanan uskonnollisesta suuntautumisesta sekä Ruotsin valtakuntaa laajemmasta vastauskonpuhdistuksesta sekä sen tapahtumista. Verrattuna muihin 1500-luvun ruotsalaiskuninkaisiin, ja erityisesti Kaarle-herttuaan, Juhana suhtautui myönteisesti katolisuuteen. Syitä positiiviseen suhtautumiseen on esitetty useita ja osansa siinä esittää poliittinen strategia suhteessa katoliseen Puolaan, mut-

²⁵⁸ Hiljanen 2015, 51–53.

ta myös katolisen uskon ja messun piirteet oletettavasti vetosivat Juhanaan. Sen sijaan esimerkiksi paavin ylivaltaa tai vaatimusta pappien selibaatista Juhana ei hyväksynyt.²⁵⁹

Juhanan noustua valtaan hänen uskonnollinen katsantotapansa alkoi näkyä valtakunnan uskontopolitiikassa. Tehdyt uudistukset limittyivät laajempiin eurooppalaiseen yhteyksiin, vastauskonpuhdistukseen ja siihen liittyviin suunnitelmiin palauttaa katolinen usko Ruotsin valtakuntaan. Vuonna 1555 solmittu Augsburgin uskonrauha tarjosi katoliselle ja reformoiduille tunnustuskunnille mahdollisuuden koota voimiaan ja terävöittää omaa uskonnollista viestiään. 1570-luvulle tultaessa katolinen kirkko alkoi toteuttaa suunnitelmiaan reformoitujen maiden palauttamiseksi takaisin katoliseen uskoon. Ruotsi oli yksi näistä maista. Se, että Juhana oli naimisissa puolalaisen prinsessan kanssa, teki tilanteesta monin tavoin monimutkaisen, sillä Puola-Liettua oli Pohjois-Euroopan vastauskonpuhdistuksen tukikohta. Juhanan ja Katariinan avioliitossa vastauskonpuhdistajat näkivät mahdollisuuden palauttaa Ruotsiin katolinen usko, mutta käytännössä yrityksistä huolimatta vastauskonpuhdistus ei Juhanan hallintokautena liiemmin edennyt.²⁶⁰

Vaikka vastauskonpuhdistus lopulta kariutui, Juhanan hallintokauden alkupuolella tehtiin merkittäviä uskonnollisia uudistuksia, joista osa palautti käyttöön katolisia tapoja ja käytänteitä. Vuonna 1571 tuli voimaan kirkkojärjestys, joka kavensi kruunun roolia kirkollisissa asioissa – ainakin paperilla. Esimerkiksi kuninkaan valta piispoja valittaessa väheni. Kirkkojärjestystä merkittävämmiin vastauskonpuhdistukseen limittyivät ja sitä edistivät vuonna 1575 julkaistu *Nova Ordinantia* sekä vuotta myöhemmin julkaistu Uusi Liturgia, joka yleisesti tunnetaan Punaisena kirjana. Niissä katolinen ja reformoitu tunnustus yhdistettiin. Esimerkiksi Punaisen kirjan mukaan liturgiassa tuli olla merkkejä Ruotsissa käytössä olleesta reformoidusta jumalanpalveluksesta sekä katolisesta messusta. Varsinaisesti uudistukset eivät merkinneet paluuta katolisuuteen, mutta toisaalta ne eivät edistäneet reformaatiota. Ylipäätään Juhanan tavoitteena oli katolisen kirkon ja Ruotsin kirkon yhdistyminen, ja asiasta jopa neuvoteltiin Rooman kanssa, mutta suunnitelma lopulta kariutui.²⁶¹

Kirkon johto otti kuninkaan uskonnolliset uudistukset vastaan negatiivisesti. Myös Kaarlen herttuakunnassa Södermanlandissa papisto suhtautui Juhanan kirkkopoliitiikkaan penseästi. Suomessa vastaanotto oli positiivisempi. Liturgiauudistuksen läpiviennissä Juhana III hyödynsi kirkkoherrojennimittämisä siten, että hän erotti pappeja, jotka eivät hyväksyneet uutta liturgiaa, ja nimitti tilalle henkilöitä, jotka vannoiivat uudistusten nimeen. Uudistukset nimityksiä ohjaaviin sääntöihin (vuoden 1571 kirkkojärjestys) sekä Juhanan käytän-

²⁵⁹ Garstein 1963, 76–77; Ericson 2004, 191–193, 212; Hedberg 2009, 220, 228–229; Lappalainen 2009, 36–37; Nyman 2009, 160.

²⁶⁰ Roberts 1968, 332–333; Schilling 1992, 222–223, 226, 242; Harrington & Walser Smith 1997, 82; Lappalainen 2009, 45. Yksityiskohtainen selvitys Ruotsiin kohdistuneista vastauskonpuhdistussuunnitelmista ja -toiminnasta, ks. Garstein 1963; Garstein 1980; Garstein 1992.

²⁶¹ Garstein 1963, 79–81; Roberts 1968, 278–279; Paarma 1980, 224–225; Buchholz 2003, 196–197, 206, Ericson 2004, 196–197; Lappalainen 2009, 41–42, 45–49.

nön toiminta olivat näin ristiriidassa keskenään.²⁶² Vaikka liturgiauudistuksen vastaanotto Suomessa oli positiivisempi kuin Ruotsissa, osoittaa kuvio 4 Juhanan osallistuneen aktiivisesti kirkkoherranimittämisiin kirkkojärjestyksen julkaisemisen jälkeen ja liturgiauudistuksen aikoihin²⁶³.

Juhana III:n aseman ja uskonnollisten näkemysten sekä yleiseurooppalaisen uskontopolitiikan lisäksi 1570-luvun alkupuolen korkeita kuninkaan tekemiä nimitysmääriä selittää valtakunnan ulkopoliittika ja muutokset siinä. Vuonna 1570 syttynyt 25-vuotinen sota Venäjää vastaan käänsi valtakunnan ulkopoliittikan suunnan itään. Suomi oli merkittävä kauttakulku- ja tukialue, minkä vuoksi sodan aikana alueelle siirrettiin hallintokoneistoa, joka integroi Suomen aiempaa tiiviimmin valtakunnan länsiosaan. Kuitenkin 1580-luvulle tultaessa tilanne muuttui. Keskittämisestä luovuttiin ja siirryttiin hajauttamisen linjalle. 1580-luvun lopusta alkaen Suomen alueella johtoa piti käskynhaltija, joka oli varustettu poikkeuksellisen laajoin valtaoikeuksin. Tämän lisäksi Suomeen muodostettiin oma verohallinto sekä vero- ja laskukamari. On arvioitu, että kehityskulun vuoksi kruunu menetti lähes täysin alueen hallinnan aatelisille viranhaltijoille ja sotapäälliköille.²⁶⁴ 1570-luvun alkupuolelle osuva kuninkaan tekemien kirkkoherranimitysten korkea osuus, joka alkoi laskea vuosikymmenen loppua kohden, kuvaa samaa ilmiötä: hallitsijan valta alueella siirtyi viranhaltijoille²⁶⁵.

Hallitsijan vallan väheneminen saavutti kulminaatiopisteensä seuraavan vuosikymmenen aikana, kun kuninkaan tekemät kirkkoherrojen nimitykset hävisivät käytännössä täysin²⁶⁶. 1590-luku oli ajallisesti jälkimmäinen jakso, jolloin maalliseen ja hengelliseen esivaltaan kuuluneiden henkilöiden tekemien virkanimitysten suhteellinen osuus ohitti kuninkaan tekemien nimitysten osuuden. Ensimmäinen tällainen jakso osuu tutkittavan kauden alkupäähän 1560-luvulle. Yhteistä näille jaksoille on se, että hallitsija oli juuri vaihtunut, jolloin hänen valta-asemansa ei ollut vahvimmillaan. Samaan aikaan valtakunnassa oli valtaketkittyjä, jotka haastoivat uuden kuninkaan vallan.

1560-luvulla kuninkaaksi isänsä jälkeen nousseen Eerik XIV:n (hallitsijana 1560–1568) aseman haastoi hänen nuorempi veljensä Suomen herttua Juhana. Ennen kuolemaansa Kustaa Vaasa oli läänittänyt valtakunnan herttuakunniksi nuoremmille pojilleen vanhimman noustessa valtaan. Kustaa Vaasan testamentti takasi herttuolle hyvin itsenäisen aseman ja laajat valtaoikeudet, jotka kiristivät kuninkaan ja herttuoiden välistä suhdetta varsinkin, kun Juhanalla oli itsenäisiä ulkopoliittisia suunnitelmia Baltiassa. Hallitsijan ja herttuoiden välistä epämää-

²⁶² Appelberg 1896, 68; Holmquist 1933, 110; Juva 1967, 222; Roberts 1968, 281, 289–290; Heltander 1955, 18; Paarma 1980, 371–373; Buchholz 2003, 240–205, Ericson 2004, 201; Hedberg 2009, 221–222; Lappalainen 2009, 41–42; Hiljanen 2017, 198–199.

²⁶³ Hiljanen 2015, 45–46.

²⁶⁴ Renvall 1949a, 102, 126–127, 312; Renvall 1962, 95–96; Lappalainen 2001, 5–6; Lappalainen 2009, 68–146, Villstrand 2012, 181; Karonen 2014, 101–103, 106.

²⁶⁵ Hiljanen 2015, 46.

²⁶⁶ Kuvion 4 perusteella näyttää siltä, että vuonna 1590 hallitsija nimitti kaikki kirkkoherrat virkoihin, mutta kuten kuvioista 1 käy ilmi, tuona vuonna virkauransa aloitti ainoastaan yksi kirkkoherra. Näin ollen kuninkaan täydelliseen hallintaan tuona vuonna on syytä suhtautua varauksella.

räistä suhdetta puitiin vuonna 1561 kuninkaan koollekutsumilla Arbogan valtiopäivillä. Siellä Eerik sai ajettua läpi niin sanotut Arbogan artiklat, jotka rajoittivat herttuoiden valtaoikeuksia. Esimerkiksi herttuakuntien hallinto ja oikeudenhoito asetettiin valvontaan ja sotaväki alistettiin kuninkaan käskynalaisuuteen. Myös herttuoiden verotusoikeutta rajoitettiin. Rajoitukset koskivat herttuoiden regaalioikeuksia, ja siksi niillä oli vaikutuksia myös oikeuteen nimittää kirkkoherroja. Arbogan artikloissa määrättiin, että kirkkoherrojen virkaannimittäminen oli piispojen tehtävä. Herttuoiden nimitysoikeus rajoitettiin niin sanottuihin suuriin pastoraatteihin. Niihin herttuat saivat nimittää omia kappalaisiaan. Käytännössä nimitysoikeuden rajoituksella oli vain vähän vaikutusta, sillä Juhana-herttua puuttui nimityksiin oikeuksiaan laajemmin.²⁶⁷ Tätä kehitystä kuvaa kuvio 4: 1560-luvun alkupuolen maallisen ja hengellisen esivallan tekemistä kirkkoherannimityksistä puolet teki Juhana-herttua ja puolet Turun piispa²⁶⁸.

1590-luvulla maalliseen tai hengelliseen esivaltaan kuuluneiden henkilöiden tekemien kirkkoherrannimitysten suuri osuus kytkeytyy valtakunnalliseen kriisiin, jonka lopputuloksena Kaarle-herttua (hallitsijana 1599–1611; kuningas virallisesti vuodesta 1604 alkaen, kruunattiin 1607) syöksi kuningas Sigismundin (hallitsijana 1593–1599) vallasta ja nousi itse hallitsijaksi. Ajautuminen 1590-luvun kriisiin on monimutkainen vyyhti. Siinä sisä- ja ulkopolitiikka kietoutuivat uskontoon. Näin pääosaa kriisin syttymisessä esittävät merkittävimmät poliittiset ja uskonnolliset toimijat: isänsä kuoleman jälkeen Ruotsin kruunun perinyt Sigismund, Kaarle-herttua, valtaneuvosto ja kirkko. 1590-luvulle tultaessa kirkon johto oli omaksunut luterilaisen uskonnon, ja siksi kuninkaaksi nousevan Sigismundin katolisuus herätti epäilyjä papiston keskuudessa. Kirkko halusikin aiempaa vapaamman aseman kuninkaallisesta ohjailusta. Valtaneuvoston ja Kaarlen toiminnassa uskonto ei noussut yhtä merkitsevään asemaan, vaikka herttua olikin vankka luterilainen. Sen sijaan Kaarle ja valtaneuvosto ajoivat itselleen aiempaa laajempia valtaoikeuksia. He pitivät itsestään selvänä, että yhdessä he muodostaisivat maan hallituksen kuninkaan ollessa Puolassa.²⁶⁹

Valtakunnan uskontoa ja sisäpolitiikkaa puitiin Kaarle-herttuan ja valtaneuvoston vuonna 1593 koollekutsumassa Uppsalan kokouksessa. Neuvottelujen päätteeksi kokous päätyi uskontoasiassa siihen, että mikäli Sigismund halusi kruunun itselleen, oli hänen hyväksyttävä Ruotsin luterilaisuus. Poliittisesti Uppsalassa päätettiin, että kuninkaan ollessa Puolassa muodostivat Kaarle-herttua ja valtaneuvosto maan hallituksen. Kirkon kannalta merkityksellinen toive vapautua hallitsijan ja maallisen esivallan ohjailusta ei toteutunut. Kaarle-herttua ei suostunut papiston vaatimuksiin ja ne esiteltiin Sigismundille papiston privilegioiden muodossa, mutta kuningaskaan ei niitä vahvistanut. Epäilemättä kielteisessä päätöksessä painoi huoli omasta valta-asemasta, sillä mikäli

²⁶⁷ Appelberg 1896, 63–64; Heldtander 1955, 17; Juva 1967, 162–163; Paarma 1980, 368; Karonen 2014, 94–97.

²⁶⁸ Hiljanen 2015, 48.

²⁶⁹ Appelberg 1896, 90; Heldtander 1955, 20; Roberts 1968, 327, 331–336, 340, 346–349; Paarma 1980, 377–379; Nilsson 1990, 274; Lappalainen 2009, *passim.*; Karonen 2014, 103–104.

kirkkoherrojen valinta olisi palautettu kirkon asiaksi, olisi se rajoittanut sekä kuninkaan että herttuan valtaa.²⁷⁰

Vaikka Kaarle-herttua sai ajettua asiansa läpi Uppsalassa, eivät tehdyt päätökset tyydyttäneet häntä, ja vuonna 1597 herttua kaappasi vallan Arbogan valtiopäivillä tukenaan talonpoikaissäätö. Valtaneuvosto oli jo aiemmin luopunut tukemasta herttuan aikeita.²⁷¹ Kaarlen toimet johtivat sisällissotaan.²⁷² Sota jakoi valtakunnan käytännössä kahtia: Ruotsi oli Kaarlen hallinnassa, Suomea ja Liivinmaata taas hallitsivat Sigismundille kuuliaiset joukot. Ryhmittymät jakautuivat myös tunnustuksellisesti, sillä Kaarlen joukko oli luterilainen ja Sigismundin tukijat puolestaan suhtautuivat positiivisemmin kuninkaan katoliseen uskoon. Uskonnosta tuli propagandaa-ase, jota käyttämällä varsinkin Kaarle koetti parantaa omaa asemaansa valtakunnassa ja erityisesti Suomen alueella.

Kaarle-herttualle Suomen alueen miehittäminen ja Suomessa toimineiden kuninkaalle uskollisten joukkojen kaikinpuolinen häirintä sekä propagandan levittäminen olivat tärkeitä edellytyksiä sisällissodassa menestymiselle.²⁷³ Kaarle käyttikin monia erilaisia strategioita, kuten hallinnollisiin virkanimityksiin puuttumista, vaikuttaessaan Suomen alueen asioihin. Hän esimerkiksi nimitti Gregorius Martini Teetin Turun seurakunnan kirkkoherraksi sekä Petrus Henrici Melartopaeuksen Turun tuomiorovastiksi. Molemmat olivat vakaita luterilaisia ja lojaaleja herttualle. Turun seurakunnan kirkkoherra ja tuomiorovasti olivat myös tuomiokapitulien jäseniä, ja siksi he pääsivät osallistumaan hiippakunnan hengellisen asioiden järjestelyyn, muun muassa kirkkoherrojen nimitämiseen.²⁷⁴ Nämä ”vihollisalueella” merkittävässä yhteiskunnallisissa asemissa olevat ja monenlaiseen vaikuttamiseen virkansa puolesta kykenevät henkilöt olivat tärkeitä valtaa tavoittelevalle Kaarle-herttualle. Heidän avullaan Kaarle saattoi kylvää eripuraa Sigismundille kuuliaisten joukkojen keskuuteen. Klaus

²⁷⁰ Appelberg 1896, 90; Holmquist 1933, 120; Heldtander 1955, 20, 22; Renvall 1962, 96–97, 102–105; Paarma 1980, 377–379; Karonen 2014, 104–105. Valtakunnan uskonpolitiikan lisäksi Uppsalan kokouksessa, ja sitä seuranneissa muissa kirkolliskokouksissa sekä valtiopäivillä 1600-luvun alkupuolelle saakka, kiisteltiin ja määriteltiin myös käytännön uskonnonharjoittamisen sisältöjä, esimerkiksi ehtoollisastioiden kohottamista ja muita katolisiksi tai taikauskaisiksi miellettyjä tapoja; ks. Lehtonen & Kallio 2016, 170. Tämä korostaa uskonnon ja politiikan välisen vuorovaikutussuhteen tiiviyyttä.

²⁷¹ Renvall 1962, 106–107, 122; Roberts 1968, 328–331, 341–344, 349–353, 356–364; Karonen 2014, 104–106, 113.

²⁷² Varsinaista sisällissotaa edelsi Suomen alueella käyty talonpoikaislevottomuus, Nuijasota, jossa osin taloudellisista seikoista, osin Kaarle-herttuan masinoinnin innoittamana pohjalaiset, hämäläiset ja savolaiset talonpojat nousivat Sigismundille kuuliasista Suomen käskynhaltijaa, Klaus Flemingiä, vastaan. Sota päättyi talonpoikien verilöylyyn; ks. esim. Ylikangas 1977, *passim*; Karonen 2014, 106–112.

²⁷³ Nilsson 1994, 118–119. Kaarle-herttua lähetti esimerkiksi suomalaisille aatelisrouville kirjeitä, joissa tarjottiin mahdollisuutta jättäytyä sotatoimien ulkopuolelle. Tavoitteena Kaarrella oli saada taistelu näyttämään oikeutetulta ja kunniaakkaalta; ks. Lahtinen 2007a, 77–78.

²⁷⁴ Hiljanen 2015, 50–51 (huom. artikkelissa Kaarlen nimittämäksi tuomiorovastiksi mainitaan Henricus Canuti. Hän kuitenkin oli Melartopaeuksen edeltäjä. Oikea virkaan nimitetty henkilö on Melartopaeus).

Fleming reagoikin Teetin ja Melartopaeuksen toimiin puolustamalla vanhoja seremonioita ja samalla Sigismundin asemaa²⁷⁵.

Sisällissota päättyi Kaarlen joukkojen voittoon vuonna 1599. Voiton myötä herttua käynnisti Pohjanlahden molemmin puolin mittavat poliittiset puhdistukset. Pikaoikeudenkäyntien jälkeen usea herttuaa vastustanut valtaneuvos mestattiin. Tämän lisäksi myös papisto joutui Kaarlen epäluulojen kohteeksi. Linköpingin valtiopäivillä vuonna 1600 Turun piispan Ericus Sorolaisen ja koko Suomen papiston toimia sisällissodan aikana tutkittiin. Vaikka valtiopäiväpapisto ei suomalaisten pappien toiminnasta löytänyt moitittavaa, Kaarlen vaatimuksesta piispa tuomittiin menettämään virkansa ja papisto maksamaan mittavat sakot.²⁷⁶

Kun otetaan huomioon 1590-luvun kriisi ja sen lopputulos, voisi olettaa, että valtaan noussut Kaarle olisi halunnut kontrolloida kirkkoherrojen nimittämistä laajasti, mutta näin ei näyttäisi kuvion 4 perusteella olevan. Kaarlen voiton myötä alkoi ajanjakso, jolloin kuningas tai muut maalliseen tai hengelliseen esivaltaan kuuluneet henkilöt eivät liiemmin nimittäneet kirkkoherroja. Verrattuna muuhun tutkittavaan jaksoon 1600-luvun alku näyttäytyy tässä valossa poikkeuksellisenä.

Aiemmassa tutkimuksessa 1600-luvun ensivuosisikymmeniä Suomessa on kuvattu hallinnolliseksi kaaokseksi, jolloin kuninkaalla oli vain vähän mahdollisuuksia kontrolloida paikallisyhteisöissä toimineita virkamiehiä. Osasyynä kontrolloinnin vaikeuteen oli se, että 1590-luvun toimiensa vuoksi suomalaiset (etenkin aateli) joutuivat kuninkaan ja ruotsalaisen aatelin epäluulojen kohteeksi. Myös koko valtakunnan sekä erityisesti suomalaisen papiston ja herttuan välit olivat kireät 1600-luvun alkupuolella. Epäluottamus heijastui esimerkiksi virkanimityksiin, kun korkeisiin maallisen hallinnon virkoihin nimitettiin ei-suomalaista syntyperää olevia henkilöitä, sillä ruotsalaisten katsottiin olevan luotettavampia kuin suomalaisten. Nimityksissä kyse oli myös yhtenäistämispolitiikasta, jolla Suomessa ollut hallinto muutettiin vastaamaan Ruotsin hallintoa.²⁷⁷

Toisaalta Kaarlen voiton myötä kuninkaan valta-asema ja valtakunnan sisäpoliittinen tilanne muuttuivat. Esimerkiksi aatelin valta-asema perustui 1500-luvulla paikallistason verkostoihin ja kytköksiin sekä mahdollisuuden masinoida sotaväkeä armeijaan paikallisten valtaverkostoidensa kautta. Kaarlen voiton myötä, ja varsinkin Kustaa II Adolfin hallintokaudella (1611–1632), tilanne muuttui siten, että aateli sitoutui kruunuun sekä keskushallintoon aiempaa tiukemmin. Tällöin aatelin valta ja viranhoidon edellytykset vaihtuivat paikallisyhteisöistä kummunneesta valta-asemasta kruunulta saatuun valtuutukseen.

²⁷⁵ Juva 1967, 239; Lehtonen & Kallio 2016, 178; Lahtinen 2007b, 24–25; Lahtinen 2016, 37.

²⁷⁶ Lehtinen 1961a, 163–168; Paarma 1980, 432–440; Karonen 2014, 103–121.

²⁷⁷ Lehtinen 1961a, 52–54, 247–252, 306, 362–363; Nilsson 1994, 122; Laine 1996, 16–17; Lappalainen 2000, 10, 28–29; Karonen 2014, 118–120. Sven A. Nilssonin mukaan rahanvalvankäytön ja niihin rinnastettavat komissioiden tarkastukset olivat keino, jolla Kaarle-herttua koetti ottaa Suomen alueen hallintaansa. Myöhemmin, kun herttuan valta oli varmistettu, tarkastusten motiivi oli fiskaalinen, jolloin tarkastuksien tavoite oli saada tietoa esimerkiksi autiutiloista ja niiden viljelysmahdollisuuksista; Nilsson 1990, 86, 90–91.

Samaan aikaan aatelin hallussa olleista hallintoviroista tuli aiempaa selvemmin määriteltyjä, ja viranhaltijat professionalisoituivat.²⁷⁸

Edellä mainittujen seikkojen pohjalta vaikuttaa yhtäältä siltä, että voiton- sa sekä puhdistusten myötä Kaarle ei kokenut tarpeelliseksi kontrolloida Suomen aluetta kirkkoherroja nimittämällä. Voidaan ajatella, että Turun hiippakunnan johtomiehet – virkoihin nimitetyt Melartopaeus ja Teet sekä Kaarlen erityisen valvonnan alle joutunut piispa Sorolainen – riittivät herttualle. Muihin nimityksiin ei tarvinnut puuttua. Toisaalta viranhoitoon vaikuttavat sisäpoliittiset muutokset näkyivät kirkkoherrojen elämässä siten, että hekin sitoutuivat kruunun harjoittamaan politiikkaan ja alkoivat ajaa hallitsijan asiaa. Aiemmin kirkko ja papit toimivat toisinaan kruunun etua vastaan²⁷⁹. Paradoksaalisesti vaikuttaa siltä, että kun hallitsija ei puuttunut kirkkoherrojen nimityksiin, alkoivat kirkkoherrat paikallistasolla ajaa kruunun etuja. Samaan aikaan uskonnosta, joka edellisellä vuosisadalla (etenkin 1570- ja 1590-luvulla) oli ollut sisäpoliittisesti repivä voima, tuli 1600-luvun alkupuolen aikana korostetusti valtakuntaa yhdistävä tekijä.²⁸⁰

Yhteenvetona voidaan sanoa, että tarkasteltaessa kirkon ja kruunun välistä suhdetta kirkkoherrojen nimittämisen kautta huomataan, että kruunun valta kirkon sisäisissä asioissa ei ollut itsestään selvä reformaation jälkeen. Sen sijaan hallitsijan aktiivisuus kirkkoherran nimityksissä vaihteli vuosisadan aikana varsin paljon. Etenkin Juhanan hallintokauden alku ja siihen osuva kuninkaan aloitteesta käynnistynyt liturginen uudistustyö sekä ajan uskonto- ja sotilaallispoliittinen tilanne tutkittavalla alueella lisäsivät kuninkaan suorittamia kirkkoherranimityksiä. Käänteisesti ajanjaksoina, jolloin hallitsija nimitti vähän kirkkoherroja, muut maalliseen tai hengelliseen esivaltaan kuuluvat henkilöt antoivat useita nimityksiä. Yhtäältä kysymys on hallinnollisesta delegoinnista, mutta nimitys-osuuksissa näkyy myös kruunun heikentynyt valta-asema valtakunnassa. Ajanjaksot, jolloin maalliseen tai hengelliseen esivaltaan kuuluvat henkilöt nimittivät lukuisia kirkkoherroja, osuu yksiin hallitsijanvaihdosten kanssa (1560- ja 1590-luku). Toisaalta ajanjaksot, jolloin kruunun valta alueella oli heikentynyt, (1580-luku) näkyvät maalliseen tai hengelliseen esivaltaan kuuluneiden henkilöiden

²⁷⁸ Nilsson 1990, 239; Lappalainen 2001, 24; Lahtinen 2007a, 81, 193; Hallenberg 2009, 35–36; Karonen 2014, 120–121; Hakanen & Koskinen 2017, 65–66. Hallintovirkojen sisällöllisistä muutoksista ks. 2.3 *Kirkkoherrat ja paikallisyhteisöt*.

²⁷⁹ Myöhemmin 1600-luvulla papit valittivat valtiopäivillä lisääntyneistä maalliseen hallintoon kuuluneista tehtävistä tai muodostivat muiden aatelittomien säätyjen kanssa yhteisrintaman aatelin hallussa ollutta keskushallintoa vastaan. Kuitenkin näissäkin tapauksissa papit olivat pääsääntöisesti sitoutuneet kruunuun ja valtioon, vaikka josain määrin menettivätkin (aatelin hallussa olleen) keskushallinnon luottamuksen. Pappien kritiikki kohdistui yrityksiin rajoittaa kirkon vapautta tai ylimysaatelin lisääntyneeseen valtaan yhteiskunnassa (esim. Kristiinan alaikäisyyden aikana); ks. Nilsson 1990, 281–282; Nilsson 1994, 129, 137–140. Tälle vastakkaisesti Cecilia Ihse on tulkinut pappien toiminnan valtiopäivillä kohdistuneen toisinaan kuningasvaltaa vastaan; Ihse 2005, 186. Kysymystä voidaan lähestyä myös yksimielisyyden näkökulmasta, kuten Esko M. Laine on tehnyt. Hänen mukaansa 1600-luvun yhteiskunta rakentui (uskonnollinen) yksimielisyyden varaan, mikä näkyi käytännössä esimerkiksi papinvaaleissa. Loppuunsa yksimielisyyden vaade tuli 1700-luvun alkupuolella; ks. Laine 1996, 16–24; Laine 2001, 55–56.

²⁸⁰ Hiljanen 2015, 47–48.

antamina runsaina kirkkoherranimityksinä. Myös ajanjaksot, jolloin valtakunnan sisäpoliittinen tilanne oli epävakaa (1590-luku), korostuvat. Kirkkoherroja nimittämällä valtaa tavoittelevat henkilöt – tässä tapauksessa herttuat – koettivat heikentää kuninkaan valtaa.²⁸¹

Lisäksi on huomattu, että 1600-luvun alkupuolella valtakunnan sisäpoliittinen tilanne kehittyi siihen suuntaan, että viranhoidon edellytykset kumpusivat kruunusta ja kirkkoherrat alkoivat ajaa enenevässä määrin kruunun asiaa paikallisyhteisöissä. Samalla uskonnon asema Ruotsin sisäpolitiikassa muuttui: 1500-luvulla uskonto oli erottava tekijä, 1600-luvun alusta alkaen uskonto muuttui yhdistäväksi voimaksi. Jan Samuelssonin huomioihin viitaten sisäpoliittinen muutos on merkki siitä, että 1600-luvun alkupuolella kruunun näkemykset valtionrakentamisen suunnasta päihittivät muut visiot, ja tätä suuntaa myös papit alkoivat seurata.

2.2 Kruunu ja kirkkoherrat: kirkkoherrojen henkilökohtainen toimijuus sekä taloudellinen asema

Kirkon ja kruunun välistä suhdetta sekä sitä kuvaavaa kirkkoherrojen nimittämistä voidaan tutkia myös nimitysten saajien eli kirkkoherrojen näkökulmasta. Tällöin tarkastelun kohde on kirkkoherrojen henkilökohtainen toimijuus sekä ominaisuudet, joita kirkkoherroilla oli ja joita kruunu sekä esivaltojen edustajat arvostivat. Toimijuuden tarkastelu on mielekästä, sillä papit eivät olleet voimattomia sivustakatsojia aiemmin kuvatuissa kirkkoherrojen nimityksiin heijastuneissa tilanteissa, joissa hallitsijan valta-asema oli haastettu. Sen sijaan papit pystyivät ja osasivat hyödyntää muuttuvia tunnustuksellisia ja poliittisia tilanteita ja näin edistää omaa viransaantiaan tai virkauralla etenemistään.²⁸²

Ajallisesti ensimmäinen tilanne, jolloin hallitsijan valta haastettiin, osui 1560-luvulle. Tuolloin Eerik ja Juhana kamppailivat kruunusta, mikä eskaloitui siihen, että vuonna 1563 Eerikin johdolla Juhana-herttua vangittiin ja hänen herttuakuntansa peruutettiin. Viisi vuotta myöhemmin Juhana teki valta-neuvoston ja Kaarle-herttuan tukemana vallankaappauksen, jossa Eerik syöstiin vallasta. Laamannin- ja kihlakunnantuomarinvirkojen läänittämistä tutkinut Yrjö Blomstedt on havainnut, että tapahtumat vaikuttivat tuomareiden virkauriin. Juhanan kukistumisen myötä Eerik erotti herttualle kuuliaisista tuomareista²⁸³. Vastaavasti kun Eerik syöstiin vallasta, erityisesti ne Suomen alueen tuomareista, jotka olivat olleet lojaaleja Juhanalle, mutta jotka olivat kääntäneet

²⁸¹ Hiljanen 2015, 51–52.

²⁸² Hiljanen 2015, 51; Hiljanen 2017, 193, 199–200.

²⁸³ Helge Pohjolan-Pirhonen on huomannut, että Eerik koetti katkaista suomalaisen aatelin ja herttuan yhteistyön ja näin varmistaa oma valtansa alueella palkitsemalta ”puolia vaihtaneet” aatelliset tuomarin viroilla ja lyömällä osan aatellisista ritareiksi; Pohjolan-Pirhonen 1960, 255–259.

takkinsa Eerikin voiton myötä, joutuivat uuden kuninkaan epäsuosioon ja heidät erotettiin.²⁸⁴

Tuomareiden lisäksi myös pappeja vaihdettiin Eerikin ja Juhanan valtakamppailun vuoksi. Ennen kukistumistaan Juhana oli kerännyt uskollisuudenvalan herttuakuntansa papeilta. Valan vannoneet papit saivat sakot herttuan kaaduttua, mutta myös ankarampia rangaistuksia jaettiin. Perttelin kappalainen Nicolaus tuomittiin kuolemaan, koska hän oli kertonut tietoja kuninkaan sotajoukoista herttualle. Myös Taivassalon kirkkoherra Matthias Michelis Carpelan tuomittiin kuolemaan, mutta kuningas armahti hänet sen jälkeen, kun seurakuntalaiset olivat todistaneet, ettei kirkkoherra ollut tukenut herttuaa²⁸⁵. Näin todennäköisesti olikin, sillä myöhemmin 1570–1580-luvulla Carpelan tuomittiin menettämään suuren osan omaisuudestaan, koska hän ei hyväksynyt Juhanan liturgiauudistusta.²⁸⁶

Siinä missä Carpelan menetti virkansa liturgiauudistuksen vuoksi, toisten kirkkoherrojen uraa se edisti. Esimerkiksi Rauman kirkkoherra Martinus Olai oli syntynyt vuosisadan alussa, minkä vuoksi hänet oli vihitty alun perin katoliseksi papiksi. Hän kannattikin katolisia piirteitä palauttavaa liturgiauudistusta. Juhana palkitsi Olain nimittämällä hänet vuonna 1577 saarnaajaksi Tukholman teologiseen kouluun, jonka tarkoitus oli edistää liturgiauudistuksen läpivientiä valtakunnassa.²⁸⁷ Olain lisäksi uuden liturgian vankka kannattaja oli Thomas Laurentii, jonka Juhanan nimitti Turun tuomiokirkkoseurakunnan kirkkoher-raksi vuonna 1581. Tapaukset osoittavat, että liturgiauudistukselle myötämieliset kirkkoherrat menestyivät urallaan, kun taas uudistuksen vastustajien ura katkesi.²⁸⁸

Viimeistään Juhanan kuolema ja Uppsalan kokous vuonna 1593 päättivät katolisen uskon palauttamiseen pyrkivät kokeilut. Käännös valtakunnan uskonnollisessa politiikassa vaikutti pappeihin, jotka olivat olleet suopeita Juhanan liturgiaa kohtaan ja jotka olivat edenneet urallaan tästä syystä. Näiden pappien ura katkesi ja uusia henkilöitä nousi virkoihin. Esimerkiksi Uppsalan kokouksessa Thomas Laurentiita syytettiin siitä, että hän oli juonitellut edeltäjänsä selän takana ja päässyt virkaansa, koska hän hyväksyi Juhanan liturgian.²⁸⁹ Laurentii kiisti syytteet jyrkästi ja saikin pitää virkansa toistaiseksi, kunnes kuoli vain muutamaa vuotta myöhemmin. Laurentiin seuraajaksi valittiin

²⁸⁴ Blomstedt 1958, 77–80. Ks. myös Renvall 1949a, 79. Lisäksi Anu Lahtisen mukaan moni aatelinen leskirouva pyysi uudelta hallitsijalta suojelukirjeen, mikä toimi sekä osoituksena alamaisuudesta että henki hallitsijanvaihdon sisäpoliittisesti epävakauttavaa vaikutusta; ks. Lahtinen 2007a, 60.

²⁸⁵ Taivassalon kirkkoherra puuttuukin sakkoluettelosta, jossa ilmoitetaan sakotetut henkilöt, jotka olivat antaneet uskollisuudenvalan herttualle. Muutoin Renvallin mukaan herttuan ja kuninkaan kannattajien välinen raja vedettiin kielialueiden väliin. Ahvenanmaahan kuuluvien kahdeksan seurakunnan kirkkoherrat, Raaseporin läänin ruotsinkielisten seurakuntien papit sekä Kemiön, Nauvon ja Paraisten papit eivät vannoneet uskollisuuden valaa Juhanalle. Myös suomenkielisiä seurakuntia oli niiden joukossa, joista uskollisuudenvalaa ei ollut vannottu, mutta ne sijoittuvat melko kauas Suomen ydinalueista (Ulvila lukuun ottamatta); Renvall 1962, 80–82.

²⁸⁶ Paarma 1980, 417–419; Hockman 2015, 115–116; Hiljanen 2017, 198.

²⁸⁷ Hockman 2015, 113–115.

²⁸⁸ Hiljanen 2017, 198–199.

²⁸⁹ Renvall 1962, 97; Ericson 2006, 210–211.

Kaarle-herttuan nimittämänä Gregorius Martinus Teet. Hänen uransa osoittaa, miten papit saattoivat omilla valinnoillaan ja omalla toiminnallaan vaikuttivat urakehitykseensä. Alun perin Teet näet oli kannattanut Punaista kirjaa, mutta Juhanan kuoleman jälkeen hän oli vaihtanut katsomustaan. Kaarlen nimittämänä Turun tuomiokirkkoseurakunnan kirkkoherrana Teet yritti kitkeä katolisuu-teen viittaavia piirteitä jumalanpalveluksesta.²⁹⁰

Olain, Laurentiin, Teetin sekä Petrus Henrici Melartopaeuksen²⁹¹ esimerkit koskevat hiippakunnan johtoportaahan virkoja. On myös esimerkkejä syrjäisemmistä seurakunnista, joihin nimitettiin kirkkoherroja heidän toimintansa ja ominaisuuksiensa vuoksi. Hallitsijat nimittivät seurakuntiin ympäri tutkittavaa aluetta pappeja, jotka olivat työskennelleet hovissa tai armeijassa ja osoittaneet kykynsä sekä sopivuutensa myös muihin tehtäviin. Toiminta kirkkoherranvirassa oli arvokasta sekä taloudellisesti että sosiaalisesti, mistä syystä nimityksiä voi pitää palkkiona. Palkitsemisen lisäksi hallitsijan nimitysten motiivina eittämättä oli halu kasvattaa paikallisia verkostoja eri puolille valtakuntaa. Palkkiona virkaan päässeet henkilöt olivat kiitollisuudenvelassa nimittäjälleen ja näin oletettavasti toimivat kruunun etuja ajaen.²⁹²

Kaikista esillä olleista esimerkeistä huomataan ensinnäkin, että kruunu nimitti kirkkoherroiksi henkilöitä, jotka jakoivat hänen tunnustuksellisen vakaumuksensa ja jotka olivat poliittisesti luotettavia tai jotka olivat osoittaneet arvonsa aiemmassa virassa toimiessaan. Oletettavasti kruunu saattoi luottaa siihen, että tällaiset henkilöt ajoivat kruunulle suosiollista politiikkaa toimiessaan virassa hiippakuntahallinnossa tai seurakunnissa²⁹³. Toisaalta esimerkit osoittavat, että kirkkoherrat pystyivät vaikuttamaan omalla toiminnallaan ja valinnoillaan urakehitykseensä. Papit eivät siis olleet voimattomia hallitsijan ohjaamia pelinappuloita vaan ajoivat tarvittaessa aktiivisesti uraansa eteenpäin.²⁹⁴

Kirkkoherrojen nimittämisten lisäksi kruunu kontrolloi kirkkoa ja sen toimijoita myös taloudellisesti. Ruotsissa reformaatiolla oli vahva taloudellinen perusta, sillä valtion tyhjiä rahakirstuja täytettiin rikkaan kirkon kustannuksella.

²⁹⁰ Hiljanen 2017, 199–200.

²⁹¹ Vuonna 1594 korkeaan ikäänsä vedoten Henricus Canuti erosi Turun tuomiorovastin virasta. Koko ikänsä hän oli ollut Juhanan luotettu ja hoitanut monia korkeita kirkollisia virkoja. Hänen tilalleen Kaarlen tuomiorovastiksi nimittämä Melartopaeus oli vankka luterilainen. Ulkomaanopintojensa jälkeen Melartopaeus ei palannut synnyinseudulleen Suomeen vaan pakeni Kaarlen herttuakuntaan, kuten moni muukin luterilainen pappi 1570-1580-luvulla. Tuomiorovastin virassaan hän koetti kitkeä katolisiksi tai pakanallisiksi katsomiaan jumalanpalveluksen muotoja, kuten ehtoollisastioiden kohottamista; Lehtonen & Kallio 2016, 172–178; Hiljanen 2017, 200. Yleisesti Kaarlen herttuakuntaan paenneista papeista ks. esim. Ericson 2006, 201; Hedberg 2009, 221–222.

²⁹² Suolahti 1919, 122; Millet & Morraw, 187; Roberts 1968, 179–180; Malmstedt 2002, 73; Hallenberg 2012, 113; Hiljanen 2017, 200.

²⁹³ Esimerkiksi Renvallin mukaan suomenkielisen papiston puolelleen voittanut Juhanaherttua saattoi luottaa siihen, että papit levittivät herttualle myötämielistä sanomaa rahvaan keskuuteen 1560-luvulla, jolloin kiista kuninkaan ja herttuan välillä tiivistyi. Renvall 1962, 82.

²⁹⁴ Hiljanen 2017, 205–206.

Maaomaisuuden ja verotusoikeuden peruutusten vuoksi kirkko-organisaatio ja sen johtohenkilöt taipuivat taloudellisesti kruunun talutusnuoraan.²⁹⁵

Reformaatio muutti kirkkoherrojen taloudellista asemaa aatteellisesti ja konkreettisesti – välillisesti ja välittömästi. Välillisiin muutoksiin voidaan laskea teologisen ajattelutavan muutos. Se mahdollisti papiston vaurastumisen ja vaurauden kasautumisen. Katolinen ajattelutapa näet korosti papiston köyhyyttä ihanteena, mutta reformoidun teologian mukaan papit olivat palkkaa nauttivia virkamiehiä, joilta ei vaadittu samassa määrin niukkaa ja talonpoikaisesta elämäntavasta poikkeavaa taloudellista elämää. Myös selibaattisäännösten purkautuminen vaikutti papiston taloudelliseen asemaan välillisesti. Se mahdollisti pappien julkisen perhe-elämän ja näin lisäsi ruokittavien määrää pappien kotitalouksissa. Esimerkiksi maalliselle esivallalle tehdyissä valituksissa papit perustelivat toiveitaan vapautua verorästeistä perhe-elämävelvoitteilla.²⁹⁶

Välittömistä muutoksista merkittävin oli kruunun suorittama peruutuspolitiikka, joka iski kirkko-organisaation lisäksi myös paikallisseurakuntiin ja siellä toimineisiin kirkkoherroihin. Varsinkin verotusoikeuden peruutuksen myötä kirkkoherrojen viralliset, eli kymmenysverotuksella kerätyt, tulot laskivat, ja palkan koostumus muuttui. Merkittävä muutos tapahtui 1500-luvun puoliväliin tultaessa, jolloin aiemmin peruutetut kirkon varat oli kulutettu loppuun ja Kustaa Vaasa käänsi katseensa papiston palkkoihin. Niitä supistamalla tai uudelleenohjaamalla kuningas koetti paikata valtion alijäämäistä taloutta. Palkkavirtojen uudelleenohjailu tarkoitti sitä, että voina kannetut lehmävero ja ruokalisä²⁹⁷ peruutettiin valtion käytettäväksi.²⁹⁸ Muutos kavensi välittömästi kirkkoherrojen tuloja: siinä missä 1540-luvulla suurin osuus kirkkoherrojen palkoista maksettiin voina, vuosisadan loppupuolelle tultaessa voi hävisi käytännössä täysin kirkkoherrojen palkoista. Uudessa tilanteessa palkka maksettiin lähes tyyten viljoina ja kauroina.²⁹⁹

Palkkojen lisäksi kirkkoherrojen omaisuuden määrä ja koostumus muuttuivat 1500-luvun kuluessa. Palkoista poiketen omaisuuden muutosten suuntaa ja syitä ei ole helppo eritellä. Oletettavasti kirkkoherrat köyhtyivät³⁰⁰: kirkkoherrojen karjavarallisuus väheni kokonaisuudessaan hieman, mutta lehmien määrä kasvoi. Myös pappien omistama hopeamäärä kasvoi tarkasteltavien vuosien, 1571 ja 1600, välillä. On kuitenkin pidettävä mielessä, että veronkanto-

²⁹⁵ Pirinen 1962a, 219; Karonen 2014, 72–78; Lavery 2018, 6–7; kruunun omistuksista erityisesti ks. Läntinen 1978; Läntinen 1981.

²⁹⁶ Arffman 2008, 22, 30–32, 317–318; Hiljanen 2016, 122.

²⁹⁷ Lehmäveroa kannettiin naula lypsävästä lehmästä ja ruokalisää puoli leiviskää talolta, jos kohta käytännössä kantomäärät erosivat määräyksistä. Ruokalisä kannettiin toisinaan myös viljana tai kaloina; Cederlöf 1934, 119–121, 128; Pirinen 1962b, 32–35, 66–70.

²⁹⁸ Cederlöf 1934, 124; Pirinen 1962a, 211–213; Välimäki 2002, 74.

²⁹⁹ Hiljanen 2016, 116–117, 128–129.

³⁰⁰ Syy köyhtymiselle löytyy oletettavasti kruunun peruutuspolitiikasta, mutta myös maatalousrakenteen muutos (autioituminen ja suurtilanmuodostus) sekä siihen ajaneet tekijät (kuten niin sanottu pieni jääkausi) koettelivat kaikkien maataviljelevien henkilöiden – kirkkoherrojenkin – henkilökohtaista taloutta; Myrdal & Söderberg 1991, 519–521; Mäkelä-Alitalo 2003, 192–193; Nummela 2003, 137–139; Nummela 2011, 343.

perusteet muuttuivat vuosien välillä, ja siksi havaittujen muutosten syynä voi olla se, että papit ilmoittivat omaisuutensa tarkasteluvuosina eri tavalla. Vaikka omaisuus näyttää vähenevän, voidaan todeta, että kirkkoherrojen omistama karjamäärä oli verrattain suuri. Myös nautittu palkka oli laskusta huolimatta epäilemättä riittävä. Sen turvin kirkkoherrat olisivat pystyneet elättämään vähintään kymmenhenkisen talouden. Toisin sanoen, taloudellisesta taantumasta huolimatta kirkkoherrat olivat hyvin varakkaita 1600-luvulle tultaessa.³⁰¹

Omaisuuksien, ja varsinkin palkkojen, muutoksista huolimatta kirkkoherrojen välinen taloudellinen eriarvoisuus ei kasvanut vuosisadan aikana. Toisin sanoen köyhät papit eivät köyhtyneet rikkaiden rikastuessa, vaan muutokset vaikuttivat samalla tavalla kirkkoherroihin eri puolilla tutkittua aluetta. Varsinkin kirkkoherrojen palkat jakautuivat tasaisesti. Sen sijaan omaisuuden koostumuksessa oli eroja, vaikka kokonaisuudessaan omaisuus jakautui verrattain tasaisesti. Esimerkiksi vuonna 1571 lähes jokainen kirkkoherroista omisti hopeaa, mutta vuoteen 1600 tultaessa eräät kirkkoherrat omistivat sitä huomattavan paljon, toiset vähän tai eivät lainkaan.³⁰²

Tulokset vastaavat Ruotsissa tehtyjä havaintoja talonpoikien taloudellisesta eriarvoistumisesta 1500-luvulla: paikallisesti tarkasteltuna taloudellinen eriarvoistuminen kasvoi, mutta kun tutkitaan koko valtakuntaa, näyttää siltä, että taloudellinen eriarvoisuus väheni. Papisto rajataan yleensä näiden tarkasteluiden ulkopuolelle, sillä heidän tarkastelunsa on nähty vinouttavan tuloksia.³⁰³

Kirkkoherrojen taloudellinen asema siis muuttui reformaation ja reduktion myötä. Voi sanoa, että kirkkoherrat sidottiin taloudellisesti aiempaa tiiviimmin maalliseen esivaltaan sekä sen tahtoon, mistä esimerkkinä on kymmenysverotuksella tapahtunut kirkkoherrojen palkanmaksu. Se sidottiin kuninkaalta saatuun virkavahvistukseen. Näin ollen voi todeta, että siinä missä kruunu ei täysin saanut kontrolliinsa kirkkoherrojen nimittämisoikeutta, vaikuttaa siltä, että taloudellisen sidonnaisuuden myötä kontrolli kirkkoherroista tiukkeni. Asiaa on syytä lähestyä myös toisesta suunnasta tarkastelemalla, miten kruunun tiukentunut kontrolli ja erityisesti kontrollitoimet vaikuttivat kirkkoherrojen ja paikallisyhteisöjen väliseen suhteeseen.

2.3 Kirkkoherrat ja paikallisyhteisöt

Aiemmin (alaluvussa 2.1) on huomattu, että maallisen esivallan valta kirkon sisäisissä asioissa vaihteli tutkittavana aikakautena. Samassa yhteydessä viitattiin yleisesti seurakuntayhteisön merkittävään asemaan kirkkoherrannimityksissä, mutta rahvaan rooliin ei saatu tyydyttävää vastausta. Aihepiiriin pureudutaan seuraavaksi tarkemmin, mutta koska kollaatiokirjeet eivät kuvaa seurakuntalaisten roolia, on aihepiiriä lähestyttävä muiden lähteiden ja menetelmien kaut-

³⁰¹ Hiljanen 2016, 119–122, 129.

³⁰² Hiljanen 2016, 123–127.

³⁰³ Österberg 1977, 259–260, 266; Söderberg 1988, 17–20; Myrdal & Söderberg 1991, 218–219, 508–509; Harnesk 2000, 202.

ta. Kirkkoherrojen ja paikallisyhteisön välistä suhdetta sekä kirkkoherrojen asemaa paikallisyhteisöissä voi lähestyä tutkimalla kirkkoherrojen valintaa ja nimitämistä sekä rahvaan papeista tekemiä valituksia. Tällöin tarkastelun kohteena on nimitettyjen kirkkoherrojen toiminta ja ominaisuudet, joita seurakuntalaiset näyttävät kirkkoherroissa arvostaneen.

Kirkkoherrojen asemaa suhteessa paikallisyhteisöihin tarkastellaan byrokratisoitumisen käsitteen avulla. Aiemmissä tutkimuksissa käsitteellä viitataan 1500- ja 1600-luvun aikana tapahtuneeseen muutokseen, jonka myötä moni talonpoikainen luottamusvirka muuttui kruununviraksi. Tällöin virkamiesten suhde talonpoikiin muuttui. Ennen muutosta suhde rakentui molemminpuolisen luottamuksen varaan, mutta nyt virkamiehet olivat vastuussa virastaan ja toimistaan kruunulle ja kruunun johtamalle maalliselle esivallalle. Tämä tiivistä maallisen esivallan ja paikallishallintoa hoitaneiden henkilöiden välistä suhdetta ja ammattimaisti viranhoitoa, mutta samalla etäännytti viranomaiset rahvaasta ja paikallisyhteisön toiminnasta. Kyösti Kiuasmaan mukaan tällainen muutos yleis- ja paikallishallinnon viranomaisilla tapahtui 1560-luvulta alkaen. Tukholman raatia ja porvaristoa tutkinut Piia Einonen on taas havainnut samankaltaisen muutoksen 1620-luvulta lähtien, kun kaupungin virkamiehet alettiin valita koulutusmeriittien perusteella. Tällöin valittavat henkilöt etäännyivät porvaristosta ja porvarillisesta hallintotraditiosta.³⁰⁴

Kirkkoherroja ei ole aiemmin tarkastelu tästä näkökulmasta³⁰⁵. Koska maallisen hallinnon viranomaisten byrokratisoituminen tunnetaan, voidaan kirkkoherrojen roolia paikallisyhteisöissä verrata heidän asemaansa. Maallisen hallinnon virkamiehistä kirkkoherroja on mielekkäintä verrata vouteihin, sillä molemmat olivat paikallisyhteisöissä merkittäviä toimijoita.

Varhaismodernin ajan vouteja ja heidän asemaansa yhteiskunnassa ja paikallisyhteisöissä on tutkittu aiemmin runsaasti. Varhaismodernin Ruotsin valtion ja sen rakentumisen kannalta voudit olivat tärkeässä roolissa, sillä voudit olivat käytännön vastuussa resurssien keräämisestä ja siirrosta paikallisyhteisöiltä keskushallinnon käytettäväksi. Lisäksi heillä oli monia muita hallinnollisia tehtäviä. Voutien asema korostui Kustaa Vaasan valtaannousussa ja hallintokaudella. Tuolloin voudit olivat tiiviissä suhteessa kuninkaan kanssa: käytännössä kuningas valvoi ja ohjeisti vouteja henkilökohtaisesti. Myöhemmin 1500-luvun puolenvälin jälkeen paikallishallinnon kehittyessä ja voutien tehtäväkentän laajentuessa henkilökohtainen side katkesi, jolloin myös kuninkaan ote höltyi. Näin

³⁰⁴ Kiuasmaa 1962, 463–465; Einonen 2005, 272–273, 278. Upseerien byrokratisoitumisesta ja ammattimaistumisesta 1500-luvun aikana ks. Artéus 1986, 14–15, 58–65, 114–120. Nimismiesten aseman muutoksesta ks. Jutikkala 1958, 92–93; Juva 1967, 214–215; Österberg 1971, 233–235; Tiihonen & Tiihonen 1984, 71, 77; Karonen 2014, 53. Päättökseen talonpoikaisten luottamusvirkojen muutos tuli suurvalta-aikana; ks. Karonen 2014, 169. Mats Hallenbergin mukaan 1500-luvun Ruotsin hallinto ei ollut varsinaisesti byrokratisoitunut, mutta vuosisadan aikana tapahtui muutoksia, jotka muuttivat hallintoa byrokraattisemmaksi. Tällainen oli erityisesti kirjanpitoon siirtyminen; Hallenberg 2009, 36–37.

³⁰⁵ Esimerkiksi Eva Österberg on nostanut esiin, että pappien asema maalliselle esivallalle alisteisena byrokraattisena virkamiehenä ei ole itsestään selvä; ks. Österberg 1971, 224. Silti hän laskee papit osaksi virkamiehistöä.

voutien asema kasvavassa valtionhallinnossa ei ollut vielä 1500-luvulla itsestään selvä, kuten myöhemmin 1600-luvulla.³⁰⁶

Paikallisyhteisöissä toimiessaan voudit olivat ensi sijassa kruunun luottohenkilöitä, ja työskentely kuninkaallisessa virassa vahvisti heidän sosiaalista statustaan. Kuninkaan antama nimityskirje oli merkki siitä, että henkilö oli asetettu virkaansa, minkä lisäksi se oli virallinen valtuutus voutien toiminnalle. Mikäli voudilla ei ollut tällaista kirjettä, rahvaan ei tarvinnut totella hänen määräyksiään. Toisaalta voudit olivat suoraan vastuussa kuninkaalle. Kuningas odotti voutien onnistuvan viranhoidollisissa tehtävissään, etenkin verojen keräämisessä ja siihen kuuluvassa kirjanpidossa. Näissä tehtävissä tarkoitus pyhitti keinot; kuningas saattoi katsoa sormiensa läpi paikallishallinnon virkamiesten väkivaltaista käytöstä, koska hän ei voinut tai ei halunnut valvoa kaikkia viranhaltijoita ja heidän käyttäytymistään.³⁰⁷

Kuitenkaan voudit eivät olleet vastuussa ainoastaan hallitsijalle. Koska voudit työskentelivät paikallisyhteisöissä, rahvas oli kiinnostunut heidän toiminnastaan. Voudit eivät voineet käyttäytyä kohtuuttomasti. Ikävälle voudille talonpojat eivät maksaneet veroja jouhevasti ja määräysten mukaan vaan päinvastoin vitkuttelivat ja petkuttivat. Näin voutien toimintaa paalutti esivaltojen odotusten, käskyjen ja määräysten lisäksi myös paikallisyhteisön odotukset ja toiveet. Rahvas tarkkaili voutien toimintaa ja epäilyttävä käytös heikensi voudin mainetta, mikä vaikeutti virkatehtävien hoitoa.³⁰⁸

Toimiminen ”kahden tulen välissä” ei ollut yksinkertaista. Hallitsijan kannalta ideaalitalanne oli se, että vouti tunsu yhteisöjen tavat ja tottumukset. Samaan aikaan voudin yhteys paikallisyhteisöön ei saanut olla liian tiivis, sillä tällöinkin verojen kerääminen olisi saattanut vaarantua tai voutien ympärille olisi voinut syntyä paikallisia valtakeskittymiä. Maallisen esivallan kannalta oli tärkeää, ettei viranhaltijoiden lojaalisuus paikallisyhteisöjä kohtaan kasvanut esivaltakuuliaisuuden kustannuksella. Voutien vaihtuvuus olikin vilkasta, mikä viittaa siihen, että kruunu kykeni virkanimitysten avulla kontrolloimaan sitä, ettei voudinvirat siirtyneet sukupolvelta toiselle. Näin ollen ei päässyt syntymään paikallisia voutidynastioita, jotka muodostuessaan olisivat haastaneet keskusvallan aseman.³⁰⁹ Kuitenkin Pentti Renvall on osoittanut, että siirryessä Suomen alueella virasta toiseen voudit ylittivät harvoin maakuntarajat. Näin ollen hänen mukaansa kyse siirroissa ei ollut paikallisen valtakeskittymien syntymisen estäminen. Sen sijaan siirrot tapahtuivat voutien omasta tahdosta ja mahdollisesti siksi, että uusi virka oli yhteiskunnallisesti tai taloudellisesti vanhaa virkaa kannattavampi. Toisin sanoen siirtojen taustalla oli virkauralla eteneminen.³¹⁰

³⁰⁶ Almquist 1917, 117–121; Hallenberg 2001, 88, 127, 271, 269; Hallenberg, Holm & Johansson 2008, 251; Haikari 2017, 165–166.

³⁰⁷ Almquist 1917, 120; Hallenberg 2001, 98, 349–350; Hallenberg 2009, 38–40; Lahtinen 2014, 59, 66; Hallenberg 2014, 90.

³⁰⁸ Hallenberg 2001, 399–401, 419; Hallenberg 2009, 37, 43–44; Haikari 2017, 168, 177. Voutien sekä rahvaan vuorovaikutteista suhdetta verojenkeruussa korostaa myös Österberg 1971, 244–245.

³⁰⁹ Villstrand 1992, 105–106; Hallenberg 2001, 290, 344–346; Haikari 2017, 179–180.

³¹⁰ Renvall 1940, 332, 335.

Aiemmat tutkimukset 1500- ja 1600-luvun pappien sosiaalisesta taustasta ja statuksesta viittaavat reformaation vaikuttaneen monin tavoin pappien sosiaaliseen asemaan paikallisyhteisössä. Reformaation jälkeen ylhäisaateli ei ollut enää samassa määrin kiinnostunut kirkon viroista. Ylimysaateliset eivät myöskään enää lähettäneet poikiaan saamaan pappiskoulutusta tai tyttöjään luostareihin, mikä vaikutti naisten toimijuuteen. Toisaalta erityisesti Kustaa Vaasa nimitti hengellisiin virkoihin mieluusti aatelittomia, koska halusi kaventaa aatelin vaikutusvaltaa kirkon sisällä ja yhteiskunnassa laajemminkin. Myös ulkomailla opiskelleiden pappien määrä väheni reformaation myötä. Näiden muutosten on katsottu laskeneen pappien yhteiskunnallista asemaa ja papiston osaamista, joskin on arvioitu, että kotimainen pappiskoulutus parani reformaation jälkeen. Alhaisaatelille kirkollinen ura puolestaan oli edelleen tärkeä ja monet tämän joukon edustajista toimivat kantaisina merkittävässä suomalaisissa pappissuvuissa. Usea alhaisaatelisen tytär meni naimisiin kirkkoherran kanssa, mikä lähensi sosiaaliryhmiä edelleen. Toisinaan myös pappien ja voutien jälkeläiset menivät naimisiin keskenään, mikä lähensi ryhmiä. Selibaattisäännösten purkautuminen mahdollisti pappissukujen syntymisen, mikä pidemmällä aikavälillä vaikutti pappien yhteiskunnalliseen asemaan, kun pappisviran tuoma sosiaalinen arvo ja status periytyivät isältä pojalle ja näin kasautuivat tietyille suvulle. Virka ja sen tuoma kasautuva sosiaalinen status siirtyi isältä pojalle, mutta myös pappien tyttäret menivät varsin usein naimisiin pappien kanssa, mikä monipuolisti ja laajensi pappien sosiaalista verkostoa.³¹¹

Aiemmat tutkimukset myös korostavat kirkkoherrojen ja seurakunnan välisiä luottamuksellisia suhteita. Esimerkiksi uutta kirkkoherraa valittaessa seurakuntalaiset arvostivat sitä, että he tunsivat valittavan henkilön ennakolta ja että tämä eli paikallisyhteisössä kuin talonpojat. Lisäksi papin oli hyvä tuntea paikalliset tavat ja kulttuuri. Edellisten lisäksi seurakuntalaiset näyttivät arvostaneen erityisesti sitä, että entisen kirkkoherran poika tai vävy seurasi isäänsä tai appeaan kirkkoherran virassa. Tätä kirkkoherrat osasivat käyttää hyväkseen siten, että he vetivät poikansa pois koulusta mahdollisimman pian työskentelemään apupappina seurakunnassa. Tällöin seurakuntalaiset oppivat tuntemaan hänet.³¹²

Siinä missä paikallisyhteisö arvosti kirkkoherranviran suoraa periytymistä, oli periytyminen hengelliselle ja maalliselle esivallalle ongelma. Varsinkin kirkon johdolle oli tärkeää, että kirkkoherroiksi valittiin oppinut ja siten kelvollinen pappi. Esivallat koettivatkin puuttua viran periytyvyyteen: vuoden 1571 kirkkojärjestys määritteli, että poika sai seurata isäänsä kirkkoherran virkaan vain, jos hän peittosi muut ehdokkaat paremmuudessa. Samassa yhteydessä määriteltiin, että papiston tuli käyttäytyä esimerkillisesti eli välttää arveluttavaa seuraa, juoppoutta ja irtolaismaista elämää. Käytännössä sääntöä viran periyty-

³¹¹ Suolahti 1919, 256–257, 270; Pirinen 1991, 352 Huldén 1998, 111, 117; Kouri 1995, 68–69; Lahtinen 2007a, 193; Lahtinen 2016, 32–33; Lavery 2018, 126, 160. Mikko Juvan mukaan papiston arvovalta yhteiskunnassa laski 1500-luvun aikana, mikä lähensi papistoa ja talonpoikaista rahvasta; ks. Juva 1968, 88.

³¹² Suolahti 1919, 67–68, 85–85; Matinoli 1955, 150; Pirinen 1991, 352; Malmstedt 2002, 171.

vyydestä ei noudatettu, vaan moni kirkkoherroista sai virkansa isänperintönä tai naimalla papin tyttären.³¹³

Tunnettujen nimitystapausten analyysi osoittaa, että suurin osa kuninkaan ja muuhun maalliseen tai hengelliseen esivaltaan kuuluneiden henkilöiden nimitystä kirkkoherroista oli sellaisia pappeja, jotka olivat työskennelleet seurakunnassa ennen nimitystä ja paikallisyhteisö tunsivat heidät ennakoita. Näin ollen voidaan sanoa, että vaikka valtakunnan poliittinen ja uskonnollinen tilanne sekä pappien lojaalisuus hallitsijaa ja esivaltoja kohtaan painoivat vaakakupissa kirkkoherroja valittaessa, merkittävin tekijä näyttää olleen kirkkoherraksi valitun henkilön suhde talonpoikaiseen paikallisyhteisöön. Esivallat kuuntelivat paikallisyhteisön mielipidettä kirkkoherroja nimittäessään.³¹⁴ Aihetta on syytä tutkia tarkemmin ja analysoida yksittäisiä kirkkoherranvalintatapauksia avainkertomuksina, jolloin kuva kirkkoherrojen ja seurakuntalaisten välillä tarkentuu.

Kirkkoherrannimitysten tarkempi analyysi osoittaa, että pelkästään sukulaisuussuhde edellisen kirkkoherran kanssa ei merkinnyt sitä, että seurakunta hyväksyi henkilön uudeksi sielunpaimeneksi. Esimerkiksi vuonna 1589 Karkun seurakuntalaiset asettuivat tukemaan kirkkoherrakseen Henricus Petri -nimistä pappia, vaikka ehdokkaana oli myös seurakunnan kappalainen ja edellisen kirkkoherran poika Matthaeus Matthiae. Tapaus osoittaa, että papin (suvun) maineella oli merkitystä, kun seurakunta päätti tuestaan. Virka aukesi, kun Matthiae'n isä Matthias Martini erotettiin ja hänen suuri omaisuutensa takavarikoitiin. Erottamisen taustalla vaikutti liturgiauudistus, mutta tapaus osoittaa myös sen, että Martini menetti virkansa ja omaisuutensa lisäksi maineensa ja seurakunnan luottamuksen. Koska varhaismodernina aikana suvun maine vaikutti yksilön maineeseen³¹⁵, heijastui tapahtuma negatiivisesti Martinin poikaan. Maineensa menettäneen papin sijaan seurakuntalaiset asettuivat tukemaan vierasta pappia kirkkoherrakseen.³¹⁶

Kunnia ja maine olivat kirkkoherran sosiaalisen statuksen ja pääoman mittari. Status ja sosiaalinen pääoma helpottivat tai vaikeuttivat kirkkoherrojen virkaan valintaa ja viranhoitoa. Mikäli joku halusi saada kirkkoherran erotetuksi virastaan, oli se mahdollista tahraamalla papin kunnia ja maine. Esimerkiksi Kokemäellä vuonna 1599 seurakuntalaiset ja Kaarle-herttua syyttivät seurakunnan kirkkoherraa Johannes Michaelista noidaksi ja vaativat tämän eroa. Syytös oli vakava. Kuten myöhemmin 1600-luvulla noitavainojen aikaan,³¹⁷ tuolloinkin noitasyytösten taustalta löytyy kiista syytetyn ja syyttäjän välillä. Johannes Michaelis oli kuningas Sigismundin kannattaja ja siksi Kaarle-herttuan vihollinen. Syyttämällä Michaelista noituudesta herttua todennäköisesti pyrki saamaan kirkkoherran erotetuksi virastaan ja edistämään poliittisia tavoitteitaan Suomessa. Syytös näyttää tepsineen. Vuonna 1600 Linköpingin valtiopäivillä piispa Sorolainen kertoi erottaneensa Kokemäen kirkkoherran,

³¹³ Appelberg 1896, 142; Suolahti 1919, 72; Heldtander 1955, 19; Pirinen 1989, 35; Laine 1995, 137.

³¹⁴ Hiljanen 2017, 201.

³¹⁵ Jokiahho 2002, 205; Eilola 2003, 262–267; Karonen 2014, 50.

³¹⁶ Hiljanen 2017, 202.

³¹⁷ Matikainen 2002, 98–101; Eilola 2003, 259–263, 273–275.

koska tämä ei hoitanut virkaansa toivottavalla tavalla, mistä myös seurakuntalaiset olivat valittaneet.³¹⁸

Vastaavankaltaisia syytöksiä pappien viranhoidosta löytyy rahvaanvalituksista. Valituksissa on selkeitä yhteisiä piirteitä. Viranhoidoa koskevat valitukset viittaavat uskoon, uskontoon ja erityisesti uskonnon harjoittamiseen eli teemoihin, joiden varaan pappien auktoriteettiasema paikallisyhteisöjen sielunpaimenena rakentui, mutta jotka olivat reformaation myötä murroksessa. Valitukset vääränlaisen uskonnon- tai noituudenharjoittamisesta nakersivat papiston auktoriteettiasemaa. Näin ollen on selvää, että viranhoidollisten syytösten motiivina oli pyrkimys saada ei-toivottu kirkkoherra erotetuksi virastaan. Tällaisia syytöksiä tekivät toiset papit, seurakuntalaiset sekä maallisen hallinnon virkamiehet, kuten kirjurit.³¹⁹ Vaikuttaakin siltä, että tapa oli hyvin laajasti tunnettu ja hyödynnetty, jos suhde pappien kanssa oli ajautunut kriisiin ja hänestä haluttiin eroon.

Papit saattoivat menettää kunniansa ja maineensa käyttäytymällä tai toimimalla ei-toivotulla tavalla. Tällaisia esimerkkejä nousee esiin tarkasteltaessa rahvaanvalituksia. Valitukset esimerkiksi pappien harjoittamasta väkivallasta, epäselvyyksistä kotitalouden hoidossa tai seksuaalisesta käytöksestä kuvaavat tilanteita, joissa pappien käytös ei vastannut sitä, mitä rahvas hengellisen esivallan edustajalta odotti. Pappien kotitalouden ja henkilökohtaisen elämän kontrolli oli sidoksissa uskonnolliseen auktoriteettiasemaan, jolla papit isännöivät, paimensivat ja opastivat laumaansa. Käyttäytymällä väkivaltaisesti rahvasta kohtaan, juopottelemalla tai harrastamalla seksiä naimisissa olevan naisen kanssa papit paljastivat menettäneensä itsehallinnan, mikä vaikutti heidän sosiaaliseen pääomaansa ja siten auktoriteettiasemaansa seurakunnassa.³²⁰

Edellisten lisäksi myös kirkkoherrojen taloudellinen asema vaikutti sosiaaliseen statukseen. Tämä havaitaan sekä kokemäkeläisten syytöksistä Johannes Michaelista vastaan että muista rahvaanvalituksista. Suurin osa niistä nimittäin koski taloutta, esimerkiksi epärehellisyyttä veron- ja papinmaksujen keräämisessä tai epäselvyyksiä maanomistamisessa. Epäselvyydet papinmaksujen keräämisessä liittyvät olleikin pappien huventuneisiin virallisiin palkkoihin, joita kirkkoherrat koettivat kompensoida keräämällä enemmän epävirallisia papinmaksuja. Esimerkiksi Vehmaalla vuonna 1616 seurakuntalaiset valittivat kirkkoherransa vieneen hautajaismaksuna köyhien talonpoikien ainoan lehmän. Tarkasteltaessa tarkemmin Michaeliksen taloutta, huomataan hänen maksaneen veroa kahdesta eri talosta, mikä viitanneen siihen, että hän oli ottanut viljelykseen autiotilan.³²¹

Varhaismodernina aikana maanomistaminen aiheutti taloudellisia ja sosiaalisia kiistoja paikallisyhteisöissä. Yhtäältä rahvaan toimeentulo oli sidoksissa maanviljelyyn ja siksi myös maan omistamiseen. Lisäksi talonpoikien ajattelutavassa maan omistaminen ja periytyminen esittivät merkittävää osaa. Talonpojat viljelivät isiensä peltoja, jotka he halusivat jättää perinnöksi tuleville

³¹⁸ Hiljanen 2017, 202 ja siellä viitattu kirjallisuus.

³¹⁹ Hiljanen 2018, 502–506.

³²⁰ Hiljanen 2018, 499–502.

³²¹ Hiljanen 2017, 202–203; Hiljanen 2018, 495–498.

sukupuolville. Toisaalta maanomistaminen jakoi paikallisyhteisöt taloudellisesti, sosiaalisesti ja sukupuolittuneesti. Esimerkiksi suuremmat pellot takasivat yleensä paremman toimeentulon.³²² Näiden seikkojen vuoksi maanomistaminen ja autiotilojen uudelleen viljely aiheuttivat syviä ristiriitoja paikallisyhteisöissä, myös pappien ja rahvaan välille. Aiempien tutkijoiden mukaan kirkkoherrojen maaomaisuus lisääntyi 1500-1600-luvun aikana juuri ottamalla autiotiloja viljelykseen³²³. Mikäli kirkkoherrojen uudelleen viljelykseen ottamat tilat olivat kuuluneet ennen autioitumista talonpojille, on selvää, että uudelleenviljely aiheutti ristiriitoja paikallisväestön ja kirkkoherrojen välille, kuten Michaeliksen tapauksessa näyttää käyneen.³²⁴

Vaurautta ei sellaisenaan kadepidittu ja siten pidetty huonon papin merkkinä. Asiaan vaikutti se, miten pappi varakkuuttaan käytti tai miten hän sitä kartutti. Esimerkiksi Michaelis autiotilojen viljelykseen oton lisäksi vaati, että seurakuntalaisten oli maksettava verot ajallaan tai korvattava rästit lisätöinä kirkkoherran pelloilla. Tämä kasvatti kirkkoherran varakkuutta, mutta laski arvostusta seurakuntalaisten silmissä. Kokemäen seurakuntalaiset pyysivätkin, että Michaeliksen tilalle kirkkoherraksi valittaisiin Kaarinan kappalainen Jacobus Eri, joka oli verrattain varakas pappi, mutta joka käytti varakkuuttaan talonpoikaisesta näkökulmasta oikein esimerkiksi lainaamalla köyhille talonpojille rahaa verojenmaksua varten. Tämä vaikutti positiivisesti Ericin maineeseen, mikä heijastui pyyntönä saada kyseinen henkilö kirkkoherraksi.³²⁵

Koska kirkkoherrojen taloudellinen asema vaikutti heidän sosiaaliseen asemaansa paikallisyhteisöissä, on mielekästä tutkia kirkkoherrojen varakkuutta suhteessa talonpoikiin. Tällainen tarkastelu on mahdollista kahden poikkeikkausvuoden (1571 ja 1600) osalta. Erittely on tehty järjestämällä veron maksaneet henkilöt rikkausjärjestykseen ja tarkastelemalla kirkkoherrojen varallisuusaseman muutoksia.³²⁶

Analyysi osoittaa, että kirkkoherrojen henkilökohtaisessa taloudessa tapahtuneet muutokset vaikuttivat vähän kirkkoherrojen taloudelliseen asemaan paikallisyhteisöissä. Vuonna 1571 tutkitusta 34 kirkkoherrasta 27 oli seurakuntansa varakkain. Vastaava luku vuonna 1600 on 24, eli laskua tuskin oli. 62 prosenttia tutkituista kirkkoherroista säilytti asemansa (yhdessä tapauksessa kirkkoherra oli toiseksi rikkain, muissa kirkkoherra säilytti seurakuntansa rikkaimman henkilön aseman). 24 prosenttia kirkkoherroista köyhtyi suhteessa seurakuntalaisiin ja 15 prosenttia rikastui. Suurin lasku tapahtui Pirkkalassa, missä vuonna 1571 kirkkoherra oli seurakunnan varakkain henkilö, mutta vuoteen 1600 tultaessa kirkko-

³²² Katajala 2002, 217, 486; Lahtinen 2012, 28–29, 31; Markkola, Östman & Lamberg 2014, 18.

³²³ Suolahti 1919, 201; Laine 1995, 159.

³²⁴ Hiljanen 2018, 497.

³²⁵ Hiljanen 2017, 203.

³²⁶ Analyysi perustuu artikkelin Hiljanen 2016 aineistoon, mutta tutkimustuloksia ei ole aiemmin julkaistu. Aineiston avulla on tutkittu 34 kirkkoherran omaisuuden arvoa suhteessa muihin veronmaksaneiden omaisuuden arvoihin vuosina 1571 ja 1600. Seurakunnat ovat: Eura, Eurajoki, Föglö, Halikko, Hammarland, Huittinen, Hämeenkyrö, Inkoo, Kalanti, Kangasala, Karjaa, Karkku, Kisko, Korppoo, Laitila, Lemland, Lempäälä, Lemu, Lohja, Loimaa, Masku, Mynämäki, Nousiainen, Närpiö, Pirkkala, Pohja, Raisio, Ruovesi, Rymättylä, Saltvik, Siuntio, Taivassalo, Tyrvää ja Ulvila.

herra oli vasta 12. rikkain. Suurin harppaus ylöspäin tapahtui puolestaan Mas-kussa, jossa kirkkoherra nousi seurakunnan rikkaimmaksi henkilöksi oltuaan vuonna 1571 vasta kahdeksanneksi rikkain. Kuitenkin on syytä huomata, että kummassakaan tapauksessa kirkkoherra ei ole sama henkilö vuonna 1571 ja 1600. Pirkkalan tapauksessa laskua selittää se, että kirkkoherra aloitti virassa vuonna 1600, eikä hän ollut päässyt nauttimaan kirkkoherran viran tuomasta taloudellisesta hyödystä. Vaikka kirkkoherrojen taloudellisessa asemassa tapahtui muutoksia, mitään yleistä ja systemaattista kaavaa ei näytä olevan. Osa kirkkoherroista köyhtyi suhteessa seurakuntalaisiin, osa taas rikastui. Ylipäätään kirkkoherrat olivat paikallisyhteisöissään taloudellista eliittiä koko tutkittavan ajanjakson.

Edellä on havaittu, että hallitsijat tai esivaltoihin kuuluvat muut henkilöt nimittivät kirkkoherroiksi useita sellaisia henkilöitä, jotka olivat työskennelleet seurakunnassa ennen nimitystä ja joita seurakuntalaiset arvostivat. Seurakuntalaiset puolestaan arvostivat pappeja, jotka olivat heidän näkökulmastaan hyvämaineisia ja osoittaneet käytännössä, että he eivät riistäneet taloudellisesti tai muuten seurakuntalaisia. Toisin sanoen tällaisten kirkkoherrojen sosiaalinen asema paikallisyhteisössä oli korkealla ja he omasivat sosiaalista pääomaa, jota olivat hankkineet toiminnallaan. Toisaalta hallitsijoiden vaakakupissa kirkkoherran nimityksissä painoivat myös politiikka ja uskonto sekä valittavan henkilön ominaisuudet. Seurakuntalaisten ja esivaltojen odotuksissa kirkkoherroja kohtaan oli siten eroja. Tällaisten ristiriitatilanteiden tarkastelu avaa vielä uuden näkökulman kirkkoherrojen asemaan paikallisyhteisöissä, mutta ne tarjoavat myös näköalapaikan valtionrakentamisen tutkimiseen.

Ristiriitatilanteita syntyi, kun maallinen tai hengellinen esivalta nimitti papin kirkkoherranvirkaan, vaikka tällä ei ollut seurakuntayhteisön tukea. Näin kävi esimerkiksi Karkun tapauksessa, jossa piispa Sorolainen nimitti kirkkoher-raksi edellisen kirkkoherran pojan Matthaëus Matthiaen, vaikka seurakuntalaiset olivat asettuneet tämän kilpailijan puolelle. Seurakuntalaiset joutuivat ni-lemään tappionsa ja tottumaan siihen, että Matthiae oli seurakunnan kirkko-herra, mutta aina ei näin tapahtunut. Seurakuntayhteisö ei jäänyt toimettomaksi esimerkiksi Laitilassa vuonna 1581 sen jälkeen, kun hallitsija nimitti Martinus Olai -nimisen miehen kirkkoherraksi tuomiorovasti Henricus Canutin suosituk-sesta. Seurakuntalaiset antoivat tukensa seurakunnan virkaatekevälle kirkko-herralle Henricus Petrille. Yhteistyössä seurakuntalaiset ja Petri ajoivat Olain pois paikkakunnalta, ja vaikka poisajettu pappi valitti asiasta hiippakunta-hallintoon ja käräjille, sai talonpoikien suosikki Petri jäädä virkaan. Tapaus osoittaa, että kirkkoherran piti saavuttaa paikallisyhteisön tuki ja luottamus, jot-ta hän saattoi käytännössä suorittaa tehtävänsä, vaikka nimitys tulikin viralli-sesti esivalloilta.³²⁷

Erilaiset lopputulokset herättävät kysymään, miksi toisinaan seura-kuntayhteisön tuki johti kirkkoherran nimitykseen, mutta toisiaan taas ei. Kirkkoherrojen paikallisia kiistoja tutkiessaan Mats Hallenberg on havainnut, että pappien sosiaaliset suhteet esittivät merkittävää osaa kiistojen ratkaisussa. Kirkkoherrat saattoivat liittoutua esimerkiksi seurakuntalaisten, ympäröivien

³²⁷ Hiljanen 2017, 203–204.

seurakuntien pappien tai maallisen esivallan edustajien kanssa, ja pappien piti valita huolella, miten verkostojaan käyttivät.³²⁸

Pappien verkostoissa piilee vastaus myös esitettyyn kysymykseen. Matthiaen tapauksessa hän oli suojattisuhteessa ensisijassa isänsä kanssa, mutta häntä tuki myös maallisen esivallan edustaja, sillä Matthiaen vävy oli Turun linnapäällikkö. Olain suojelija ja suosittelija puolestaan oli tuomiorovasti. Molemmissa tapauksissa suojelijat olivat varsin merkittäviä viranhaltijoita ja siksi vastaus ei yksin löydy tukijoiden yhteiskunnallisesta statuksesta. Sen sijaan tuen ajallinen jatkuvuus selvittää asiaa, sillä Matthiae saattoi luottaa tukijoihinsa kiistan loppuun saakka. Olai puolestaan valitti hiippakuntahallintoon, jossa hänen tukijansa työskenteli. Valituksen negatiivinen lopputulos viittaa siihen, että Olai jäi vailla lopullista tukea. Hänen verkostonsa oli purkautunut, mikäli verkostoa oli ensinkään. Tuomiorovasti käänsi selkänsä, jolloin seurakunnan tukema Henricus Petri sai jäädä virkaan.³²⁹

Tapaukset herättävät myös kysymään, miksi kirkkoherrat tarvitsivat seurakuntayhteisön tuen, vaikka olivat saaneet virallisen nimityksen virkaan esivalloilta, ja miksi toisinaan esivallat joutuivat käytännössä pyörtämään päätöksensä kirkkoherranvalinnassa paikallisyhteisön tukiessa toista kandidaattia. Analyysi paljastaa, että pappien sukutausta toi sosiaalista statusta ja pääomaa, joiden avulla papit valittiin kirkkoherranvirkoihin ja helpottivat viranhoitoa, mutta kirkkoherrat saattoivat omalla toiminnallaan menettää yhteisön luottamuksen. Toisin sanoen kirkkoherrojen asema yhteisöissä ei ollut muuttumaton, vaan he joutuivat lunastamaan asemansa uudestaan ja uudestaan.³³⁰ Tähän on päätyneet myös varhaismodernin ajan talonpoikien uskonnollista mentaliteettiä tutkinut Göran Malmstedt. Hänen mukaansa kirkkoherrat eivät olleet seurakuntien yksiselitteisiä johtajia, vaan he joutuivat päivittäisellä toiminnallaan ansaitsemaan seurakuntayhteisön luottamuksen³³¹.

Edellisen lisäksi tapaukset johdattavat myös huomaamaan, että sosiaalisen statuksen ja pääoman lisäksi myös esivalloilta tullut tuki oli merkityksellinen kirkkoherrojen viransaannissa ja -hoidossa, mutta tuki saattoi vaihdella. Tapaukset viittaavatkin siihen, että esivallat antoivat kirkkoherroille virallisen ja paikallisyhteisö epävirallisen valtuutuksen virkaan. Yhdessä nämä muodostivat kokonaisuuden, joka legitimoivat kirkkoherrojen (hengellisen) johtoaseman paikallisyhteisöissä. Kuitenkin harvoin löytyi pappi, joka täytti sekä esivaltojen että paikallisyhteisöjen odotukset ja tarpeet. Näin ollen sopivan henkilön löytämiseksi tarvittiin vuorovaikutusta, yhteistyötä, joustavuutta sekä neuvottelua osapuolten välillä. Ruotsalainen valtionrakentamistutkimus korostaa instituutioissa tapahtunutta vuorovaikutusta esivallan ja rahvaan välillä sekä paikallisyhteisöissä toimineiden virkamiesten välittäjäroolia paikallisyhteisöjen ja esivallan välillä³³².

³²⁸ Hallenberg 2012, 129–130.

³²⁹ Hiljanen 2017, 204.

³³⁰ Hiljanen 2017, 204–205.

³³¹ Malmstedt 2002, 170–172.

³³² Österberg 1987, 326, 328; Österberg 1989, 74; Hallenberg 2002, 408–411; Haikari 2017, 181.

Mainitut esimerkit osoittavat, että vuorovaikutusta tapahtui myös välittäjäroolissa olleiden viranhaltijoiden valinnassa.³³³

Vuorovaikutukseen viranhaltijoiden valinnassa viittaa esimerkki vuodelta 1562. Tuolloin Närpiön kirkkoherranvirkaan oli nimitetty kaksi eri pappia. Aiemmin Porin kappalaisena toimineen Marcus Gregoriin tehtävään nimitti kuningas. Tästä tietämättä Turun piispa ja Juhana-herttua olivat nimittäneet yhteistuumin närpiöläisten tukeman Mustasaaren kappalaisen Olaus Nicolain samaan virkaan. Lopputuloksena oli pitkäaikainen kiista kahden papin välillä, minkä tuoksinassa kuningas ohjeisti Gregoriita luopumaan virasta, mutta tähän pappi ei suostunut. Lopulta Nicolai joutui palaamaan vanhaan virkaansa Mustasaaren, ja Gregorii jäi virkaan Närpiöön seuraavaksi vuosikymmeneksi.³³⁴

Vaikka ristiriita näin virallisesti ratkesi, seurakuntalaiset eivät tukeneet valittua kirkkoherraa missään vaiheessa vaan sen sijaan valittivat vuosina 1574 ja 1575 kirkkoherran keränneen liikaa veroja. Lisäksi seurakuntalaiset nurisivat siitä, että verot oli kerätty sellaisina tuotteina, että kirkkoherra saattoi myydä ne edelleen voitolla. Syytökset purivat, ja Turun hiippakuntahallinto erotti Gregoriin virasta. Tapaus viittaa siihen, että seurakuntayhteisöllä oli keinot saada kirkkoherra erotetuksi, jos hän ei nauttinut yhteisön luottamusta. Toisaalta tapaus osoittaa, että paikallinen ristiriita ei ollut myöskään kruunun etu, ja siksi paikallisyhteisölle epämiellyttävä pappi erotettiin.³³⁵ Kaiken kaikkiaan tapaus kuvaa paikallisyhteisön ja esivaltojen välistä yhteistyötä, mikä tässä tapauksessa kohdistui molemman osapuolen kannalta ei-toivotun papin erottamiseen.

Kaikkien esille nostettujen tapausten perusteella kirkkoherrojen ja paikallisyhteisöjen välisestä suhteesta voidaan sanoa, että se säilyi pitkälti luottamukseen perustuvana. Esivallat vaikuttavat puuttuneen kirkkoherranimityksiin verrattain harvoin, ja tällöinkin nimittivät kirkkoherroiksi henkilöitä, joita seurakuntayhteisö suosi. Tämä sekä se, että vuoden 1571 kirkkojärjestyksessä vaaditaan pappeilta moitteetonta elämäntapaa, osoittavat, että myös esivaltojen näkökulmasta kirkkoherrojen paikallistasolla saavuttama sosiaalinen status ja pääoma olivat tärkeitä. Näin ollen kirkkoherrat eivät byrokratisoituneet ainakaan samassa määrin kuin maallisen hallinnon virkamiehet.³³⁶

Muutoin kirkkoherrojen asema paikallisyhteisöissä viittaa tutkijoiden tekemiin huomioihin voutien asemasta: sekä voudit että kirkkoherrat olivat vastuussa esivaltojen lisäksi paikallisyhteisöille, joissa he elivät ja toimivat. Poiketen voudeista, kirkkoherroja valittaessa seurakuntayhteisöllä näyttää olleen erittäin merkittävä rooli. Toisaalta voutien asema poikkesi kirkkoherroista siinä, että voudit vaihtoivat toimialuettaan verrattain usein. Kirkkoherranvirka puolestaan näyttää periytyneen suvussa. Voutien kohdalla toimialueen vaihto liittyi uralla etenemiseen tai siihen, että maallinen esivalta virkanimityksiä ohjailemalla kykeni estämään paikallisten vahvojen voutisukujen syntymisen. Vaikka esivallat esimerkiksi vuoden 1571 kirkkojärjestyksen päätöksellä yrittivät estää kirkkoher-

³³³ Hiljanen 2017, 204–205.

³³⁴ Hiljanen 2017, 205.

³³⁵ Hiljanen 2017, 205.

³³⁶ Hiljanen 2017, 206.

ran virkojen periytymisen, eivät ne yrityksissään onnistunut. Tämä ja selibaattisäännösten purkaminen mahdollistivat pappissukujen syntyminen. Moni pappi seurasi isäänsä ja appeaan kirkkoherranvirkaan, mikä viittaa pappissukujen syntyminen heti 1500-luvulla³³⁷. Viran periytyminen kasasi sosiaalista ja taloudellista pääomaa tietyille suvulle. Näin ollen kirkkoherrat muodostivat merkittävän voimakeskittymän varhaismodernin ajan yhteiskuntaan ja etenkin paikalliseurakuntiin.

On korostettava, että papit eivät olleet tahdottomia ja toimeettomia esivaltojen ja paikallisyhteisöjen toiveiden toteuttajia, vaikka esivallat ja paikallisyhteisöt arvioivat pappien sopivuutta kirkkoherran virkaan. Edistäessään uraansa papit toimivat myös valtionrakentajina yhtäältä siksi, että kirkkoherra valittaessa maallinen esivalta ja paikallisyhteisöt sekä papit olivat vuorovaikutuksessa keskenään. Toisaalta kirkkoherrat käytännössä rakensivat valtiota toimimalla välittäjinä paikallisyhteisöjen ja esivallan välissä.³³⁸

2.4 Kirkkoherrat esivaltojen ja paikallisyhteisöjen välissä: poliittinen kulttuuri, kirkkoherrojen yhteiskunnallinen asema ja toiminta

Varhaismodernin ajan Ruotsin hallintoa käsittelevissä tutkimuksissa 1500-luku kuvataan vuosisadaksi, jolloin hajanainen ja paikalliseen itsehallintoon rakentuva järjestelmä alkoi korvautua tiiviillä ja keskitetyllä kruunun johtamalla keskushallinnolla. Muutoksessa paikalliset hallinnon rakenteet yhdistyivät osaksi valtiollisia elimiä, ja niiden keskinäiset suhteet määriteltiin aiempaa tarkemmin. Esimerkiksi kihlakunnankäräjät liitettiin aiempaa vahvemmin osaksi keskushallintoa. Uudistusten myötä myös tapa osallistua yhteisten asioiden hoitamiseen muuttui. Paikallisesta (maakunnallisesta) päätöksenteosta siirryttiin valtakunnalliseen päätöksentekoon. Käytännössä muutos merkitsi sitä, että maakunnalliset kokoukset korvautuivat valtiopäivillä, joissa neljän eri säädyn edustajat kokoontuivat edustamaan koko väestöä ja päättämään koko valtakuntaa koskevista yhteisistä asioista.³³⁹

Papeilla, varsinkin kirkkoherroilla, oli asemansa keskus- ja paikallishallinnossa sekä poliittisessa päätöksenteossa. Papit edustivat ensisijassa hengellistä esivaltaa paikallisyhteisöissä ja vastasivat seurakuntalaisten hengellisen elämän hoidosta, minkä lisäksi papit hoitivat maallisen hallinnon tehtäviä. Tässä mielessä papit edustivat paikallisyhteisöissä maallista ja hengellistä keskushallintoa. Samaan aikaan papit säilyttivät luottamukseen perustuvan suhteen seurakuntalaisiin ja keskiaikaisen paikkansa paikallisyhteisöjen luottohenkilönä. Tässä roolissa papit edustivat paikallishallintoa. Kaksoisrooli tekee papiston asemasta

³³⁷ Tähän viittaa myös Suolahti 1919, 72–73. Yksi merkittävistä 1500-luvulla syntyneistä pappissuvuista on Sursillin suku. Ks. *Genealogia Sursilliana*.

³³⁸ Hiljanen 2017, 204–207.

³³⁹ Renvall 1962, 139–141; Karonen 2014, 59.

kiinnostavan. Tarkastelemalla pappien toimintaa nähdään konkreettisesti, miten keskus- ja paikallishallinto olivat vuorovaikutuksessa 1500-luvun siirtymäjaksun aikana ja miten papisto osallistui vuorovaikutukseen.

Aiemmissä tutkimuksissa eri ryhmien harjoittamaa poliittista toimintaa ja vuorovaikutusta on lähestytty myös käsitteen ”poliittinen kulttuuri” avulla³⁴⁰. Yksiselitteistä määritelmää käsitteelle on hankala antaa. Yleisesti sillä viitataan hitaasti muuttuvaan tapaan vaikuttaa yhteisiin tai yksittäisiin, yhteiskunnallisiin tai henkilökohtaisiin, asioihin. Poliittinen kulttuuri henkii arvoja, normeja ja maailmankuvia, mutta siihen kuuluu myös toiminta, jota yhteiskunnalliset ajatusmallit ja maailmankuvat ohjaavat. Toimintatapojen lisäksi poliittisen kulttuurin osaksi voidaan laskea instituutiot ja epäviralliset kohtaamispaikat, joissa politiikkaa käytännössä harjoitettiin. Poliittinen kulttuuri on sekä ajallisesti että tilassa muodostuva ja muuttuva käsite, joka haarautuu sen mukaan, harjoitettiinko politiikkaa valtakunnallisesti, paikallisesti vai sekä valtakunnallisesti että paikallisesti. Näin yhteiskunnassa on olemassa samaan aikaan useita poliittisen kulttuuriin muotoja, minkä vuoksi voidaan käyttää myös monikkomuotoa ”poliittiset kulttuurit”.³⁴¹

Ruotsin valtakunnan varhaismodernin ajan poliittista kulttuuria on tutkittu runsaasti. Ruotsin poliittisen kulttuurin ”erikoisuus” verrattuna muihin maihin on talonpoikien osallistuminen poliittiseen päätöksentekoon. Talonpoikien poliittista toimintaa on tarkasteltu esimerkiksi talonpoikaislevottomuuksia tutkimalla. Tällöin poliittista toimintaa on määritelty vastinparien kautta, joskin tutkijat huomauttavat, ettei talonpoikien toiminta käytännössä vastannut puhtaasti kumpaakaan ääripäätä. Vastinpareja ovat muun muassa protesti-alistuminen, väkivallan käyttö–väkivallattomuus, aktiivisuus–passiivisuus, ryhmätoiminta–yksilötoiminta. Lisäksi toiminnan ääripäiksi on nähty avoin kapina esivaltoja vastaan tai passiivinen vastarinta, kuten tottelemattomuus esivaltojen käskyjä kohtaan, epärehellisyys, hidastelu esimerkiksi maksuissa, jättäytyminen pois erilaisista hallinnollisista kokouksista (kuten käräjiltä) sekä rahvaan huumori tai pilkka esivallan edustajia kohtaan. Talonpoikien poliittista toimintaa on jaoteltu myös sen mukaan, tapahtuiko se olemassa olevissa hallinnollisissa organisaatioissa, instituutioissa, jotka ohittivat paikalliset organisaatiot vai kokonaan edellisten ulkopuolella.³⁴²

Pappien poliittista kulttuuria ja toimintaa ei 1500-luvun osalta ole liiemmin tutkittu. Yleisesti 1500- ja 1600-luvun pappien yhteiskunnallisessa toiminnassa on korostettu väestökirjanpidon pitämistä, verojenkeruussa sekä sota-

³⁴⁰ Poliittinen kulttuuri kytkeytyy tiiviisti valtionrakentamisen tutkimukseen, joten valtion muodostumisen suunta määrittelee myös poliittista kulttuuria sekä poliittisen osallistumisen mahdollisuuksia (esivallan pakkovalta vs. vuorovaikutus); ks. 1.1 *Varhaismoderni valtio, sen rakentaminen ja papisto tutkimuksen kohteena*.

³⁴¹ Österberg 1993, 126–128; Katajala 2002, 15, 487; Einonen 2004, 9–10, 14, 273–274; Viitaniemi 2016, 29–31; Karonen, Roitto & Ojala 2018, 69–72.

³⁴² Villstrand 1992, 31–35; Katajala 1994, 400–401; Katajala 2002, 488–489; Vilku 2010, 138–145; Viitaniemi 2016, 31, 41–42. Tukholmalaisien porvari poliittista kulttuuria tutkineen Piia Einosen mukaan porvariainkin toimintaa määrittivät ääripäinä avoin kapina ja passiivinen vastarinta, kuten pilkkalaulut tai kokouksista poisjäänti. Einonen 2004, 279.

väkeen otooissa avustamista, tiedonvälitystä sekä rahvaan kurinalaistamista, mutta yleensä tutkimukset käsittelevät 1600-lukua³⁴³, ja 1500-luvulle viitataan kuvattaessa ilmiön taustaa³⁴⁴.

Pelkästään 1500-luvun pappien yhteiskunnallista toimintaa käsittelee Jason Laveryn tutkimus reformaation ja valtionrakentamisen välisestä suhteesta 1500-luvun alkupuolella. Hänen mukaansa Kustaa Vaasan hallintokaudella luterilaisesti ajatteleva papisto edisti kuninkaan valtionrakennusprojektia monella tapaa, sillä projekti hyödytti myös reformaation läpivientiä sekä pappien uralla etenemistä. Esimerkkinä Lavery käyttää Mikael Agricolaa, joka edisti kirkko-reduktion läpivientiä pitämällä kirjaa kirkon omaisuuksista sekä pappien tuloista. Kirjanpito tapahtui kuninkaan vaatimuksesta ja Kustaa Vaasa käytti tehtyä työtä hyväkseen peruutuspolitiikassaan. Myös Agricolan kirjallinen työ sekä toimiminen kruunun edustajana (diplomaattina) rauhanneuvotteluissa Venäjän kanssa ovat esimerkkejä hänen poliittisesta toiminnastaan.³⁴⁵ Agricola edustaa kirkon johtoporrasta. Paikallisseurakunnissa työskennelleiden kirkkoherrojen yhteiskunnalliseen toimintaan Lavery ei puutu.

Saarnausta ja tiedonvälitystä suurvalta-aikana tutkinut Bill Widén on tuonut esiin, että Kustaa Vaasan hallintokaudella tarve poliittisessa tarkoituksessa tehdylle tiedonvälitykselle kasvoi ja mahdollisuudet sen suorittamiseksi parantivat, kun reformaation myötä kruunu otti kirkon haltuunsa. Kuitenkaan papit eivät hyväksyneet ja levittäneet mukisematta kuninkaan viestiä, mikä aiheutti kiistoja Kustaa Vaasan ja papiston välille. Muut 1500-luvun kuninkaista onnistuivat paremmin informaation levittämisessä, ja jo tuolloin rukouspäivinä levitettiin propagandistista sanomaa. Viestien sisältö tosin saattoi olla myös kuningasvastainen; esimerkiksi Juhana III:n ja Sigismundin hallintokaudella kirkoissa levitettiin liturgiauudistusta vastustavaa tai antikatolista viestiä, kun Kaarleherттua käytti kirkkoa ja uskontoa propagandavälineenä Sigismundia vastaan. Propagandan lisäksi kirkoissa levitettiin neutraalimpaa informaatiota, muun muassa tietoa laeista ja määräyksistä sekä annettiin yksityisiä julistuksia. 1500-lukua ja 1600-luvun alkupuolta voidaankin pitää ajanjaksona, jolloin kirkon merkitys tärkeimpänä tiedonvälittäjänä ohitti käräjillä tai markkinoilla tapahtuneen tiedonvälittämisen.³⁴⁶

Edellisten lisäksi varhaisemmissa yleisesityksissä viitataan siihen, että reformaation myötä papeista tuli kruunun käskyläisiä. Tämä merkitsi sitä, että he joutuivat 1500-luvun aikana hoitamaan maallisen hallinnon tehtäviä, esimerkiksi valvomaan veronpanoa ja sotaväenottoa, järjestelemään kruunun asioilla kulkevien kyydityksiä sekä kestittämään heitä pappilassa.³⁴⁷

³⁴³ Ks. esim. Nilsson 1990, 59–61, 64, 66–67; Villstrand 1992, 96.

³⁴⁴ Esim. Widén 2002.

³⁴⁵ Lavery 2017, 208, 210, 229; Lavery 2018, 97–103, 192–193, 196. Ks. myös Knuutila 2007, 29.

³⁴⁶ Widén 2002, 46–56; ks. myös Laine 1996, 24; Laine 2001, 52–54; Laine 2008, 197–198; Laine & Laine 2010, 304–306; Gunnar Artéus on otaksunut, että papit eivät 1500-luvulla saarnanneet sodan välttämättömyydestä, kuten myöhemmin suurvalta-aikana, ks. Artéus 1986, 116.

³⁴⁷ Juva, 1968, 86.

Tutkimuksia 1600-luvun pappien poliittisesta toiminnasta on enemmän. 1600-luvun pappien valtakunnallista toimintaa valtiopäivillä sekä työtä seurakunnissa on tutkinut Esko M. Laine. Hän on havainnut, että pappissääty ei ollut valtiopäivillä yhtenäinen sääty, sillä piispat halusivat pitää kirkon ylimmän vallan omissa käsissään. Tämän lisäksi papisto oli sosiaaliselta ja taloudelliselta taustaltaan huomattavan kirjava. Valtiopäivillä pappissääty osallistui valtakunnalliseen poliittiseen toimintaan tekemällä valituksia. Valitukset käsittelivät kirkolle perinteisesti kuuluneita tehtäviä, kuten köyhänhoitoa, yhteiskuntarauhan turvaamista kirkkokurin avulla sekä väestökirjanpitoa. Paikallisyhteisöissä tapahtuneesta toiminnasta Laine nostaa esiin kansan opettamisen sekä yhteiskunnallisen julistamisen, joka tapahtui esimerkiksi tietoa levittämällä. Laine korostaa myös pappien asemaa maata viljelevinä ”talonpoikina” muiden talonpoikien joukossa.³⁴⁸

Pelkästään papiston valtiopäivätoimintaa kartoittava tutkimus on Cecilia Ihsen väitöskirja, jossa tarkastellaan pappissäädyn toimintaa valtiopäivillä vuosien 1642–1686 välisenä aikana. Ihse on havainnut, että papisto ei valtiopäivillä ollut itsetietoinen ja itsenäinen poliittinen sääty vaan monin tavoin alisteinen kuninkaan tahdolle ja toiminnalle. Pappien tärkeä tehtävä valtiopäivillä oli legitimoida kuninkaan valta ja politiikka, vaikka Ihsen mukaan vaikuttaa siltä, että papit eivät halunneet osallistua kokouksiin. Käytännössä legitimointi tapahtui siten, että papit tukivat hengellisen auktoriteettiasemansa turvin kuninkaan ajamia päätöksiä esimerkiksi verojen korotuksista. Vastineeksi hallitsija takasi papiston yhteiskunnallisesti merkittävän, joskin kuninkaalle alisteisen aseman. Näin ollen papit eivät olleet marginaaliryhmä, vaan kruunu sitoi heidät valtion tarpeisiin.³⁴⁹

1600-luvun pappien paikallisyhteisöissä tapahtunutta poliittiseksi lasketavaa toimintaa on tutkittu runsaasti. Sven A. Nilsson sekä Nils Erik Villstrand ovat nostaneet esiin pappien merkityksen sotaväenottojen ja verotuksen tehostamisessa. Taustalla merkityksen kasvussa on väestökirjanpito. Paimenet pitivät kirjaa laumansa jäsenistä jo 1500-luvulla, jotta he pystyivät valvomaan opin puhtautta sekä keräämään kirkolliset maksut oikeilta henkilöiltä. 1600-luvulle tultaessa kirjanpidossa muodostunut tieto oli kasvavassa määrin arvokasta maalliselle esivallalle, sillä sen avulla voitiin siirtyä henkilökohtaiseen verotukseen ja tehostaa väenottoja. Vuonna 1620 määrättiin, että pappien tuli osallistua verojen keräämiseen sekä sotaväenottoihin. Uudet tehtävät eivät olleet papeille mieleen, ja pappissääty valitti asiasta usein valtiopäivillä.³⁵⁰

Aiemmissä tutkimuksissa on lisäksi tuotu esiin papiston tiedonvälitysrooli paikallisyhteisöissä 1600-luvulla: kirkon ja papiston on katsottu olleen tärkeimpiä tiedonvälittäjiä. Papit toimivat kruunun ja esivallan propagandavälineenä varsinkin sota-aikoina. Tällöin pappien on huomattu esimerkiksi perustelleen rahvaalle kiristyvää verotusta sekä uusia väenottoja ja näin hakeneen oikeutuk-

³⁴⁸ Laine 1995, 145–151, 154, 158–160; Laine 2001, 60. Kirkon antamasta kansanopetuksesta varhaismodernilla ajalla ks. Laine & Laine 2010.

³⁴⁹ Ihse 2005, 176–180, 182–184.

³⁵⁰ Nilsson 1990, 56–66, 69–70, 74–75; Villstrand 1992, 99–100.

sen käynnissä olevalle tai käynnistyvälle sodalle. Papit myös opettivat rahvaalle uhrivalmiutta – saarnoissa sodan kerrottiin koskettavan koko valtakuntaa ja kaikkia sen asukkaita. Lisäksi saarnastuoleista uutisoitiin sodankäynnin viimeisimmistä käänteistä ja rukoiltiin menestystä omalle sotajoukolle tai osoitettiin kiitollisuutta Jumalalle menestyksekkään taistelun jälkeen. Tiedonvälityksen kautta papit loivat yhteenkuuluvuutta rahvaan keskuuteen ja legitimoivat valtaapitävien valta-aseman. Tämän lisäksi kirkko ja papisto valvoivat rahvaan elintapoja.³⁵¹

Edellisten lisäksi papiston toiminta on noussut esiin osana muita tutkimuksia. Esimerkiksi varhaismodernin ajan autioitumista tutkittaessa on havaittu papiston välittäneen tietoa keskushallinnolle antaessaan lausuntoja, jos rahvas ei pystynyt maksamaan verojaan. Tällöin pappien tehtävä oli kertoa, johtuiko maksamattomuus onnettomuudesta, köyhyydestä vai veronmaksajan omasta toiminnasta.³⁵² Yhteisenä tekijänä lähes kaikissa viitatuissa tutkimuksissa³⁵³ on näkökulma, jonka mukaan papiston ja rahvaan välinen suhde näyttäytyy yksisuuntaisena vallankäyttönä ja pappien poliittinen toiminta etupäässä esivaltoja ja keskushallintoa hyödyttävänä.

Jotakuinkin vastakkaisen näkökulman pappien paikallistason toimintaan on esittänyt Kimmo Katajala, joka talonpoikaislevottomuuksia tutkiessaan on havainnut pappien toimineen rahvaan tekemissä valituksissa kirjureina ja toisinaan jopa tukeneen talonpoikien kapinahankkeita.³⁵⁴ Myös Villstrand on havainnut, että kirjoitustaitoisina henkilöinä papit toimivat toisinaan talonpoikien kirjureina, tulkkeina tai ääneen lukijoina maallisen esivallan ja rahvaan välisessä viestinvaihdossa³⁵⁵. Luku- ja kirjoitustaidon lisäksi merkityksellistä oli pappien hallitsema hallinnon käyttämä abstrakti kielenkäyttö sekä kielitaito, sillä maallisen esivallan viestit olivat monesti kirjoitettu ruotsiksi, jota suomenkieliset seurakuntalaiset eivät osanneet. Toisaalta Villstrand on myös korostanut, että papit eivät luovuttaneet tietojaan väestöstä tai palvelleet maallista esivaltaa muutoinkaan ehdoitta.³⁵⁶ Katajalan ja Villstrandin lisäksi myös Martin Berntson on korostanut kirkonmiesten roolia Kustaa Vaasan politiikkaa vastaan nousseissa kapinoissa. Papit saattoivat majoittaa tai varustaa kapinoitsijoita tai toimia kapinajohtajien kirjureina tai neuvonantajina, mutta ennen kaikkea papit olivat agitaattoreita. Näin osa papeista saattoi edistää maallista esivaltaa vastaan käytyjä kapinoita.³⁵⁷

Aiemman tutkimuksen luoma kuva papiston poliittisesta toiminnasta on siis ristiriitainen, minkä lisäksi tutkimukset käsittelevät harvoin 1500-lukua.

³⁵¹ Nilsson 1990, 68, 208; Villstrand 1992, 98–99; Aalto 1996, 214–215; Widén 2002, 58–60; Forssberg 2005, 287–294; Forssberg 2016, 17–18, 33–34, 214–220. Esko M. Laineen mukaan papit saattoivat harjoittaa saarnoissaan myös yhteiskuntakritiikkiä, vaikka se oli laissa kielletty. Ks. Laine 2001, 58.

³⁵² Mäkelä 1979, 56.

³⁵³ Pl. Villstrand 1992.

³⁵⁴ Katajala 1994, 66, 208–282.

³⁵⁵ Samaan tulokseen on päätyneet myös Anu Lahtinen tarkastelleessaan rahvaan, aatelin ja maallisen esivallan välistä suhdetta 1500-luvulla Uudenmaan ja Hämeen välisellä alueella. Lahtinen 2018, 175.

³⁵⁶ Villstrand 1992, 286; Villstrand 1999, 97, 140–141; Villstrand 2011, 261, 285.

³⁵⁷ Berntson 2010, 207–208.

Seuraavassa aihepiiriä lähestytään tutkimalla pappien toimintaa rahvaanvalituksissa 1500-luvun kuluessa. Poliittisena areenana tilaisuudet, joissa valituksia kuultiin, asettuvat paikallis- ja keskushallinnon väliin. Ennen valtiopäivätoiminnan vakiintumista ne olivat tärkein areena, jossa kruunu ja rahvas kohtasivat sekä olivat vuorovaikutuksessa keskenään. Ydintoiminta – rahvaan mahdollisuus tuoda hallitsijan tietoon paikallisia ongelmia esimerkiksi virkamiesten toiminnassa – perustui vanhaan talonpoikaiseen oikeuteen, jonka mukaan kuningas korkeimpana viranomaisena saattoi oikaista alempien virkamiesten tekemiä päätöksiä tai korjata epäoikeudenmukaisuuksia. Talonpoikien kannatti valittaa varsinkin tapauksissa, joissa käräjät oli asettunut talonpoikien asiaa vastaan, tai asia oli sellainen, johon paikallishallinnolla ei ollut mahdollisuuksia puuttua. Näissä tapauksissa kruunulle valittaminen oli ainoa laillinen keino, joilla talonpojat pystyivät asioitaan ajamaan ja edistämään. Valittaminen oli myös talonpoikien uhkavaatimuksen kaltainen väline, jolla he koettivat vaikuttaa hallinnon virkamiehiin. Valitukset olivat merkityksellisiä myös hallitsijan näkökulmasta, sillä niiden kuuleminen oli oikeastaan ainoa kattava keino saada tietoa virkamiesten toiminnasta eri puolilta valtakuntaa.³⁵⁸

Vaikka valittaminen oli sekä rahvaan että hallitsijan näkökulmasta tärkeä poliittisen vuorovaikutuksen keino ja areena, kehitettiin hallintoa ja valtakunnallista edustuslaitosta osaksi siitä syystä, että kruunu vapautuisi lukuisista valituksista. Uudistusten pyrkimyksenä oli korostaa käräjien merkitystä paikallisten ongelmien ratkaisussa. Kuninkaalle sai valittaa vain, jos kiista ei ratkennut käräjillä. Valitusten määrää pyrittiin rajoittamaan myös rankaisemalla perättömistä valituksista, mutta rangaistusten piti olla lieviä, jotteivat talonpojat niiden vuoksi jättäneet tuomatta paikallisyhteisöjen ongelmia hallitsijan tietoon. 1570–1580-luvulta rahvaanvalitukset alkoivat keskittyä enenevästi valtiopäiville, ja 1590-luvulla valitustoiminnasta muodostui vakituinen osa edustuslaitoksen toimintaa. Näin valitusinstituutio menetti valtiopäiville paikkansa merkittävimpänä rahvaan ja esivallan kohtaamisen areenana. Paikkansa valtakunnan korkeimpana oikeusasteena se menetti hovioikeuksille, kun niitä 1610-luvulta alkaen alettiin perustaa ympäri valtakuntaa.³⁵⁹

Varhaismodernin ajan rahvaanvalituksia ja tilaisuuksia, joissa valituksia kuultiin, on tutkittu runsaasti, joten niiden kehitys, toiminta ja merkitys muodostuvan valtion kannalta tunnetaan hyvin. Sven A. Nilssonin mukaan valitukset ja niihin olennaisesti kuuluvat kuninkaan valtuuttamat tutkintalautakunnat tai -komissiot olivat esivallan tärkein väline, jolla se jalkautti ja levitti valtaansa ympäri valtakuntaa. Tutkimuskomissiot myös toimivat yhtäältä korkeimpana oikeusasteena, josta rahvas saattoi hakea oikaisun kokemalleen vääryydelle. Toisaalta valittaminen toimi hallinnon virkamiesten, eritoten voutien ja aatelin, kontrolloimisen välineenä, kun kruunu

³⁵⁸ Jutikkala 1958, 99; Österberg 1971, 244; Österberg 1989, 81; Katajala 1994, 333; Villstrand 2011, 283–285; Lahtinen 2012, 42; Karonen 2014, 156–157.

³⁵⁹ Jutikkala 1958, 99, 172; Renvall 1962, 87, 120; Nilsson 1990, 96–98; Katajala 1994, 402; Katajala 2002, 177–178; Karonen 2014, 156.

ja keskushallinto saivat niiden kautta tietoa virkamiesten toiminnasta paikallistasolla. 1620-luvulta alkaen valitukset muuttuivat luonteeltaan siten, että niissä keskityttiin verojen keräämisen tutkimiseen.³⁶⁰

1600-luvun lopun ja seuraavan vuosisadan alun tutkintalautakuntien toimintaa tarkastellut Marie Lennersand puolestaan korostaa valvonnan ja kontrollin lisäksi lautakuntien viestinnällistä tehtävää rahvaan ja esivallan välissä. Viestintä oli Lennersandin mukaan kaksisuuntaista, sillä maallinen esivalta sekä kuunteli rahvaan kokemia vääryyksiä että levitti omaan ideologiaansa ympäri valtakuntaa, ja näin se legitimoiti valta-asemaansa. Kruunulle valittaminen ja valitusten kuuleminen kuuluivatkin olennaisena osana varhaismodernin ajan poliittiseen kulttuuriin.³⁶¹

Edellisten lisäksi myös valitusten ”osapuolet”, heidän roolinsa ja syynsä valittaa tai olla valituksen kohteena tunnetaan hyvin. Varsinkin maallisen virkamiehistön rooli ja asema rahvaanvalituksissa sekä näiden valitusten yhteiskunnallinen merkitys tiedetään.³⁶² Pappien roolia ja asemaa 1500-luvun valituksissa ei tunneta, joskin Cecilia Ihse on tarkastellut pappien tekemiä valtiopäivävalituksia 1600-luvulla ja havainnut, että valtiopäivillä valittaessaan papisto määritteli omia tehtäviään ja asemaansa suhteessa maalliseen esivaltaan ja muodostuvaan valtioon. Hänen mukaansa pappien valitukset koskivat käytännössä pappien huolta omasta taloudellisesta tai yhteiskunnallisesta asemastaan, vaikka niissä saatettiin viitata talonpoikien heikkoon taloudelliseen asemaan.³⁶³

Tarkasteltaessa pappien asemaa 1500-luvun rahvaanvalituksissa havaitaan pappien roolin jakautuvan kolmeen. Yhtäältä papeista valitettiin, toisaalta papit valittivat ja välittivät tietoa paikallistasolta esivallalle. Kolmannessa roolissa papit olivat kantajia tiedotettavissa asioissa, esimerkiksi hakiessaan valitusinstituutiolta oikeuden ottaa autiotila uudelleenviljelykseen. Tällaisia tapauksia analysoidusta materiaalista löytyy siksi, että valitusinstituutio toimi oikeusasteena, joten sieltä haettiin päätöksiä myös siviiliasioissa.³⁶⁴

Yhteensä valitustapauksia, joissa pappi oli tavalla tai toisella osallisena, käytetyssä aineistossa on 155. Kirkkoherroja ja kappalaisia puolestaan oli tutkitulla aikakaudella ja alueella noin 650. Näin ollen laskennallisesti valittaminen kosketti noin joka neljättä pappia. Pappeja vastaan valitettiin 56 kertaa, joten papeista noin joka kahdestoista joutui valituksen kohteeksi. Verrattuna maallisia virkamiehiä vastaan tehtyjen valitusten lukumäärään papistoa vastaan valitettiin huomattavasti harvemmin. Vähäisempi lukumäärä

³⁶⁰ Nilsson 1990, 96–98; Nilsson 1994, 127. Ks. myös Hallenberg 2001, 397–399. Valituksista, tarkastuksista ja niihin verrattavista tilaisuuksista yleisesti 1500-luvun kuluessa ks. Nilsson 1990. Suomeen tehdyistä tarkastuksista 1500-luvulla, ks. Kiuasmaa 1962, 429–444.

³⁶¹ Lennersand 1999, 308–309.

³⁶² Ks. esim. Blomstedt 1958, 154–157; Kiuasmaa 1962, 420–434; Hallenberg 2001, 360–396.

³⁶³ Ihse 2005, 181.

³⁶⁴ Hiljanen 2018, 493–495. Kolmannen ryhmän valitustapaukset ovat sisällöltään hyvin niukkoja ja geneerisiä, minkä takia niitä ei ole tarkemmin analysoitu. Luokittelua on pidettävä suuntaa-antavana, sillä samassa jutussa papit saattoivat toimia valittajina sekä valituksen kohteena. Luokittelu on tehty sen mukaan, kuka tapauksissa oli ensisijainen valittaja eli kuka toi jutun maallisen esivallan tietoon.

on selitettävissä sillä, että valitusinstituutio keskittyi talouteen, esimerkiksi epäselvyyksiin verojen keruussa, joka kuului ensisijaisesti maallisen virkamiehistön toimialaan. Tästä syystä vouteja vastaan tehdyissä valituksissa saattaa näkyä yleinen kauna kiristyvää verotusta kohtaan.³⁶⁵

Voi kuitenkin perustellusti sanoa, että maallinen esivalta kontrolloi pappeja valitusten kautta samalla tavalla kuin se kontrolloi maallisia virkamiehiä ja että rahvas valitti, mikäli tarvetta oli. Näin ollen vähäisempi valitusmäärä viittaa siihen, että rahvaan ei tarvinnut valittaa papeistaan yhtä usein kuin maallisista virkamiehistä. Tämä korostaa edelleen rahvaan ja pappien välistä luottamussuhdetta, johon on viitattu aiemmin. Sen sijaan, että rahvas olisi valittanut papeista, saattoivat kirkkoherrat ja kappalaiset pitää paikallisyhteisön puolia maallista esivaltaa ja virkamiehiä vastaan.³⁶⁶

Pappeja vastaan tehtyjen valitusten sisällöllisen analyysin myötä valitustapaukset voidaan ryhmitellä kolmeen ryhmään: taloudellisiin, papin henkilöön sekä papin viranhoitoon kohdistuviin valituksiin. Käytännössä monessa tapauksessa ryhmät sekoittuivat keskenään ja yhdessä valituskokonaisuudessa saattoi olla valituksia eri ryhmistä.³⁶⁷ Pappeja vastaan tehtyjen valitusten sisältöä on käsitelty aiemmin kirkkoherrojen ja paikallisyhteisöjen välisen suhteen käsittelyn yhteydessä. Siksi niihin ei puututa tässä uudelleen. Niiden sijasta tarkasteltavaksi otetaan pappien tekemät valitukset ja valitustapaukset, joissa papit toimivat todistajina. Tällaiset tapaukset kuvaavat pappien asemaa ja toimintaa paikallisyhteisöjen ja esivaltojen tai paikallishallinnon ja keskushallinnon välissä sekä siten pappien roolia valtionrakentajina.

Huomattavan suuri osa pappien tekemistä valituksista käsitteli taloutta, ja valitusten kohteena oli sosiaaliselta asemaltaan kirjava joukko. Papit valittivat aatelista, talonpojista, sotilaista ja maallisen hallinnon virkamiehistä. Aatelia vastaan tehdyt taloudelliset valitukset keskittyivät 1550-luvulle ja kumpuavat pääasiassa reformaatiota seuranneesta kirkkoreduktiosta. Sen myötä merkittävä osa kirkolle kuuluneista tiloista, joita se oli lahjoituksina saanut, siirtyi takaisin lahjoittajien, eli aatelin tai kruunun, hallintaan. Ennen siirtoa aatelin oli selvitetävä suvun oikeus peruutettuun tilaan, ja koska sukuoikeus ei ollut aina selvä, samaa maa-alaa saattoi vaatia kaksi eri sukua³⁶⁸. Osa papeista oli sukutaustaltaan aatelisia, minkä vuoksi epäselvyydet koskivat toisinaan myös heitä. Pappien talonpoikia vastaan tekemät valitukset koskivat epäselvyyksiä (kirkollisten) verojen maksamisessa. Koska papit saivat elantonsa talonpojilta kerätyistä veroista, se että talonpojat eivät maksaneet verojaan, kavensi pappien toimeentuloa. Papeilla oli siis henkilökohtaiset (taloudelliset) intressinsä pitää

³⁶⁵ Kiuasmaa 1962, 422–423, 434; Lennersand 1999, 208; Katajala 2001, 179; Hallenberg 2002, 397; Hiljanen 2018, 492–493.

³⁶⁶ Hiljanen 2018, 493–494.

³⁶⁷ Hiljanen 2018, 493–495.

³⁶⁸ Aatelin maaomistusten epäselvyyksistä 1500-luvulla, Naantalin Birgittalaisluostarin maaomaisuuden muutoksista ja abbedissan toimista luostarin puolustajana peruuksia vastaan, ks. Lahtinen 2007a, 66–70, 127–135; Lahtinen 2016, 33–35.

silmällä talonpoikien verojenmaksua. Sotilaita vastaan papisto valitti vain kerran, kun sotilas oli varastanut kappalaiselta hevosen.³⁶⁹

Maallisen hallinnon virkamiehiä vastaan kirkkoherrojen tekemät taloudelliset valitukset hajoavat sisällöllisesti edellisiä enemmän. Reduktiotematiikkaan kuuluvat valitukset, joissa kuvataan voutien vieneen kirkoista arvoesineitä. Sen lisäksi papit valittivat voudeista, jolleivat olleet saaneet palkkojaan, koska niiden kerääminen oli voutien vastuulla. Tämän lisäksi pappien valitukset käsitelivät heidän henkilökohtaista kehnoa talouttaan. Esimerkiksi vuonna 1616 Tammelan kirkkoherran Markus valitti kyseisen vuoden ruissadon olleen niin huono, ettei jyviä riittänyt kylvettäväksi. Tämän lisäksi hän valitti joutuvansa kestitsemään kruunun virkamiehiä etenkin talvisaikaan runsaasti, mikä oli taloudellisesti raskasta.³⁷⁰

Papisto teki valituksia muusta kuin taloudellisista asioista vain maallisen hallinnon virkamiehiä vastaan. Tällaisia valituksia on varsinaisesti vain yksi, mutta siinä erilaisia temaattisia valituskokonaisuuksia on useita. Tapauksessa kaksi Kokkolan kappalaista, Carolus (Martinus) Iacobus ja Paulus Dionisii, syyttivät kirjuri Knut Henrikssonia siitä, että tämä oli pilkannut kuningasta ja kutsunut tätä halventavasti Koukkunokka-Kaarleksi. Juttua puitiin Tukholman linnanoikeudessa kolme istuntokertaa, joiden aikana kuultiin lukuisia valituksia kirjurin toimista. Pappien mukaan Knut oli esimerkiksi vehkeillyt talonpoikien kanssa ja käyttänyt väärin pitäjänsinettiä. Kirjuria syytettiin myös korrupitiosta ja maanpetoksesta, sillä hän oli suostutellut kihlakunnantuomaria pyytämään pappeja luopumaan syytteistään ja koska kirjuri piti yhteyttä veljeensä Puolassa. Näiden lisäksi papit syyttivät Knutia taloudellisista seikoista, esimerkiksi verotavaroiden varastamisesta sekä liian suurten mittojen käyttämisestä veronkannossa.³⁷¹

Yksittäisiä syytekohtia kiinnostavampaa on pappien toiminta. Valittaessaan kokemistaan vääryyksistä papit välittivät tietoa paikallistasolta ja sen konflikteista kruunun tietoon ja korjattavaksi. Tällaiset tapaukset osoittavat, miten valitusinstituutio valvoi paikallistasoa ja siellä toimineita maalliseen ja hengelliseen esivaltaan kuuluneita henkilöitä. Lisäksi tapaukset osoittavat, että valvontaelin tarvitsi luotettavaa ja monipuolista tietoa paikallistasolta. Tietoa valitusinstituutio sai ennen muuta paikallisyhteisöissä työskennelleiltä maallisen esivallan virkamiehiltä, mutta kuten Kimmo Katajala on tuonut esiin, virkamiehet saattoivat taitavin sanankääntein taivutella kuninkaan uskomaan, että rahvaan tekemät valitukset olivat liioiteltuja³⁷². Näin ollen pappien tiedonvälitystoiminta toi paikallistason ongelmiin toisen näkökulman, joka oli tarpeellinen, jotta valitusinstituutio saattoi todella ratkaista paikallisia ongelmia, eikä li-

³⁶⁹ Hiljanen 2018, 513–514.

³⁷⁰ Hiljanen 2018, 513. Mainittujen esimerkkien lisäksi Nurmijärvellä kappalainen Henrik Joosefinpoika valitti, että viisi talonpoikaa Hyvinkäältä olivat köyhtyneet lisääntyneestä kyydityksestä niin paljon, etteivät he enää voineet maksaa veroja; ks. Tommila 1958, 159. Kyyditysvelvollisuus kuritti siis pappien lisäksi talonpoikaista rahvasta.

³⁷¹ Hiljanen 2018, 506–512.

³⁷² Katajala 1994, 400.

sätä niitä suosimalla kiistan toista osapuolta. Pappien asema perustui siihen, että he elivät paikallisyhteisöissä ja tunsivat siksi seurakuntalaiset sekä heidän elämänsä hyvin, jopa vouteja paremmin³⁷³. Papeilla oli myös kykyjä, esimerkiksi kirjoitustaito, sekä verkostoja, joiden avulla he saattoivat viedä paikallisyhteisöissä tapahtuneita konflikteja kruunun ja esivallan ratkaistaviksi.³⁷⁴

Knut-kirjurin valitustapaus osoittaa, että ilmiantaessaan virkamiesten rikkomuksia papit ajoivat paikallisyhteisön etuja ja samalla edistivät myös omaa asiaansa. Knutin tapauksen lisäksi käytetystä aineistosta löytyy tapauksia, joissa papit todistivat talonpoikien tekemät valitukset voutien laittomasta verojenkeruusta paikkansapitäviksi. Toisaalta aineistossa on tapauksia, joissa papit todistivat talonpoikien vakuuttaneen, ettei vouti ollut kerännyt liikaa veroja, vaikka niin väitettiin. Lisäksi papit saattoivat antaa puoltavia todistuksia talonpojille, jotka halusivat ottaa autiotilan viljelykseensä. Aineistossa on myös rikostapauksia, joissa papit toimivat todistajina. Tällaiset tapaukset osoittavat, että pappien luku- ja kirjoitustaito sekä verkostot eivät olleet ainoastaan esivallan käytettävissä, vaan ne palvelivat myös talonpoikaista rahvasta ja paikallishallintoa.³⁷⁵

Pappien toimintaa maallisen esivallan ja rahvaan sekä keskus- ja paikallishallinnon välissä voi kuvata Andre Holensteinin vahvistavan vuorovaikutuksen (*empowering interaction*) käsitteellä³⁷⁶. Määritelmän mukaisesti pappien toiminta hyödytti kaikkia osapuolia, ja toiminnan myötä jokaisen osapuolen yhteiskunnallinen asema vahvistui. Maallinen esivalta sai kuriin laittomasti toimineet virkamiehet ja paikallisyhteisö oikeutta sekä oikaisun kokeemalleen vääryydelle. Myös pappien oma asema parani, kun laittomasti toimineet virkamiehet saatiin kuriin.³⁷⁷ Toisaalta pappien todistus saattoi auttaa oikeudenmukaisesti toimineen voudin pätkähästä, johon tämä oli joutunut väärin valitusten vuoksi. Verrattuna aiempiin tutkimuksiin, joissa pappien rooli ja tehtävät on nähty yksipuolisesti kruunua ja maallista esivaltaa hyödyttävänä, tehdyt havainnot laajentavat käsitystä pappien toimikentästä ja tarkentavat kuvaa heidän asemastaan rahvaan ja esivallan välillä.

Pappien asema ja toiminta paikallisyhteisöjen ja esivallan välissä kuvaa varhaismodernin ajan poliittista kulttuuria. Tehdyt havainnot viittaavat ruotsalaisen 1500-luvun poliittisen kulttuurin perustuneen rahvaan ja esivallan väliin vuorovaikutukselliseen suhteeseen, jossa myös välittäjätoimijoilla oli merkityksellinen rooli. Aiemmin on korostettu varsinkin maallisten virkamiesten välittäjäroolia, mutta pappien toimintaa valitusinstituutiosta tarkastelemalla havaitaan, että myös kirkolliset toimijat välittivät tietoa paikallisyhteisöistä maallisen esivallan tietoon. Tässä asemassa papit rakensivat valtiota selvittä-

³⁷³ Nilsson 1990, 66.

³⁷⁴ Hiljanen 2018, 515–517.

³⁷⁵ Villstrand 1999, 97, 140–141; Villstrand 2011, 261, 285; Hiljanen 2018, 515–517.

³⁷⁶ Holenstein 2009, 26. Pohjoismaisesta saman tematiikan tutkimuksista ks. Österberg 1987, 326, 328; Österberg 1989, 74, 81; Österberg 1993, 85; Hallenberg, Holm & Johansson 2008, 252.

³⁷⁷ Hiljanen 2018, 517–518.

mällä paikallisyhteisöjen ongelmia olemalla vuorovaikutuksessa sekä rahvaan että esivaltojen edustajien kanssa.

Edellä esitetty vastaa Eva Österbergin tekemiä havaintoja pappien roolista verohelpotuksien myöntämisessä. Österbergin mukaan tilanteissa, joissa rahvas ei voinut maksaa verojaan esimerkiksi sodan tai kadon vuoksi, sekä hengellisen että maallisen paikallishallinnon edustajat, eli kirkkoherrat, voudit ja nimismiehet, tutkivat yhdessä, olivatko verohelpotukset todella aiheellisia. Koska verohelpotuksia käsiteltiin käräjillä, oli talonpojillakin mahdollisuus perustelemalla vaikuttaa helpotusten saamiseen. Näin ollen verotus ei ollut yksisuuntaista valtakäyttöä, jossa keskushallinto verotti talonpoikaista rahvasta kovalla kädellä. Sen sijaan verotuksessa kruunun johtama keskushallinto oli vuorovaikutuksessa paikallishallinnon kanssa.³⁷⁸

Österbergin havaintojen tukemana edellä kuvattua pappien toimintaa voi lähestyä hallinnollisena kysymyksenä ja tarkastella pappeja osana paikallis- ja keskushallinnon välistä vuorovaikutusta. Tästä näkökulmasta pappeja ei ole aiemmin tutkittu, vaikka viitteitä siitä tutkimuksissa on³⁷⁹. Aiemmissä tutkimuksissa pappeja on tarkasteltu joko yksityishenkilöinä, kirkollisen asemansa kautta tai esivallalle alisteisina virkamiehinä. Tällöin unohtuu pappien ja varsinkin seurakuntia johtaneiden kirkkoherrojen yhteiskunnallinen asema paikallishallinnossa. Toisaalta tulkinnoissa pappien asemaa maallisen esivallan virkamiesten kaltaisena toimijana on pidetty itsestään selvänä. Koska papit säilyttivät luottamukseen perustuvan suhteensa talonpoikiin ja siksi verrattain vapaan aseman suhteessa esivaltaan ja koska papit ajoivat rahvaan ja esivallan välisillä vuorovaikutusareenoilla myös paikallisyhteisöiden etua, tulee papiston roolia paikallishallinnon edustajana tulkita toisin.

Tulkintakehyksen kautta paikallistason ja maallisen esivallan sekä sen edustajien välisiä ristiriitoja voi lähestyä paikallis- ja keskushallinnon välisinä ristiriitoina. Kiistoissa kirkkoherrat omalla sekä virkansa tuomalla arvovallalla olivat talonpoikaisen paikallishallinnon merkittäviä edustajia. Roolissaan he saattoivat vastustaa keskushallinnon pyrkimyksiä vähentää paikallishallinnon valtaa ja merkitystä. Tästä näkökulmasta tarkasteltuna yksittäiset ristiriidat muuttuvat hallinnolliseksi valtakamppailuksi, ja niiden selvittäminen mitä suurimmassa määrin valtionrakentamiseksi. Toisaalta tästä näkökulmasta katsottuna valtionrakentaminen Ruotsin valtakunnassa näyttää olevan paikallishallinnon, ja myöhemmin kuntien, rakentamista ja vuorovaikutusta keskushallinnon kanssa.

³⁷⁸ Österberg 1971, 232, 235, 242, 244–245.

³⁷⁹ Österberg viittaa siihen, että papit ja nimismiehet saattoivat olla keskushallinnosta enemmän tai vähemmän vapaan paikallishallinnon jäseniä; (Österberg 1971, 235), mutta pappien rooli on hänelle epäselvä, sillä toisaalla hän viittaa pappien kruunuun sidottuun asemaan: ”*Kyrkans män var naturligtvis efter reformationen i många avseenden djupt beroende av statsmakten.*” (s. 233). Myös Katajalan mukaan keskiajalla rahvas koontui omissa itsehallinnollisissa kokouksissaan, ja nämä kokoukset maallinen esivalta otti haltuunsa varhaismodernina aikana korvaamalla ne pappien johtamilla pitäjänkokouksilla; Katajala 1994, 403. Toisaalta Katajala on huomannut, että papeilla oli merkittävä rooli talonpoikaisen valitusinnon kasvattamisessa – toisinaan pappeja pidettiin jopa talonpoikaisnousujen agitoijana; ks. Katajala 1994, 225, 407; Katajala 2005, 109–111.

Koska paikallishallinnon asiakirjoja, pitäjänkokousten pöytäkirjoja, ei ole 1500-luvulta systemaattisesti säilynyt, on paikallis- ja keskushallinnon välisen vuorovaikutuksen tutkiminen hankalaa, muttei mahdotonta. Tässä tutkimuksessa se on tehty pappeja tarkastelemalla. Mikäli myöhempien vuosisatojen vuorovaikutusta halutaan tutkia samasta näkökulmasta, vähemmälle huomiolle on jätettävä pappien rooli kirkossa ja pelkästään saarnavirassa. Sen sijaan papit on mielletävä laajemmin yhteiskunnallisiksi toimijoiksi. Tämän tutkimuksen yksi merkittävimmistä tutkimustuloksista on tämä havainto. Sen tarjoaman analyyttisen ja teoreettisen viitekehyksen kautta varhaismodernin ajan valtionrakentamisesta on paljastunut uusi näkökulma. Sen avulla valtioiden rakentamista voidaan tutkia ulottamalla aikajänne myöhemmille vuosisadoille, jopa nykyaikaan ja nyky-yhteiskuntiin saakka.

3 PÄÄTÄNTÖ: SUOMALAISET KIRKKOHERRAT RUOTSIN VALTION RAKENTAJINA 1550- LUVULTA 1610-LUVULLE

Aiempi suomalainen ja ruotsalainen varhaismodernin valtion rakentumisen tutkimus kulkee haarautuvaa polkua pitkin. Toinen haara johdattaa tutkimaan valtakuntien keskuksia ja johtohenkilöitä: kuninkaita ja muita valtaapitäviä. Tällöin tutkimuksen kohteena on yleensä ollut, miten keskuksat ja johtohenkilöt alistivat rahvaan ja valtakunnan syrjäalueet valtansa alle. Valtionrakentaminen tästä näkökulmasta näyttää olleen sotilaallista, fiskaalista tai byrokraattista pakkovoimaan perustuvaa toimintaa – valtion syntyivät väkivalloin, hiellä ja verellä.

Toinen haara kulkee valtakunnan syrjäseuduille, paikallisyhteisöihin ja talonpoikaisen rahvaan joukkoon. Tällöin tutkimuksen kohteena on ollut rahvaan ja esivaltojen välinen yhteistyö. Erilaisten areenoiden, kuten käräjien ja valtiopäivien, kautta rahvas ja esivallat olivat vuorovaikutuksessa keskenään välittäjätoimijoiden, kuten voutien, tuomareiden sekä kirkkoherrojen, avustamana. Tästä näkökulmasta valtio syntyi eri ryhmien välisessä yhteistyössä neuvottelun ja vuorovaikutuksen avulla.

Tässä tutkimuksessa ja sen muodostavissa erillisartikkeleissa on tarkasteltu suomalaisia kirkkoherroja Ruotsin valtion rakentajina 1550-luvulta 1610-luvulle. Pääasiassa tutkimuksen kohteena ovat suomalaiset kirkkoherrat ja heidän toimintansa paikallisyhteisöissä, vaikka tutkimuksessa tarkastellaan myös valtion keskuksia, kuninkaiden sekä maallisen ja hengellisen esivallan johtoportaan toimintaa ja etenkin toiminnan vaikutuksia kirkkoherrojen elämään. Näin tutkimuksessa on poikettu polun molemmilla haaroilla, vaikkakin vuorovaikutusnäkökulma korostuu. Valintaa on ohjannut tutkimuksen kohde, keskittyminen kirkkoherroihin ja heidän toimintaansa paikallisyhteisöissä, sekä aiempi tutkimus. Valintaa on kuitenkin tukenut ennen kaikkea tehty empiirinen tutkimustyö, jonka mukaan kirkkoherrojen taloudellisesti ja hallinnollisesti kiristyvistä asemasta huolimatta he säilyttivät asemansa tärkeinä paikallisina valankäyttäjinä ja toimijoina. Tehty havainto viittaa siihen, että paikallisyhteisöjä

ja sen toimijoita ei alistettu täysin esivaltojen vallan alle, minkä ansiosta merkityksellistä valtionrakentamista saattoi tapahtua paikallisyhteisöissä.

Vuorovaikutustematiikan lisäksi valtionrakentamista on tarkasteltu tunnustuksellisuusparadigman ohjaamana. Sen keskeinen anti tälle tutkimukselle on huomio, jonka mukaan reformaatiossa alkunsa saaneet muutokset eivät rajoituneet ainoastaan uskonnon kentälle, vaan ne vaikuttivat yhteiskuntiin laajasti ja syvästi sekä edistivät valtionrakentamista. Uskonnon ohella reformaatio muutti suoraan tai välillisesti taloudellista järjestelmää, valtakunnan sosiaalista ja poliittista rakennetta ja ihmisten välisiä suhteita sekä kulttuuria kokonaisuudessaan. Mikäli varhaismodernia valtionrakentamista halutaan ymmärtää täysin, on tarkasteltava myös ajan uskonnollisia muutoksia. Tämä motivoi kirkkoherrojen tarkastelun valtionrakentajina. Toisaalta, koska paradigma korostaa rahvaan elämän sääntelyä ja normalisointia valtionrakentamisessa, voi sen avulla sotaan keskittyvä valtionrakentamisen tutkimus saada uusia sävyjä.

Kirkkoherroihin valtionrakentajina tutkimus pureutuu kolmen näkökulman kautta. Ne on valikoitu siten, että näkökulmien kautta tavoitetaan keskeiset valtionrakentamisen kontekstit: valtakunnan keskustaso, paikallisyhteisöt sekä näiden välinen vuorovaikutus ja välittäjätoimijat, jotka osallistuivat vuorovaikutukseen. Valitut näkökulmat ovat: 1. kirkko ja kirkkoherrat suhteessa hallitsijaan ja maalliseen esivaltaan, 2. kirkkoherrat suhteessa paikallisyhteisöihin sekä 3. kirkkoherrat esivaltojen ja paikallisyhteisöjen välissä.

Ensimmäisen näkökulman kautta valottuu maallisen ja hengellisen esivallan välinen suhde, joka muuttui reformaation myötä. Aiemmin suhteen muutosta on lähestytty pääsääntöisesti kirkon johtoa tutkimalla. Paikallisseurakuntien kirkkoherrojen valintaa tarkastelemalla tässä tutkimuksessa on havaittu, että kirkkoa ei täysin alistettu kruunun vallan alle, kuten aiemmin on otaksuttu tai miltä maallisen ja hengellisen esivallan välisen suhteen muutos näyttää, kun sitä katsotaan kirkon johdon näkökulmasta. Kruunun totaalisen hallinnan sijaan eri ajanjaksoina kruunun valta kirkon sisällä näyttää olleen tiukempi, toisinaan taas löyhempi. Kruunun valta oli sidoksissa muun muassa valtakunnan ja koko Euroopan laajuiseen uskontopoliittikkaan sekä ulko- ja sisäpolitiikkaan.

Erytisesti Juhana III näyttää kontrolloineen kirkkoherrannimityksiä 1570-luvulla. Taustalla tiukentuneessa kontrollissa olivat kuninkaan uskonnolliset uudistukset, joiden laajempi tausta on vastauskonpuhdistuksen ulottamisessa Pohjolaan. Tämän lisäksi tiukentuneen kontrollin selittäjä on 25-vuotisen sodan syttyminen. Sodan alkuvaiheissa 1570-luvun alkupuolella kruunu harjoitti keskittämispoliittikkaa Suomessa, mikä lisäsi myös hallitsijan valtaa alueella.

Vähän valtaa kirkkoherrannimityksissä kuninkaalla oli 1560-luvun alussa, 1580-luvun loppupuolella sekä seuraavan vuosikymmenen aikana. Kyseisinä ajanjaksoina kuninkaan valta-asema oli haastettu, ja tähän viittaavat myös hallitsijan vähäiset kirkkoherrannimitysosuudet. Kuninkaan vallan ollessa vähäinen muiden nimityksiin kykenevien henkilöiden (maallisen tai hengellisen esivallan viranhaltijat, kuten herttuat, käskynhaltijat tai piispat) valta korostui. 1560-luvun alkupuolella Juhana-herttua haastoi veljensä Eerik XIV:n aseman harjoittamalla itsenäistä valtopoliittikkaa. 1580-luvun lopussa Suomen alueen

keskittämispolitiikka vaihtui hajaantumisen linjalle, mikä vähensi kuninkaan valtaa alueella. 1590-luvulla puolestaan kuninkaan valta-asema haastettiin loppullisesti, kun Kaarle-herttua syöksi sisällissodan jälkeen veljenpoikansa vallasta ja nousi itse hallitsijaksi. Kirkkoherrannimitysten kautta kuninkaan vallan haastaneet henkilöt pyrkivät levittämään valtaverkostojaan ympäri valtakuntaa ja näin ottamaan haltuunsa alueet.

Edellisistä ajanjaksoista poiketen 1600-luvun ensimmäinen vuosikymmen näyttää olleen poikkeus, sillä tuolloin sekä kuningas että maallisen tai hengellisen esivallan edustajat nimittivät verrattain vähän kirkkoherroja. Edellä on esitetty, että selitys vähäisiin nimitysmääriin löytyy yhtäältä muuttuneesta sisäpoliittisesta tilanteesta, joka satoi viranhaltijoiden aseman aiempaa tiukemmin kruunuun. Keskiajalta aina 1500-luvun loppupuolelle saakka viranhoidollinen valta rakentui paikallisten verkostojen varaan sekä kykyyn mobilisoida resursseja kruunun käytettäväksi. 1600-luvun alussa valta alkoi enenevässä määrin perustua kruunun myöntämään mandaattiin. Toisaalta vähäisiin nimitysmääriin on esitetty syyksi se, että kuningas hallitsi kirkon johtovirkoja, jolloin muihin nimityksiin ei tarvinnut puuttua.

Kaiken kaikkiaan vaikuttaa siltä, että vallan kaapanneen Kaarlen johdolla kruunu instituutiona selvisi voittajana 1500-luvun lopun kriisistä. Kuninkaana Kaarle varmistui kruunun johtoaseman valtakunnassa, minkä vuoksi hän saattoi ohjata 1600-luvun alusta lähtien valtionrakentamisen suuntaa vahvemmin kuin muut tutkittavan ajanjakson kuninkaat. Silti kuningas ei 1600-luvun alkupuolella ollut itsevaltiainen. Vallankaappaus ja Sigismundin jatkuvat vetoamukset vallan palauttamisesta leimasivat Ruotsin historiaa pitkälle 1600-luvun ensivuosisikymmeniin saakka. Sisäpoliittisesti kruunu jakoi tai joutui jakamaan valtansa valtaneuvoston ja valtiopäivien kanssa. Silti tilanne oli monin paikoin kuninkaan vallan kannalta parempi kuin 1500-luvun jälkimmäisellä puoliskolla.

Kirkkoherrojen valinnan lisäksi maallisen ja hengellisen esivallan välisen suhteen, ja varsinkin kirkkoherrojen aseman, muutoksia on tarkasteltu taloudellisesta näkökulmasta. Tarkastelu on perusteltua, sillä reformaation tärkeänä taustatekijänä olivat valtion tyhjät rahakirstut, joita kuningas koetti täyttää kirkon kustannuksella. Tehdyn tutkimuksen perusteella voidaan sanoa, että kruunun suorittaman kirkkoreduktion myötä kirkkoherrojen henkilökohtaisessa taloudellisessa asemassa tapahtui muutoksia: viralliset kymmenysverotuksella kerätyt palkat pienenevät radikaalisti, ja niiden sisältö muuttui viljapainotteiseksi. Palkkojen lisäksi on tarkasteltu kirkkoherrojen omaisuuden määrää. Siinä muutokset olivat pienempiä, eikä niillä ollut suoraa kytköstä reformaatioon. Muutoksen suuntaa on myös hankala arvioida, mutta edellä on arveltu, että kirkkoherrojen omaisuus pieneni. Huvenneesta palkasta ja omaisuudesta huolimatta kirkkoherrat olivat edelleen erittäin äveriäitä, eikä kirkkoherrojen välinen taloudellinen eriarvoisuus kasvanut. Kuitenkin vaikuttaa siltä, että siinä missä kruunu ei kyennyt kontrolloimaan pappeja kirkkoherrannimityksiä ohjaamalla, palkkoihin puuttumalla kirkkoherrat sidottiin aiempaa tiukemmin kruunun ja muodostuvan valtion palvelukseen.

Ensimmäisen näkökulman kautta tehdyt havainnot kruunun vallan aika- ja tilannesidonaisuudesta viittaavat Nils Erik Villstrandin huomioihin³⁸⁰ pakon ja yhteistyön vuorottelusta valtionrakentamisessa. Näin ollen, vaikka tämä tutkimus rakentuu lähtökohtaisesti valtionrakentamisen vuorovaikutusta korostavalle pohjalle, voidaan sanoa, että valtio ei ollut joko neuvottelu- tai sotilasvaltio tai rakentunut pelkästään vuorovaikutuksen tai pakon varaan. Sen sijaan pakko ja vuorovaikutus vaihtelivat tilannekohtaisesti: toisinaan ja toisilla aloilla kruunu käytti pakkoa, toisinaan se taas neuvotteli rahvaan ja muiden ryhmien kanssa.

Toista näkökulmaa, eli kirkkoherrojen ja paikallisyhteisöjen välistä suhdetta, on tarkasteltu niin ikään kirkkoherrannimitysten kautta. Tällöin tarkastelun kohteena ovat olleet pappien urat ennen ja jälkeen nimityksen. Tutkimusta on ohjannut huomio siitä, että kruunu sekä muut asemansa puolesta kirkkoherrannimityksiin kykenevät tahot nimittivät kaikkinsa verrattain vähän kirkkoherroja. Vähäinen nimitysmäärä on ohjannut tarkastelemaan paikallisseurakuntien roolia ja sen merkitystä prosessissa. Tässä viitekehyksessä tarkastelun kohteena on ollut yhtäältä kirkkoherrojen henkilökohtainen toimijuus, jolloin on tutkittu, miten kirkkoherrakandidaatit toimivat, jotta heidät olisi nimitetty virkaan. Toisaalta tarkastelun kohteena on ollut kirkkoherrojen byrokratisoituminen, joka kuvaa kirkkoherrojen ja seurakuntalaisten välistä suhdetta. Aiemmin on huomattu, että 1500- ja 1600-luvun aikana moni talonpoikainen luottamuserkka muuttui kruununviraksi. Kirkkoherrojen kohdalla tällaista tarkastelua ei ole aiemmin tehty, ja siksi ei tiedetä, muuttuiko kirkkoherranviran luonne samalla lailla kuin maallisten virkamiesten virat. Lisäksi on tarkasteltu kirkkoherrojen ja talonpoikien välisiä taloudellisia eroja.

Kirkkoherrojen toimijuutta tarkastelemalla on havaittu, että omalla toiminnallaan kirkkoherrat pystyivät vaikuttamaan nimityksiin ja menestykseen urallaan. Esimerkiksi sitoutuminen kuninkaan uskonnolliseen kantaan edisti pappien uria, ainakin kuninkaan hallintokauden loppuun saakka. Mikäli valtakunnan uskontopolitiikan linja muuttui hallitsijan vaihdoksen yhteydessä, kuten tapahtui Juhana III:n kuoltua, edesmenneen kuninkaan linjaan sitoutuneet papit joutuivat vaikeuksiin, ja heidät korvattiin muilla papeilla.

Kirkkoherrojen toimijuutta ja uria tarkastelemalla on lisäksi havaittu, että merkitsevin tekijä viransaannissa oli kirkkoherrakandidaatin lämmin suhde paikallisseurakuntaan. Tässä etenkin sukulaissuhde edelliseen kirkkoherraan oli tärkeä. Virassaan edellinen kirkkoherra oli saavuttanut paikallisyhteisön luottamuksen, ja se heijastui luottamussuhteena seurakuntalaisten ja kirkkoherran jälkeläisten välillä. Vaikka esivallat koettivat lainsäädännön keinoin puuttua virkojen periytymiseen, ei siinä onnistuttu. Sen sijaan nimitystapauksia tutkimalla on havaittu, että luottamussuhde vaikuttaa olleen merkityksellinen myös esivaltojen kannalta: esivallat nimittivät virkaan pappeja, joilla oli paikallisyhteisön luottamus. Yhtäältä tämä on tulkittu siten, että kirkkoherrat eivät byrokratisoituneet ainakaan samassa määrin kuin maalliset virkamiehet. Toisaalta on esitetty, että kirkkoherraa valittaessa esivallat ja paikallisyhteisöt olivat vuorovaikutuksessa

³⁸⁰ Villstrand 2017.

keskenään saavuttaakseen sellaisen kompromissin, että kirkkoherraksi valittu pappi tyydytti kaikkia osapuolia.

Paikallisyhteisöjen ja pappien välistä suhdetta on lähestytty myös rahvaanvalituksia tutkimalla. Suurin osa rahvaan tekemistä valituksista käsitteli taloutta, mutta valitukset käsittelivät myös pappien reformaation myötä muuttunutta yhteiskunnallista asemaa. Esimerkiksi pappien perhe-elämästä tai epäsovivasta seksuaalisesta käytöksestä valitettiin. Näiden lisäksi valituksia tehtiin pappien uskonnonharjoittamisesta. Yhteinen piirre valituksissa on se, että ne haastoivat pappien (hengellisen) auktoriteettiaseman paikallisyhteisöissä. Näin ollen voidaan sanoa, että kirkkoherrat eivät olleet seurakuntien itsestään selviä johtajia. Sen sijaan he joutuivat päivittäisessä kanssakäymisessä ja omalla toiminnallaan lunastamaan seurakuntayhteisön luottamuksen olemalla vuorovaikutuksessa talonpoikien ja esivaltojen kanssa.

Rahvaanvalituksia on tutkittu myös kolmannesta näkökulmasta. Siinä missä toisessa näkökulmassa tarkastellaan pappeja valitusten kohteena, kolmannessa näkökulmassa kohteena on pappien rooli ja toiminta valittajina ja todistajina. Tällöin tutkitaan pappien valittamalla suorittamaa tiedon välittämistä. Se kuvaa varhaismodernin Ruotsin poliittista kulttuuria sekä siihen liittyvää rahvaan ja esivaltojen sekä keskus- ja paikallishallinnon välistä suhdetta.

Valittaessaan paikallisyhteisöissä vallinneista epäkohdista tai todistaessaan talonpoikien tekemät syytökset paikkansapitäviksi (esimerkiksi maallisten virkamiesten väärinkäytöksistä) papit välittivät tietoa paikallisyhteisöistä kruunulle. Tiedon avulla paikallishallintoa ja sen virkamiehiä saatettiin valvoa. Verrattuna aiempiin tutkimuksiin, joissa on korostettu pappien ja välitysinstituutioiden asemaa pelkästään maallisen esivallan etuja ajavana, tässä tutkimuksessa on osoitettu, että pappien toiminta hyödytti myös rahvasta ja pappeja itseään. Pappien toimintaa voidaankin kuvata vahvistavan vuorovaikutuksen käsitteellä, sillä toiminnan myötä kaikkien osapuolten yhteiskunnallinen asema vahvistui.

Kirkkoherrojen toimintaa ja siihen olennaisesti kytkeytyvää vahvistavaa vuorovaikutusta on pohdittu myös paikallishallinnon näkökulmasta. 1500- ja 1600-luvulla hallitsijan johtama keskushallinto otti enenevässä määrin paikallishallinnon haltuunsa. Kirkkoherrat paikallisyhteisöjen ja -hallinnon merkkihenkilöinä saattoivat edistää tai hidastaa omalla toiminnallaan keskus- ja paikallishallinnon yhdistymistä. Tästä näkökulmasta katsottuna kirkkoherrojen toiminnassa oli kysymys hallinnollisesta yhteistyöstä ja vuorovaikutuksesta keskus- ja paikallishallinnon välillä. Lähteiden puuttumisen vuoksi paikallis- ja keskushallinnon välistä vuorovaikutusta on hankala tutkia varsinkin 1500-luvun osalta. Kirkkoherrojen rooli paikallishallinnon johtajina avaa tarkasteluun hedelmällisen tulokulman, jonka avulla on saatu uutta tietoa varhaismodernin valtion rakentumisesta.

Lopuksi on syytä pohtia, miten ja millaisissa tilanteissa suomalaiset kirkkoherrat käytännössä Ruotsin valtiota rakensivat. Vaikka valtionrakentaminen oli käynnissä jatkuvasti paikallisyhteisöissä, voidaan sanoa, että valtionrakentaminen selkeästi tiivistyy tiettyihin ajanjaksoihin ja tapahtumiin. Osa tällaisista tiivis-

tymistä oli valtakunnallisia, eli ne koskettivat koko tutkittavaa aluetta ja (lähes) kaikkia toimijoita, jos kohta ne saattoivat heijastua eri tavoin eri puolille valtakuntaa. Osa valtionrakentamisen hetkistä oli selvästi paikallisempia, sillä ne kumpusivat paikallisista ongelmista tai ristiriidoista.

Tämän tutkimuksen kannalta merkittävät valtakunnalliset valtionrakentamisen hetket löytyvät ajanjaksoilta, jolloin kuninkaan valta oli haastettu. Tällainen ajanjakso osuu 1560-luvulle Suomen alueen muodostaessa Juhanan herttuakunnan. Tuolloin kuningas Eerik XIV:n johdolla alue palautettiin väkivalloin takaisin Ruotsin yhteyteen. Samanlainen mutta pidempiaikainen kehityskulku toteutui 1580-luvulta alkaen, jolloin Suomen alue lipui hitaasti eroon Ruotsista ja kruunun hallinnasta – osin käynnissä olevasta sodasta, osin hallinnollisesta delegoinnista sekä valtataistelusta johtuen. Kuten 1560-luvulla, myös vuosisadan loppupuolella Suomen alue palautettiin väkivalloin takaisin muun valtakunnan yhteyteen.

Miten kirkkoherrat tällaisissa tilanteissa toimivat valtionrakentajina? Aiemmin olen esittänyt, että kuningas tai muut valtaa tavoittelevat henkilöt koettivat levittää valtaverkostojaan ympäri valtakuntaa nimittämällä itselleen uskollisia pappeja kirkkoherroiksi. Paikallisseurakunnissa kirkkoherrat saattoivat toimia nimittäjensä silminä ja korvina tai muuten agitoida nimittäjensä puolesta. Tällaista toimintaa kuvaavia tapauksia on varsin vähän, mutta esimerkiksi Gregorius Martini Teettin sekä Petrus Henrici Melartopaeuksen toiminta ja urakehitys kuvaavat ilmiötä. Kaarle-herttuan nimittämänä kyseiset henkilöt pyrkivät ajamaan nimittäjensä asiaa (ja epäilemättä samalla omaansa) Suomessa esimerkiksi karsimalla edelleen kirkoissa harjoitettavia katolisia tapoja ja rituaaleja. Samalla tavoin uskollisesti toimi myös Perttelin Kappalainen Nicolaus, joka vuonna 1563 tuomittiin kuolemaan, koska hän oli paljastanut tietoja kuninkaan sotajoukoista Juhana-herttualle.

Tapauksia, joissa paikalliset valtionrakentamisen hetket näyttäytyvät, on enemmän kuin valtakunnallisia, ja ne sattuvat tämän tutkimuksen kysymyksenasetteluun edellisiä paremmin. Ensinnäkin valtionrakentaminen paikallisesti tiivistyy kirkkoherrojen valinnassa. Kuten sanottua, maallinen ja hengellinen esivalta sekä paikallisyhteisöt osallistuivat kirkkoherrojen valintaan, minkä lisäksi myös kirkkoherrakandidaateilla oli henkilökohtaisen toimintansa kautta mahdollisuus edistää tai hidastaa viransaantia. Valtionrakentamista kirkkoherrojen valinnasta tekee se, että prosessissa eri osapuolet yhteistyössä valitsivat sopivan henkilön kirkkoherraksi kandidaattien joukosta. Koska kaikkien toiveet täyttävää ehdokasta tuskin oli, tuli osapuolten neuvotella, jotta sopivin henkilö tuli valituksi. Merkityksellisen valinnasta teki myös se, että kirkkoherraa nimitettäessä, valittiin paikallisyhteisön hengellinen johtaja sekä paikallinen yhteiskunnallinen mahtimies, sillä kirkkoherroilla oli myös hallinnollisia tehtäviä ja muilta puuttuvaa tietotaitoa (esimerkiksi luku- ja kirjoitustaito). Verrattain monessa tapauksessa kirkkoherra pysyi samassa virassa pitkään, jopa kuolemaansa saakka. Näin ollen valintoja tehtiin pitkälle tulevaan.

Maallisen ja hengellisen sekä paikallisyhteisöjen neuvottelu kirkkoherrastaan paljastuu selkeästi Marcus Gregoriin ja Olaus Nicolain kamppailussa När-

piön kirkkoherranvirasta. Vaikka aluksi tilanne näytti kääntyneen Gregoriin eduksi, tuli hän lopulta erotetuksi virasta närpiöläisten valitusten saattelemana. Vaikuttaa siltä, että rahvaan lisäksi myös esivallat olivat etsineet syytä, jonka vuoksi erottaa ei-toivottu kirkkoherra virastaan. Kyseessä oli paikallisyhteisön ja esivaltojen neuvottelutilanne, joka tässä tapauksessa kääntyi aiemmin valitua kirkkoherraa vastaan.

Edellisen lisäksi valtionrakentaminen paikallisesti tiivistyy tilanteissa, joissa yhteisö oli ajautunut kriisiin. Varhaismodernina aikana Ruotsissa oli erilaisia yhteiskunnallisia instituutioita, joiden tehtävänä oli ratkaista paikallisyhteisöjen ristiriitoja. Tällaisia olivat esimerkiksi käräjät ja tässä tutkitut valitukset, joissa rahvas toi kruunun (tai tämän edustajien) tietoon esimerkiksi aatelisten tai maallisten virkamiesten rikkomuksia. Myös papeista ja heidän toiminnastaan valitettiin. Yhtä lailla papit valittivat, kuten edellä on havaittu. Valtionrakentamisen kannalta merkityksellistä oli juuri ristiriitojen ratkaiseminen sekä se, että valituksissa (valittaessaan itse tai todistaessaan talonpoikien valitukset paikkansapitäviksi) papit saattoivat asettua myös paikallisyhteisöjen puolelle. Näin papit välittivät tietoa paikallisyhteisöistä keskushallinnon tietoon ja osallistuivat ristiriitojen ratkaisuun tavalla, joka otti huomioon paikallisyhteisön edun.

Kenties selvimmin kuvattu pappien tietoa välittävä toiminta paljastuu Kokkolan kappalaisten Carolus (Martinus) Iacobuksen ja Paulus Dionisiin valituksessa kirjuri Knut Henrikssonia kohtaan. Valituksessa papit eivät ainoastaan ajaneet esivaltojen tai paikallisyhteisöjen etua, vaan toivat kirjurin rikkomuksia esiin kaikkia hyödyttävällä tavalla. Esimerkiksi syytöksen mukainen kirjurin suorittama verojenkeruu liian suurilla mitoilla sekä verotavaroiden varastaminen haittasivat paikallisyhteisöä, maallista esivaltaa ja koko valtakuntaa kokonaisuudessaan. Tilanteen korjaaminen saattamalla syyllinen vastuuseen teoistaan hyödytti jokaista osapuolta. Samalla voidaan arvioida, että yhteiskunnallinen koheesio lisääntyi, kun väärintoimineesta virkamiehestä päästiin eroon.

Yhteistä valtakunnallisille ja paikallisille valtionrakentamisen tiivistymille oli se, että ne keskittyivät enemmän tai vähemmän kriisiaikoihin³⁸¹. Tässä mielessä ne olivat tavallaan yhteiskunnallisia liminaalituloja³⁸², jolloin koko muodostuva valtio tai paikallisyhteisö oli ajautunut tai ajautumassa kriisiin. Kuten yllä on viitattu, tällaiset kriisit ratkaistiin vuorovaikutuksen avulla, jolloin jokaisen osapuolen asema parani. Siksi kriisien ratkaisu oli valtionrakentamista mitä suurimmassa määrin.

³⁸¹ On kuitenkin huomattava, että kriisit ja ristiriidat tuottavat lähteitä historiantutkimuksen käyttöön huomattavasti useammin kuin niin sanottu tavallinen arki (ks. 1.3 *Lähteet*). Näin ollen näkemys valtionrakentamisen tiivistymisestä kriisiaikoihin saattaa johtua säilyneiden lähteiden tendenssimäisyydestä. Tästä syystä on korostettava edelleen valtionrakentamisen olleen käynnissä jatkuvasti, kun paikallisyhteisön edustajat kohtasivat maallisen ja hengellisen edustajat.

³⁸² Folkloristiikassa tai kulttuurintutkimuksessa laajemminkin liminaalitulalla viitataan siirtymävaiheeseen tai välitilaan, jossa aiemmat säännöt tai normit menettävät merkityksensä. Tässä mielessä liminaalitulo on kaaos, josta voidaan palata normaalitilaan rituaaleja suorittamalla. Ks. Tieteen termipankki: Folkloristiikka: liminaali. <https://tieteentermipankki.fi/wiki/Folkloristiikka:liminaali>. Viitattu: 11.2.2019.

Jos vahvistava vuorovaikutus hyödytti kaikkia sen osapuolia, niin miten kirkkoherrojen asema parani vuorovaikutuksen myötä? Aiemmin tutkimuksessa on esitetty, että papisto tuki kruunun johtamaa valtionrakentamista, sillä se edisti myös reformaation läpivientiä, jota papisto ajoi³⁸³. Tässä tutkimuksessa on huomattu, että kirkkoherrojen taloudellinen ja sosiaalinen asema saattoivat parantua kruunun kanssa tehdyn yhteistyön tuloksena, kun kruunu saattoi palkita uskollisia pappeja nimittämällä heidät sosiaalisesti ja taloudellisesti kannattaviin virkoihin. Edellisten lisäksi on huomattu, että välittämällä tietoa paikallisyhteisöistä esivallan tietoon ja puolustamalla näin paikallisyhteisöjä esimerkiksi laittomasti toimineita maallisen hallinnon virkamiehiä vastaan papit saattoivat lisätä viranhoidon kannalta välttämätöntä sosiaalista pääomaansa. Toisaalta kirkkoherrojen asema parani myös siten, että he saattoivat viedä maallisen esivallan ratkaistavaksi seurakuntalaisten kanssa sattuneet ristiriidat. Tehdyt huomiot korostavat kirkkoherrojen yhteiskunnallista työtä ja asemaa paikallisyhteisöissä, mikä aiemmassa tutkimuksessa on jäänyt varjoon.

Kuitenkin pelkästään kirkkoherrojen aseman paranemisen huomioiminen ja hyötyjen listaaminen, vaikka nämä tieteellisesti sinänsä tärkeitä saattavat olla, eivät kuvaa sinänsä vahvistavaa vuorovaikutusta. Määritelmän mukaan vahvistava vuorovaikutus vahvisti kaikkien vuorovaikutukseen osallistuneiden yhteiskunnallista asemaa. Koska myös paikallisyhteisöt ja esivallat valvoivat pappeja, vuorovaikutukselliset yhteiskunnalliset areenat ja rakenteet synnyttivät tasapainotilan, jossa jokainen osapuoli valvoi toisiaan, mutta missä samalla tehtiin yhteistyötä, käytiin neuvotteluita ja ratkottiin ristiriitoja. Tässä piilee kirkkoherrojakin eniten hyödyttävä vahvistavan vuorovaikutuksen piirre: kirkkoherrojen toiminta hyödytti muita ja muiden toiminta hyödytti kirkkoherroja. Yhden aseman parantumista ei voi käsittää ilman, että ottaa huomioon muiden vuorovaikutukseen osallistuvien aseman. Tällaisen vuorovaikutuksen sivutuotteenä yhteiskuntarauha lisääntyi ja eri alueet sekä ihmisryhmät valtakunnan sisällä lähenivät toisiaan niin, että prosessi edisti myös valtionrakentamista.

³⁸³ Lavery 2018, 97, 196. Tässä viitekehyksessä kirkkoherrojen suorittama valtionrakentaminen näyttäytyy valtakunnan uskonnollisen koheesion lisäämisinä.

SUMMARY

Finnish Pastors as Builders of the Swedish State in the 1550s-1610s

Finnish and Swedish research on early modern state building follows a branching path. The first branch leads to the study of the centers and leaders of the kingdoms – i.e. kings and other authorities. The focus of this research has generally been on how the centers and authorities oppressed the periphery of the realm. State building from this perspective seems to have been a military, fiscal or bureaucratic activity based on force – the state was born in violence, hardship and blood.

The second branch strays into the remote areas of the kingdom, to local communities and among the peasantry. The object of study has been cooperation between the crown (and other central authorities) and the peasantry. Through a variety of arenas (such as law courts) and using mediators – such as bailiffs, judges, and the clergy – the people and the authorities negotiated and interacted with each other. From this point of view, the state was born as a collaboration between different groups of people through negotiation and interaction.

This dissertation is composed of four peer-reviewed articles, a general introduction, an analysis of the articles and a conclusion, which brings together the results of the articles. All of the articles and the dissertation as a whole examine the role of Finnish pastors as builders of the Swedish state from the 1550s to the 1610s from three perspectives. First, the relationship between the crown and the church is examined, which, due to the Reformation, was undergoing a comprehensive change. Second, the study examines the relationship between the pastors and local communities. The third aspect connects the first two as it sheds light on the pastors' role as intermediators between local communities and the crown (and central government). These three perspectives are chosen because through them the most important contexts of state building are covered. As a result, the study finds its place somewhere in-between the branching tracks described earlier although the local level of society and the pastors' work in local communities is emphasized.

In addition to interaction, state building is examined under the guidance of a confessionalization paradigm. Its central contribution to this research is the observation that the changes that began in the Reformation were not limited only to the field of religion. In addition to religion, the Reformation directly or indirectly changed, for instance, the economic system, the social and political structure of the realm, and interpersonal relations and culture as a whole. If one wants to understand early modern state building, one also has to consider the religious changes of the time, thus making the pastors fruitful objects of study.

Sources and methods

The source material concerning the 16th century clergy is scarce and fragmented. However, the key sources and complementary source material describe in

detail the activities of the pastors in their local communities and, more broadly, as social agents, i.e. state builders. Existing sources, though scarce, do not exclude fertile points of view, but due to the fragmentation of source data, several parallel sources must be used.

The key sources of this study are registers of pastors (*paimenmuisto* in Finnish, *herdaminne* in Swedish, *Pfarrerbuch* in German). The most important Paimenmuisto used in this dissertation was created by Kyösti Väänänen and is called *Turun hiippakunnan paimenmuisto 1554-1721*. Paimenmuisto literature is a unique form of biography literature that has centuries of tradition. The first pastoral registers were created during the 16th century. In general, these registers contain micro-biographies of the clergy. The information for the Paimenmuisto is collected from various official sources and documents. Unofficial sources such as the histories of parishes and literature are also used.

In addition to Paimenmuisto, bailiffs' accounts are used in this dissertation. Bailiffs' accounts are a multifaceted and the only unified source series for 16th century Sweden. As an accounting document, it records the amount and composition of taxes charged annually. In addition, the material contains extensive information on the social reality of the time, such as the spread of settlement and social relations between different groups and individuals. In this study, the accounts have been used both as an accounting document and as a description of the social conditions of the time.

The most important method used in this study is prosopography. In a nutshell, the idea of the prosopographic method is to study groups of individuals that share one or more common attributes. The aim is to find general features that the whole group share. A few things separate this study from other prosopographic research. For example, the aim is not to study how the typical pastor lived or acted, as prosopographic studies normally do. Instead, this study investigates the whole spectrum of the pastors, their lives and activities. Thus this study is interested in all the variety of how the pastors lived and worked as state builders.

In addition to prosopography, various qualitative and quantitative methods are used. The common denominator in all the methods used is that they seek to clarify the pastors' personal activity and agency. The activity of the pastors on the one hand tells about the power that the clergy held, but on the other hand, it depicts the pastors as a subject of power. This kind of dual power role shows the boundaries that defined the life and activities of the pastors in their local communities. Overall, the methodology used revolves around new cultural history, new social history and micro-history (and nowadays the lesser-used history of mentality).

The crown and the church

The changing relationship between the crown and the church is one of the most studied subjects in the field of Reformation studies. In Sweden and Finland, the relationship has been studied in (general) history, but also in church history. According to previous studies, it was due to the Reformation that the church

became a royal institution and the clergy became loyal servants of the crown. Studies have largely focused on the study of church leaders and the church institution. The effects of the Reformation on the pastors in normal parishes are less well-known.

By investigating clerical appointments, this study has noticed that the church was not unequivocally subject to the crown's power. Instead, sometimes the power of the crown within the church seems to have been stricter, sometimes looser. The king's power was connected, *inter alia*, with pan-European religious policy (the Counter-Reformation), as well as with the foreign and domestic politics of the Swedish Kingdom.

In particular, John III seems to have controlled clerical appointments during the 1570s. The underlying stricter control was the religious reform of the king, which was linked to the Counter-Reformation in the North. In addition to this, the tightened control is explained by the 25-year war against Russia (1570-1597) that in the early stages meant a centralization policy in Finland and thus increased the sovereign power of the region.

The crown had less power in pastoral appointment processes in three different timeframes: in the early 1560s, in the late 1580s and in the 1590s. When the power of the king decreased, the power of the other authorities who could appoint pastors (the rulers of the secular or spiritual authority: the dukes, the commanders, or the bishops) grew. The common denominator of these periods is the fact that the power of the king was challenged. In the early 1560s, John, Duke of Finland (later John III), challenged his brother's (Eric XIV) hegemony by practicing an independent power policy even though it was forbidden. At the end of the 1580s, the centralization that was started due to the 25-year war shifted to decentralization, which, in the end, reduced the power of the king in the Finnish peninsula. In the 1590s, Duke Charles (later Charles IX) challenged the authority of the King. The dispute escalated into civil war where in the end the King was dethroned and Charles acceded to the throne. Through appointing pastors, the usurpers tried to spread their power networks throughout the kingdom and thereby take over territory. The Finnish peninsula was particularly important due to the fact that it was a powerbase of both Duke John in the 1560s and King Sigismund in the 1590s.

The relationship between the crown and the church and, in particular, the status of pastors is also examined from an economic point of view. This is interesting, as the Reformation had a solid financial undertone in Sweden. The crown tried to fill the empty money chests of the state by confiscating the property of the church and by withdrawing the church's taxation right. According to previous studies, due to the actions of the crown, the church lost its independent status. However, earlier studies are not concerned with how the confiscation affected the personal finances of the pastors at the local level of society, but address the church as a whole or the leading figures (*i.e.* bishops) of the church.

Based on the research carried out, it can be said that, as a result of the crown's actions, pastors' official salaries were radically reduced and the content of salaries became cereal-weighted. In addition, the amount of pastors' property

is studied. There, the changes were smaller and they did not have a direct link to the Reformation. It is also difficult to estimate the direction of change, but it seems that the pastors' property decreased. In spite of their reduced assets, the pastors were still wealthy. The economic inequality between pastors did not increase during the 16th century. Overall, it seems that the crown was unable to control the pastors by determining clerical appointments, but it could bend the clergy to its will by controlling the wages of the pastors.

Pastors and local communities

Clerical appointment processes have also been studied when investigating the relationship between the pastors and local communities. The study is guided by the fact that the crown, as well as other parties capable of appointing pastors, appointed a relatively small number of pastors. The small number of appointments has moved the study in the direction of examining the role of local parishioners in the process. In this frame of reference, the personal agency and bureaucratisation of the pastors have been examined. Earlier studies have noted that during the Middle Ages the authority of many secular office holders was based on the trust of the common people, but during the 16th and 17th centuries the basis of the office changed so that the officeholders were more tied to the crown, i.e. the officeholders became bureaucratized. In the case of the clergy, such an examination has not been carried out before, and therefore it is not known whether the nature of the office was changed in the same way as the office of the secular official. In addition, the economic difference between the pastors and peasants is examined.

Examination of the personal agency of pastors indicates that by their own actions and agency, pastors were able to influence appointments and their career success. For example, committing to the king's religion enhanced the career prospects of an individual clergyman, at least until the end of the king's reign. If the kingdom's line on religious politics altered with a change of ruler – as was the case when John III died – the pastors who had committed to the religion of the late king faced difficulties and were replaced by other pastors.

By looking at the pastors' agency it was also found that the most significant factor in the occupation of the pastorate was a warm relationship with the peasants. For example, many of the pastors "inherited" their post from their father or father-in-law. In these cases, the pastor had gained the trust of the local community and it was reflected in the relationship between the new pastor and the parishioners. Even though the crown and church tried to regulate inheritance of the posts, it seems in fact that the trust and warm relationship between the pastor and the parishioners was also significant from the point of view of the crown and authorities. On the one hand, this suggests that the pastors did not become bureaucratized, at least not to the same extent as the secular officials. On the other hand, this study argues that when choosing the pastors, the authorities, the parishioners and the clergy interacted and negotiated with each other in order to find a person for the office who suited all parties. Interaction is

interpreted as a sign of the nature of Swedish political culture during the early modern period and is a sign of state building.

The relationship between the local communities and the pastors has also been approached by investigating complaints and appeals. Most of the appeals against the pastors made by the peasants concerned the economy, but also the changed social status of the pastors that the Reformation brought about provoked appeals. For example, parishioners complained about pastors' family life or unsuitable sexual behavior. In addition to these, complaints were made about how the pastors practiced religion. The feature common to all complaints and appeals is that they challenged the (spiritual) authority of the clergy. Thus, it can be said that the pastors were not self-evident ecclesiastical leaders in the local community. Instead, they were forced to substantiate their authority and trust by interacting on a day-to-day basis with peasants.

Pastors as intermediators between the crown and local communities

The complaints and appeals are examined in more detail in the third perspective where the role and function of pastors as appellants and witnesses is investigated. By appealing, the pastors passed the information from the local communities to the central authority. This kind of activity illustrates the political culture of early modern Sweden and the pastors' role as mediators between the common people and the authorities and central and local government.

When the pastors complained, for example, about malpractice amongst secular officeholders (for example in the bailiffs' work) or verified the peasants' accusations against secular officeholders, the pastors were in fact conveying information about the local communities to the crown. With the help of this information, the local government and its officials could be monitored. Compared with earlier studies, which have highlighted the role of pastors solely in the interests of the crown, this study has shown that the work of pastors also benefited the people and pastors themselves. Because of this, the pastors' action can be described as empowering interaction. It strengthened the social position of all those involved in interaction and thus was central in the state building process.

The actions of the pastors and empowering interaction are also considered from the point of view of the relationship between central and local government. During the 15th and 16th century, central government led by the crown increasingly took over local government. As leaders of local administrations and church at a local level, pastors could, through their own actions, promote or slow down the merger of central and local government. From this perspective, the activities of the pastors were a matter of administrative co-operation and interaction between central and local government. Due to the lack of sources, the interaction between local and central government is difficult to study especially in the 16th century, but studying the role of pastors as the ecclesiastical and administrative leaders in parishes opens up a fertile perspective, which has provided new insights into early modern state building.

Finnish Pastors as Builders of the Swedish State in the 1550s-1610s - conclusion

Finally, as concluding remarks, one can ponder how and in what situations the Finnish pastors built the Swedish state during the studied era. Based on this study, it can be said, on the one hand, that state building was constantly underway when the pastors worked and interacted daily with the peasantry. In this kind of day-to-day interaction, the pastors gained their right to be heads of the parishes.

On the other hand, it seems that sometimes state building proceeded faster and these moments seem to be linked to a crisis in the kingdom or in the local communities. The crises that affected the entire realm seem to be concentrated in periods when the crown's authority was challenged. For example, in the 1560s, John, Duke of Finland, challenged his brother's (Eric XIV) hegemony. In such situations, pastors could promote the cause of their superior - the person who had appointed them to the post - in local communities.

The crises in the local community are revealed in the appeals and complaints. It seems that they were more diverse than the countrywide crises. For example, malpractice by the secular officeholder or the pastor may have caused a minor crisis in the local community. By conveying information to the central authority, the pastors could solve local problems. Previous studies emphasize that the pastors' work at the local level of society benefited only the crown and the central authority, but this study has shown that the pastors could also promote the interests of the local community in resolving conflicts. This is interpreted as a sign of an empowering interaction that strengthened the social position of everyone involved in it.

In addition, the study shows that the very choice of the pastor was an act of state building. Because both the authorities and the local communities had their own desires and preferences with regard to the pastor, and because the hopes of the parties often conflicted, negotiation and interaction were needed. However, it should also be noted that the pastoral candidates were not powerless in the process. They were able to actively promote themselves through their work and activities.

LÄHTEET

Alkuperäislähteet

I Arkistolähteet

Kansallisarkisto (KA), Helsinki, Käytetty digitaalista arkistoa

Voudintilit (Vt) 6, 164, 210b, 249, 1170, 1179, 1185, 1598, 1599, 1600, 2323, 2324, 2437, 2438, 2823, 3486, 3490, 3493, 4347, 5786, 5796, 6677, 6687, 6680.

215l, Suomen aatelistaa vastaan tehtyjä valituksia 1530–1619.

Riksarkivet (Ra), Tukholma (käytetty digitaalista arkistoa)

Strödda räkenskaper och handlingar t o m 1630 Klagomålsregister (1552–1560-t), SE/RA/5101/5101.15/1,

Strödda kamerala handlingar (1581–1622), SE/RA/5103/55,

II Painetut lähteet ja lähdejulkaisut

Asiakirjoja, jotka valaisevat Suomen kameraalisia oloja 1500- ja 1600-luvuilla 3 (ASKO). Todistuskappaleita Suomen historiaan III Helsinki: Suomalaisen Kirjallisuuden Seuran kirjapaino osakeyhtiö 1899.

Fontell, A. G. (toim.) 1892, Finlands sölfkattsregister af år 1571, Första häftet: Egentliga Finlands sölfskatteregister. 1892. Suomen historian lähteitä 5:1. Helsinki: Suomen historiallinen seura.

Jaakkola, Jalmari & Roos, John E. (toim.) 1936, Vuoden 1616 valitusluettelot. Suomen historian läheteitä I. Helsinki: Suomen historiallinen yhdistys.

Jokipii, Mauno (toim.) 1953, Suomen hopeaveroluettelot 1571, IV Satakunta. Suomen historian lähteitä 5:4. Suomen historiallinen seura: Helsinki.

Kerkkonen, Gunvor (toim.) 1965, Suomen hopeaveroluettelot 1571, V: Ahvenanmaa - Finlands silverskatteregister 1571, V: Åland. Suomen historian lähteitä 5:5. Helsinki: Suomen historiallinen yhdistys.

Leinberg, Gabriel 1892, Handlingar rörande finska kyrkan och presterskapet I, 1539-1627, Jyväskylä.

Leinberg, Gabriel 1898, Handlingar rörande finska kyrkan och presterskapet III, Ny följd: 1539-1651. Helsinki.

Roos, John E. (toim.) 1944, Suomen hopeaveroluettelot 1571, III: Häme - Finlands silverskatteregister 1571, IV: Tavastland. Suomen historian lähteitä 5:3. Helsinki: Suomen historiallinen yhdistys.

Soikkeli, Kaarle (toim.) 1912, Uudenmaan hopeavero ja hopeaveroluettelo v. 1571 - Nylands silfverskatt och silfverskatteregister för år 1571. Suomen historian lähteitä 5:2. Helsinki: Suomen historiallinen seura.

- Teitti 1555-1556; Jaakko Teitin valitusluettelo Suomen aatelista vastaan v. 1555-1556. Todistuskappaleita Suomen historiaan V. Kustavi Grotenfelt (toim.) (Helsinki 1894).
- Valtionarkiston yleisluettelo 1. Julkaissut valtionarkisto. Helsinki, 1956.
- Waaränen, Johan Esaias 1864, Handlingar upplysande Finlands historia under Karl IX:s tid: 2, 1603-1608. Helsinki.
- Walta, Matti (toim.) 1997, Suomen hopeaveroluettelot 1571, VII: Savo- Finlands silverskatteregister 1571, VIII: Savolax. 1997. Suomen historian lähteitä 5:8. Helsinki: Suomen Historiallinen yhdistys.
- Walta, Matti (toim.) 1985, Suomen hopeaveroluettelot 1571, VI: Pohjanmaa - Finlands silverskatteregister 1571, VI: Österbotten. Suomen historian lähteitä 5:6. Helsinki: Suomen historiallinen yhdistys.
- Walta, Matti (toim.) 1987, Suomen hopeaveroluettelot 1571, VII: Karjala - Finlands silverskatteregister 1571, VII: Karelen. Suomen historian lähteitä 5:7. Helsinki: Suomen historiallinen yhdistys.

III Alkuperäislähteenä käytetyt internetlähteet

- Väänänen, Kyösti 2011, Turun hiippakunnan paimenmuisto 1554–1721 -verkkójulkaisu. Studia Biographica 9. Helsinki: SKS. Saatavissa: <http://www.finlit.fi/henkilohistoria/paimenmuisto>. URN: NBN:fi-fe201101191118.
- HISKI; HISKI-pappisluettelot. Saatavissa <http://hiski.genealogia.fi/hiski/8r7bup?fi>. Viitattu: 14.2.2018. Rautalammin, Kuopion, Jämsän, Pieksämäen, Rantasalmen, Padasjoen, Sysmän, Mikkelin, Juvan, Säamingin, Hauhon, Lammin, Hollolan, Mäntyharjun, Iitin, Lappeen, Ruokolahden, Helsingin pitäjän, Sipoon, Pernajan, Lapinjärven, Pyhtään, Vehkalahden, Virolahden, Säkkijärven, Viipurin, Jääsken, Muolaan, Uusikirkon ja Kivennavan pappisluettelot n. 1554–1611.

Tutkimuskirjallisuus ja internetlähteet

- Aalto, Seppo 1996, Kirkko ja kruunu siveellisyyden vartijoina. Seksuaalirikollisuus, esivalta ja yhteisö Porvoon kihlakunnassa 1621–1700. Bibliotheca Historica 12. Helsinki: SKS.
- Alaja, Paavo 2013, Suomen maalaisseurakuntien köyhäinhuolto luterilaisen ortodoksian aikana (1571–1686). Suomen Kirkkohistoriallisen seuran toimituksia 225. Helsinki: Suomen Kirkkohistoriallinen Seura.
- Almbjär, Martin 2016, The Voice of the People? Supplications submitted to the Swedish Diet in the Age of Liberty, 1719–1772. Historiska studier: skrifter från Umeå universitet 13. Umeå: Umeåns yliopisto.
- Almquist, Johan Axel 1917, Den civila lokalförvaltningen i Sverige 1523–1630 med särskild hänsyn till den kamerala indelningen, första delen. Meddelade från svenska riksarkivet. Ny följd. II: 6. Tukholma: Svenska riksarkivet.
- Appelberg, K.A. 1896, Prästtjänternas besattabde i Finland från reformationen till af 17:de seklet. Helsingfors: Finska litteratur-sällskapets tryckeri.

- Arffman, Kaarlo 2008, Auttamisen vallankumous. Luterilaisuuden yritys ratkaista köyhyyden aiheuttamat ongelmat. *Historiallisia tutkimuksia* 236. Suomen Kirkkohistoriallisen Seuran toimituksia 205. Helsinki: SKS ja SKHS.
- Arffman, Kaarlo 2017, Resistance to the Reformation in 16th-Century Finland. Teoksessa: Sari Katajala-Peltomaa & Raisa Maria Toivo (toim). *Lived Religion and the Long Reformation in Northern Europe c. 1300–1700. Studies in Medieval and Reformation Traditions*, vol 206. Leiden/Boston: Brill, ss. 255–273.
- Artéus, Gunnar 1981, Krigsmakt och samhälle i frihetstidens Sverige. *Militärhistoriska studier* 6. Tukholma: Militärhistoriska Förlaget.
- Artéus, Gunnar 1986, Till militärstatens förhistoria. Krig, professionalisering och social förändring under Vasasönernas regering. *Militärhistoriska studier*. Utgivna av Militärhistoriska avdelningen vid Militärhögskolan Nr 8. Tukholma: Probus förlag.
- Asche, Matthias & Schindling, Anton (toim.) 2003, Dänemark, Norwegen und Schweden im Zeitalter der Reformation und Konfessionalisierung. *Nordische Königreiche und Konfession 1500 bis 1660*. Münster: Aschendorff Verlag.
- Berntson Martin 2010, Mässan och armborstet. Uppror och reformation i Sverige 1525–1544. Skellefteå: Artos.
- Blomstedt, Yrjö 1958: Laamannin- ja kihlakunnantuomarinvirkojen läänittäminen ja hoito Suomessa 1500- ja 1600-luvuilla (1523–1680). Oikeushistoriallinen tutkimus. *Historiallisia Tutkimuksia* 51. Helsinki: SHS.
- Bourdieu, Pierre 1998, Järjen käytännöllisyys. Toiminnan teorian lähtökohtia. Tampere: Vastapaino.
- Braddick, Michael J. 2000, *State Formation in Early Modern England, c. 1550–1700*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Brady, Thomas A. Jr 2004, *Confessionalization – The Career of a Concept*. Teoksessa: John A. Headley, Hans J. Hillerbrand & Anthony J. Papalas (toim.) *Confessionalization in Europe, 1555–1700*. Surrey & Burlington: Ashgate. ss. 1–20.
- Brilkman, Kajsa 2013, Undersåten som förstod. Den svenska reformatoriska samtalsordningen och den tidigmoderna integrationsprocessen. Skellefteå: Artos.
- Brilkman, Kajsa 2016, Konfessionalisering, konfessionskonflikt och konfessionskultur under tidigmodern tid. *Scandia* 2016: 1. ss. 93–106.
- Broady, Donald 2002, French prosopography: definition and suggested readings. *Poetics* 30. ss. 381–385.
- Buchholz, Werner 2003, Schweden mit Finnland. In Asche, M and Schindling, A (eds.) *Dänemark, Norwegen und Schweden im Zeitalter der Reformation und Konfessionalisierung. Nordische Königreiche und Konfession 1500 bis 1660*. Münster: Aschendorff Verlag. ss. 107–243.

- Burke, Peter 2001, *Overture. The New History: Its Past and its Future*. Teoksessa: Peter Burke (toim.) 2001, *New Perspectives on Historical Writing*. 2nd Edition. Cambridge: Polity Press. ss. 1–24.
- Caine, Barbara 2010, *Biography and history*. New York: Palmgrave Macmillan.
- Carle, Christophe 2015, *Prosopography (Collective Biography)*. *International Encyclopedia of the Social & Behavioral Sciences*, 2nd edition. Volume 19. ss. 256–260.
- Cederlöf, Johannes 1934, *Det finländska prästerskapets ekonomiska ställning intill sjuttonde seklet*. Helsinki: SLS.
- Chernilo, Daniel 2006, *Social Theory's Methodological Nationalism. Myth and Reality*. *European Journal of Social Theory* 9(1). ss. 5–22.
- Cohen, Gidon; Flinn, Andrwe & Morgan, Kevin 2007, *Towards A Mixed Method Social History: combining quantitative and qualitative methods in the study of collective biography*. Teoksessa: K.S.b. Keats-Rohan (toim.), *Prosopography Approaches and Applications. A Handbook*. *Prosopographia et Genealogica* vol. 13. Oxford: Unit for Prosopographical Research. ss. 211–229.
- Czaika, Otfried 2007, *Die Konfessionalisierung im Schwedischen Reich*. Suomen kirkkohistoriallisen seuran vuosikirja 97. Helsinki: Suomen kirkkohistoriallinen seura. ss. 73–98.
- Czaika, Otfried 2013, *Sveno Jacobi. Boksamlaren, biskopen, teologen*. Tukholma: Kungliga biblioteket. Skara: Skara stiftshistoriska sällskap. Helsinki: Suomen Kirkkohistoriallinen Seura.
- Damgaard, Christian & Weiner, Jacob 2000, *Describing inequality in plant size of fecundity*. *Ecology*, 81(4). s. 1139–1142.
- de Carvalho, Benjamin 2014, *The Confessional State in International Politics: Tudor England, Religion, and the Eclipse of Dynasticism*. *Diplomacy & Statecraft*, 25. ss. 407–431.
- Deventer, Jörg 2004, *'Confessionalisation' – a Useful Theoretical Concept for the Study of Religion, Politics, and Society in Early Modern East-Central Europe?* *European Review of History* Vol 11, No. 3.
- Edvinsson, Rodney 2010, *The multiple currencies of Sweden-Finland 1534–1803*. Teoksessa: Rodney Edvinsson, Tor Jacobson & Daniel Waldensröm (toim.) – *Historical Monetary and Financial Statistics for Sweden. Exchange rates, prices, and wages, 1277–2008*. Tukholma: Sveriges Riksbank & Ekerlids, ss. 133–237.
- Eilola, Jari 2003, *Rajapinnoilla. Sallitun ja kielletyn määrittelemisen 1600-luvun jälkipuoliskon noituus- ja taikuustapauksissa*. *Bibliotheca Historica* 81. Helsinki: SKS.
- Einonen, Piia 2005, *Poliittiset areenat ja toimintatavat. Tukholman porvaristo vallan käyttäjänä ja vallankäytön kohteena n. 1592–1644*. *Bibliotheca Historica* 94. Helsinki: SKS.
- Einonen, Piia 2014, *The politics of talk. Rumour and gossip in Stockholm during the struggle for succession (c. 1592–1607)*. *Scandia*. 2, ss. 9–35.

- Englund, Peter 1989, *Det hotade huset. Adliga föreställningar om samhället under stormaktstider*. Tukholma: Atlantis.
- Ericson, Lars 2004, *Johan III. En biografi*. Lund: Historiska media.
- Fellman, Susanna 2014, *Prosopographic Studies of Business Leaders for Understanding Industrial and Corporate Change*. *Business History*, 56:1, ss. 5–21.
- Forsberg, Anna Maria 2005, *Att hålla folket på gott humör. Informationsspridning, krigspropaganda och mobilisering i Sverige 1655–1680*. *Acta Universitatis Stocholmiensis, Stockholm Studies in History* 80. Tukholma: Tukholman yliopisto.
- Forsberg, Anna Maria 2016, *The Story of War. Church and Propaganda in France and Sweden 1610–1710*. Lund: Nordic Academic Press.
- Frigren, Pirtta 2016, *Kotisatamassa. Merimiesten vaimot, naisten toimijuus ja perheiden toimeentuloehdot 1800-luvun suomalaisessa rannikko-kaupungissa*. *Jyväskylä studies in humanities* 277. Jyväskylä: Jyväskylän yliopisto.
- Garstein, Oskar 1963, *Rome and the Counter-Reformation in Scandinavia. Until the establishment of the S. Congregatio de propaganda fide in 1622. Vol I (1539–1583)*. Kööpenhamina, Tukholma & Göteborg: Universitetsforlaget.
- Garstein, Oskar 1980, *Rome and the Counter-Reformation in Scandinavia. Until the establishment of the S. Congregatio de propaganda fide in 1622. Vol II (1583–1622)*. Oslo: Universitetsforlaget.
- Garstein, Oskar 1992, *Rome and the Counter-Reformation in Scandinavia. Jesuit educationa strategy 1553–1622. Vol III*. Leiden, New York, Kööpenhamina & Köln: E.J. Brill.
- Genealogia Sursilliana, Sursillin suku. Täydentänyt ja toimittanut Eero Kojonen* 1971. Helsinki: Weilin + Göös.
- Ginzburg, Carlo 1996, *Johtolankoja. Kirjoituksia mikrohistoriasta ja historiallisesta metodista*. Tampere: Gaudeamus.
- Ginzburg, Carlo 2007, *Juusto ja madot. 1500-luvun mylläriin maailmankuva*. Helsinki: Gaudeamus.
- Glete, Jan 2002, *War and the State in Early Modern Europe. Spain, the Dutch Republic and Sweden as Fiscal-Military States, 1500-1660. Warfare and History*. London and New York: Routledge.
- Gorski, Philip S. 2001, *Beyond Marx and Hintze? Third-Wave Theories of Early Modern State Formation. Comparative Study of Society and History*. Vol 43, no 4. Cambridge University Press. ss. 851–861.
- Gorski, Philip S. 2003, *The disciplinary revolution: Calvinism and the rise of the state in early modern Europe*. Chicago, University of Chicago Press.
- Gorski, Philip S. 2006, *Mann's theory of ideological power: sources, application and elaborations*. Teoksessa: John A. Hall & Ralph Schroeder (toim.), *An Anatomy of Power. The Social Theory of Michael Mann*. Cambridge University Press. ss. 101–134.
- Grotenfelt, Kustavi 1887, *Suomen kaupasta ja kaupungeista ensimmäisten Vaasa-kuninkaitten aikoina*. Helsinki: Frenckell.

- Grotenfelt, Kustavi 1894, Johdanto. Teoksessa: Jaakko Teitin valitusluettelo Suomen aatelista vastaan v. 1555–1556. Todistuskappaleita Suomen historiaan V. Toimittanut Kustavi Grotenfelt. Helsinki: Suomen Historiallinen Seura, 1894. ss. I–XV.
- Gustafsson, Harald 1991, Statsbildning och territoriell integration Linjer i nyare forskning, en nordisk ansats samt ett bidrag till 1500-talets svenska politiska geografi. *Scandia* 1991. Vol 57 Nr 2. ss. 191–227.
- Gustafsson, Harald 1994a, Vad är staten? Den tidigmoderna svenska staten; sex synpunkter och en modell. *Historisk tidskrift* 94:2
- Gustafsson, Harald 1994b, Political Interaction in the Old Regime. Central Power and Local Society in the Eighteen-Century Nordic States. Lund: Studentlitterature.
- Gustafsson, Harald 1998, The Conglomerate State. A Perspective on State Formation in Early Modern Europe. *Scandinavian Journal of History* Vol 23, No 3–4. ss. 189–213.
- Gustafsson, Harald 2000, Gamla riken, nya stater. Stasbildning, politisk kultur och identiteter under Kalmarunionens upplösningsskede 1512–1541. Stockholm: Atlantis.
- Haikari, Janne 2009, Isännän, Jumalan ja rehellisten miesten edessä. Vallankäyttö ja virkamiesten toimintaympäristöt satakuntalaisissa maaseutuyhteisöissä 1600-luvun jälkipuoliskolla. *Bibliotheca Historica* 121. Helsinki: SKS.
- Haikari, Janne 2017, The Bailiff: Between a Rock and a Hard Place (1600–1690)? Teoksessa: Petri Karonen & Marko Hakanen (toim.) 2017, Personal Agency at the Swedish Age of Greatness 1560–1720. *Studia Fennica Historica* 23. Helsinki: SKS. ss. 165–190.
- Hakanen, Marko & Koskinen, Ulla 2017, The Gentle Art of Councelling Monarchs (1560–1655). Teoksessa: Petri Karonen & Marko Hakanen (toim.) 2017, Personal Agency at the Swedish Age of Greatness 1560–1720. *Studia Fennica Historica* 23. Helsinki: SKS. ss. 47–80.
- Hakanen, Marko 2011, Vallan verkostoissa. Per Brahe ja hänen klienttinsä 1600-luvun Ruotsin valtakunnassa. *Jyväskylä Studies in Humanities* 157. Jyväskylä: Jyväskylän yliopisto.
- Hakosalo, Heini; Jalagin, Seija; Junnila, Marianne & Kurvinen Heidi 2014, Johdanto. Elämää suurempaa. Teoksessa: Hakosalo (et. al.) (toim.) 2014, Historiallinen elämä. Biografia ja historiantutkimus. *Historiallinen arkisto* 141. Helsinki: SKS. ss. 7–23.
- Hakosalo, Heini 2014, Tasohyppelyä. Varhaiset suomalaiset naislääkärit ja historiallisen biografian monimuotoisuus. Teoksessa: Hakosalo (et. al.) (toim.) 2014, Historiallinen elämä. Biografia ja historiantutkimus. *Historiallinen arkisto* 141. Helsinki: SKS. ss. 45–61.
- Hallenberg, Mats; Holm, Johan & Johansson, Dan 2008, Organization, Legitimation, Participation. State Formation as a dynamic process – the Swedish example c. 1523–1680. *Scandinavian Journal of History*, vol. 33, no 3. ss. 247–268.

- Hallenberg, Mats & Holm, Johan 2016, *Man ur huse. Hur krig, upplopp och förhandlingar påverkade svensk statsbildning i tidigmodern tid*. Lund: Nordic Academic Press.
- Hallenberg, Mats 2001, *Kungen, fogdarna och riket. Lokalförvaltning och statbyggande under tidig Vasatid*. Tukholma: Brutus Östlings Bokförlag Symposion.
- Hallenberg, Mats 2003, *Kungen, kronan eller staten? Makt och legitimitet i Gustav Vasas propaganda*. Teoksessa: Börje Harnesk (toim.) *Maktens skiftande skepnader. Studier i makt, legitimitet och inflytande i det tidigmoderna Sverige*. Umeå: Umeå universitet. ss. 19–41.
- Hallenberg, Mats 2009, *Hapless Heroes. Two Discourses of Royal Service in Sixteenth-Century Sweden*. Teoksessa: Petri Karonen (toim.), *Hopes and Fears for the future in Early Modern Sweden, 1500–1800*. *Studia Historica* 79. Helsinki: SKS: ss. 35–54.
- Hallenberg, Mats 2012, *Församlingsprästen i det Svenska riket under 1500-talet. Traditionell auktoritet under omförhandling*. Teoksessa: Eva-Marie Letzter (toim.), *Auktoritet i förvandling. Omförhandling av fromhet, lojalitet och makt i reformationens Sverige*, *Opuscula Historica Upsaliensia* 49, Uppsala, 2012, ss. 113–134.
- Hallenberg, Mats 2014, *Psykopaattien aikakausi? Valtion muodostuminen ja maskuliinisuus Ruotsissa ja Suomessa 1450–1650*. Teoksessa: Pirjo Markkola, Ann-Catrin Östman & Marko Lamberg (toim.), *Näkymätön sukupuoli. Mieheyden pitkä historia*, Tampere: Vastapaino, ss. 67–91.
- Hallenberg, Mats 2016, "A state of aggression? Swedish peasant elites and the art of bargaining during the Nordic Seven Years' War (1563–1570)". Teoksessa: Ulla Koskinen (toim.), *Aggressive and Violent Peasant Elites in the Nordic Countries, 1500–1700*. *World Histories of Crime, Culture and Violence*. Cham: Palgrave Macmillan. ss. 145–170.
- Hansen, Lars Ivar; Heiseldal Bergesen, Rognald & Hage Ingebjørg (toim.), (2014) *The Protracted Reformation in Northern Norway*. *Introductory Studies*. Stamsund: Orkana forlag.
- Harnesk, Börje 2000, *Rika bönder och fattiga. Hälsingland på 1500-talet*. *Scandia*, Vol 66, nro 2s. 191–213.
- Harnesk, Börje 2002, *Den svenska modellens tidigmoderna rötter?* *Historisk Tidskrift* 2002: 1. ss. 78–90.
- Harrington, Joel F. & Smith, Helmut Walser 1997, *Confessionalization, Community, and State Building in Germany, 1555–1870*. *The Journal of Modern History*, Vol. 69, ss. 77–101.
- Hedberg, Lennart 1995, *Företagfursten och framväxten av den starka staten. Hertig Karls rerusrsexploatering i Närke 1581–1602*. Örebro: Örebro universitet.
- Hedberg Lennart 2009, *Karl IX. Företagarfursten & enväldshärskaren*. Stockholm: Prisma.
- Heininen, Simo & Heikkilä, Markku 1996, *Suomen kirkkohistoria*. Helsinki: Edita.

- Heininen, Simo 1974, Marcus Henrici Helsingius: humanisti ja teologi varhaisortodoksia Suomessa. Suomen kirkkohistoriallisen seuran toimituksia 92. Helsinki: Suomen Kirkkohistoriallinen Seura.
- Heininen, Simo 2007, Mikael Agricola. Elemä ja teokset. Helsinki: Edita.
- Heininen, Simo 2012, Agricolan perintö. Paulus Juusteenin elämä. Helsinki: Edita.
- Heldtander, Tore 1955, Prästtillsättningar i Sverige under stormaktstiden. Tiden före kyrkolagen 1686.
- Hernroth, Uno 1989, Studier rörande Prästtillsättningen i Sverige och Danmark efter reformationen. Göteborg: Tre böcker.
- Hiljanen, Mikko 2015, Limits of Power. Clerical Appointments as Part of Domestic Policy in Sweden after the Reformation, 1560–1611. *Perichoresis* (13:2). ss. 35–55.
- Hiljanen, Mikko 2016, Kirkkoherrojen taloudellinen asema ja siinä tapahtuneet muutokset 1500-luvulla. Suomen kirkkohistoriallisen seuran vuosikirja 2016: Reformaatio 500 vuotta. Helsinki: SKHS. ss. 108–137.
- Hiljanen, Mikko 2017, Servants of the Crown or Trustees of the People? Personal Agency among the Local Clergy (1550–1610). Teoksessa: Petri Karonen & Marko Hakanen (toim.) 2017, Personal Agency at the Swedish Age of Greatness 1560–1720. *Studia Fennica Historica* 23. Helsinki: SKS. ss. 193–216.
- Hiljanen, Mikko 2018, Det finska prästerskapets roll i allmogens klagomål till kungs under Vasatiden (cirka 1550–1610-talet). *Historisk Tidskrift för Finland* 103, 2018:4. ss. 483–518.
- Hockman, Tuula 2015, Kuninkaan valvonnan alle. Teoksessa: Anu Lahtinen & Miia Ijäs (toim.), Risti ja lounatuuli. Rauman seurakunnan historia keskialjalta vuoteen 1640. Helsinki: SKS. ss. 89–123.
- Holenstein, André 2009, Introduction: Empowering Interactions: Looking at Statebuilding from Below. Teoksessa: Wim Blockmans (et al.) (toim.) Empowering Interactions. Political Cultures and the Emergence of the State in Europe 1300–1900. Surrey & Burlington: Ashgate. ss. 1–31.
- Holm, Johan 2003, Att välja sin fiende - Allmogens konflikter och allianser i riksdagen 1595–1635. *Historisk tidskrift* 123:1 s. 29–50.
- Holm, Johan 2007, Konstruktionen av en stormakt. Kungamakt, skattebönder och statsbildning 1595–1640. *Acta Universitatis Stockholmiensis, Stockholm studies in history* 90 Tukholma: Tukholman yliopisto.
- Holmquist, Hjalmar 1933, Tillsättningar av gäll i Sverige under reformationsårhundradet. *Historisk tidskrift*. Tukholma. ss. 90–128.
- Holmström, Rafael 1937, Eerikki Eerikinpoika Sorolainen: piispa ja teologi, kansanopettaja ja saarnaaja. Kirkkohistoriallinen tutkimus. Suomen kirkkohistoriallisen seuran toimituksia 39. Hämeenlinna: Suomen kirkkohistoriallinen seura.
- Hsia, Ronnie Po-Chia 1989, Social Discipline in the Reformation: Central Europe 1550–1750. London and New York: Routledge

- Hudson, Pat 2000, *History by Numbers. An Introduction to Quantitative Approaches*. Lontoo: Arnold.
- Huldén, Lena 1998, *Maktstrukturer i det tidiga finska 1500-talssamhälle*. Genos 1998. sa. 111–118.
- Hyrkkänen, Markku 2002, *Aatehistorian mieli*. Tampere: Vastapaino.
- Ihalainen, Pasi 2005, *Protestant nations redefined. Changing Perceptions of National Identity in the Rhetoric of the English, Dutch and Swedish Public Churches, 1685–1772*. *Studies in medieval and Reformation traditions* 109. Leiden: Brill.
- Ihse, Cecilia 2005, *Präst, stånd och stat. Kung och kyrka i förhandling 1642–1686*. *Acta Universitatis Stockholmiensis, Stockholm Studies in History* 78. Tukholma: Tukholman yliopisto.
- Ijäs, Miia & Uusitalo, Lauri 2017, *Early Modern State Formation in the Margins? A review of early modern popular politics and limited royal power in the Polish-Lithuanian Commonwealth and the Spanish colonial empire*. *J@argonia*, vol. 15, nro 30. ss. 153–177.
- Ingesman, Per 2014, *The 'long reformation' in Nordic historical research – Introduction*. Teoksessa: Lars Ivar Hansen; Rognald Heisendal Bergesen & Indebjørg Hage (toim.), *The 'long reformation' in Nordic historical research*. Report to be discussed at the 28th Congress of Nordic Historians, Joensuu 14-17 August 2014. ss. 4–44.
- Ingesman, Per 2016, *Introduction*. Teoksessa: Per Ingesman (toim.), *Religion as an Agent of Change. Crusades – Reformation – Pietism*. Brill's Series in Church History and Religious Culture 72. Leiden & Boston: Brill. ss. 1–30.
- Jaakkola, Jalmari & Roos, John 1936, *Johdanto*. Jalmari Jaakkola & John E. Roos (toim.) *Vuoden 1616 valitusluettelot*. Suomen historian läheteitä I. Helsinki: Suomen Historiallinen Seura, ss. V-XXXII.
- Jokiaho, Mika 2002, *Miehen kunnia ja maine 1600-luvun pohjalaisessa maalaisyhteisössä*. Teoksessa Piia Einonen & Petri Karonen (toim.), *Arjen valta. Suomalaisen yhteiskunnan patriarkaalista järjestyksestä myöhäiskeskialjalta teollistumisen kynnykselle (v. 1450–1860)*. *Historiallinen Arkisto* 116. Helsinki: SKS.
- Jutikkala, Eino 1958, *Suomen talonpojan historia. Toinen, uudistettu ja lisätty painos* Suomen Kirjallisuuden Seuran toimituksia 257. osa. Helsinki: SKS.
- Jutikkala, Eino (toim.) 1959, *Suomen historian kartasto*. (2. uudistettu painos.) Porvoo: WSOY.
- Juva, Mikko 1967, *Suomen kansan historia II. Uskonpuhdistuksen aika ja suurvallan synty*. Toinen painos. Helsinki: Kustannusosakeyhtiö Otava.
- Juva, Mikko 1968, *Suomen papisto kautta historian*. Teoksessa: Eino Jutikkala (toim.) *Suomen talous- ja sosiaal historian kehityslinjoja*. Helsinki & Porvoo: Werner Söderström Osakeyhtiö. ss. 83–96.
- Kalela, Jorma 2000, *Historiantutkimus ja historia*. Helsinki: Gaudeamus.
- Kansikas, Juha 2015, *The Business Elite in Finland. A Prosopographical Study of Family Firm Executives 1762–2010*. *Business History*, 57:7, ss. 1112–1132.

- Karonen, Petri & Hakanen, Marko (toim.) 2017, *Personal Agency at the Swedish Age of Greatness 1560–1720*. *Studia Fennica Historica* 23. Helsinki: SKS.
- Karonen, Petri & Hakanen, Marko 2017, *Personal Agency and State Building in Sweden (1560–1720)*. Teoksessa: Petri Karonen & Marko Hakanen (toim.) 2017, *Personal Agency at the Swedish Age of Greatness 1560–1720*. *Studia Fennica Historica* 23. Helsinki: SKS. ss. 13–44.
- Karonen, Petri, Roitto, Matti & Ojala, Jari 2018, *Politiska kulturer 1430–1930*. Teoksessa: Henrik Meinander, Petri Karonen & Kjell Östberg (toim.) 2018, *Demokratins drivkrafter. Kontext och särdrag i Finlands och Sveriges demorater 1890–2020*. Helsinki: Svenska litteratursällskapet i Finland. Tukholma: Appell Förlag. ss. 65–97.
- Karonen, Petri 1997, *Esivalta ja alamainen: Käskykirjeitä ja nöyriä anomuksia*. Teoksessa: Petri Karonen (et. al.), *Vanhojen käsialojen lukukirja*. Jyväskylän yliopiston ylioppilaskunnan julkaisusarja 40. Jyväskylä: Kampuskustannus. ss. 63–71.
- Karonen, Petri 2004, *Patruunat ja poliitikot. Yritysjohdajat taloudellisina ja poliittisina toimijoina Suomessa 1600–1920*. *Historiallisia Tutkimuksia* 217. Helsinki: SKS.
- Karonen, Petri 2014, *Pohjoinen suurvalta. Ruotsi ja Suomi 1521–1809*. 4. painos. Helsinki: SKS.
- Katajala, Kimmo 1994, *Nälkäkapina. Veronvuokraus ja talonpoikainen vastarinta Karjalassa 1683–1697*. *Historiallisia Tutkimuksia* 185. Helsinki: Suomen Historiallinen Seura.
- Katajala, Kimmo 2002, *Suomalainen kapina. Talonpoikaislevottomuudet ja poliittisen kulttuurin muutos Ruotsin ajalla (n. 1150–1800)*. *Historiallisia tutkimuksia* 212. Helsinki: SKS.
- Katajala, Kimmo 2005, *Suurvallan rajalla. Ihmisiä Ruotsin ajan Karjalassa*. *Historiallinen arkisto* 118. Helsinki: SKS.
- Katajala-Peltomaa, Sari & Toivo, Raisa Maria (toim.) 2017, *Lived religion and the long Reformation in Northern Europe c. 1300–1700*. Leiden: Brill.
- Katajala-Peltomaa, Sari & Toivo, Raisa Maria 2017, *Religion as Experience*. Teoksessa Sari Katajala-Peltomaa & Raisa Maria Toivo (toim.) 2017, *Lived religion and the long Reformation in Northern Europe c. 1300–1700*. Leiden: Brill, ss. 1–18.
- Kaufmann, Thomas 2016, *What is Lutheran Confessional Culture?* Teoksessa: Per Ingesman (toim.), *Religion as an Agent of Change. Crusades – Reformation – Pietism*. *Brill's Series in Church History and Religious Culture* 72. Leiden & Boston: Brill. ss. 127–148.
- Keats-Rohan, K.S.B. 2007a, *Introduction: Chameleon or Chimera? Understanding Prosopography*. Teoksessa: K.S.B. Keats-Rohan (toim.), *Prosopography Approaches and Applications. A Handbook*. *Prosopographia et Genealogica* vol. 13. Oxford: Unit for Prosopographical Research. ss. 1–32.
- Keats-Rohan, K.S.B. 2007b, *Biography, Identity and Names: Understanding the Pursuit of the Individual in Prosopography*. Teoksessa: K.S.B. Keats-

- Rohan (toim.), *Prosopography Approaches and Applications. A Handbook. Prosopographia et Genealogica* vol. 13. Oxford: Unit for Prosopographical Research. ss. 139–181.
- Kiuasmaa, Kyösti 1962, Suomen yleis- ja paikallishallinnon toimet ja niiden hoito 1500-luvun jälkipuoliskolla (vv. 1560–1600). Hallinto- ja yhteiskuntahistoriallinen tutkimus. Helsinki.
- Klassikerpresentationen Tidigmodern statsformering. *Scandia* 2013, Vol 79, Nr 2. ss. 145–164.
- Knuutila, Jyrki 2007, Selvitys Turun tuomiokirkon ja sen papiston tuloista. Teoksessa: *Kirkon Mikael Agricola, Turun tuomiokirkon ja paipiston tulot 1541–1542. Toimittaneet Jyrki Knuutila & Anneli Mäkelä-Alitalo. Suomalaisen Kirjallisuuden Seuran Toimituksia 1129.* Helsinki: SKS. ss. 13–73.
- Koskinen, Ulla 2011, Hyvien miesten valtakunta. Arvid Henrikinpoika Tawast ja aatelin toimintakulttuuri 1500-luvun lopun Suomessa. *Bibliotheca Historica* 132. Helsinki: SKS.
- Kotilainen, Sofia 2008, Suvun nimissä. Nimenannon käytännöt Sisä-Suomessa 1700-luvun alusta 1950-luvulle. *Bibliotheca historica* 120. Helsinki: SKS.
- Kouri, E.I. 1995, *The early Reformation in Sweden and Finland, c. 1520–1560.* Teoksessa: Ole Peter Grell (toim.) *The Scandinavian Reformation from evangelical movement to institutionalisation of reform.* Cambridge: Cambridge university press. ss. 42–69.
- Krook, Tor 1969, *Seurakunta ja papisto. Kaarlelan pitäjän historia I.* Turku.
- Kuha, Miia 2016, Pyhäpäivien vietto varhaismodernin ajan Savossa (vuoteen 1710). *Jyväskylä studies in humanities* 286. Jyväskylä: Jyväskylän yliopisto.
- Kuorilehto, Markku 2016, Kirja-arvostelu teoksesta Kyösti Väänänen, Turun hiippakunnan paimenmuisto 1554–1721 -verkkojulkaisu. Teoksessa: Piia Latvala & Olli Lampinen-Enqvist (toim.), *Suomen kirkkohistoriallisen seuran vuosikirja 2016. Reformaatio 500 vuotta.* Helsinki: Suomen kirkkohistoriallinen seura. s. 269–271.
- Laasonen, Pentti 1983, Papinvirkosten täyttö Suomessa myöhäiskaroliinisena aikana 1690–1713. Suomen kirkkohistoriallisen seuran toimituksia 124. Helsinki: Suomen kirkkohistoriallinen seura.
- Lahti, Emmi 2016, Tietäjiä, taikoja, hautausmaita. Taikuus Suomessa 1700-luvun jälkipuoliskolla. *Jyväskylä studies in humanities* 279. Jyväskylä: Jyväskylän yliopisto.
- Lahtinen, Anu & Valnio-Korhonen Kirsi 2011, Valta ja naiset esimodernia koskevassa historian tutkimuksessa. Pohjoismaista keskustelua toimijoista ja rakenteista. Teoksessa: Ilana Aalto; Laura Boxberg; Ulla Ijäs & Heli Paalumäki (toim.), *Vallan teoriat historian tutkimuksessa. Historia mirabilis 7.* Turku: Turun historiallinen yhdistys ry. ss. 19–39.
- Lahtinen, Anu 2007a, Sopeutuvat, neuvottelevat, kapinalliset. Naiset toimijoina Flemingin sukupiirissä 1470–1620. *Bibliotheca Historica* 108. Helsinki: SKS.

- Lahtinen, Anu 2007b, Mikael Agricola aatelisvallan verkostoissa. Teoksessa: Kaisa Häkkinen & Tanja Vaittinen (toim.) *Agricolan aika*. Helsinki: BTJ Finland Oy. ss. 24–35.
- Lahtinen, Anu 2012, Maassa vaurauden perusta. Maaomaisuus ja valta keskiajan ja uuden ajan alun Suomessa. Teoksessa: Niklas Jensen-Eriksen, Mirkka Lappalainen, Jouko Nurmiainen & Sakari Siltala (toim.), *Kansallinen kapitalismi, kansainvälinen talous*. Helsinki: Kustannusosakeyhtiö Siltala. ss. 28–49
- Lahtinen, Anu 2014, Perheen, kuninkaan ja valtakunnan kunniaksi: 1500-luvun aatelmiesihanne. Teoksessa: Pirjo Markkola, Ann-Catrin Östman & Marko Lamberg (toim.), *Näkymätön sukupuoli. Mieheyden pitkä historia*. Tampere: Vastapaino, ss. 44–66.
- Lahtinen, Anu 2016, Pragmaattisen protestantit? Kuningas ja aateli reformaation rakentajina. Teoksessa: Meri Heinonen ja Marika Räsänen (toim.), *Pohjoinen reformaatio*. Turku: Turku Centre for Medieval and Early Modern Studies & Turun Historiallinen Yhdistys. ss. 25–41.
- Lahtinen, Anu 2018, Suomalainen napina. Rahvaan, aatelin ja esivallan kohtaamisia uuden ajan alussa. Teoksessa: Ismo Björn (et al.) (toim.), *Ruukki, raja ja rahvas. Oikeutta 60-vuotiaalle Kimmo Katajalalle*. Joensuu: Pohjois-Karjalan Historiallinen Yhdistys. ss. 158–180.
- Laine, Esko M. & Laine, Tuija 2010, Kirkollinen kansanopetus. Teoksessa: Jussi Hanska & Kirsi Vainio-Korhonen (toim.), *Huoneentaulun maailma. Kasvatus ja koulutus Suomessa keskiajalta 1860-luvulle. Suomen kasvatuksen ja koulutuksen historia I. Suomalaisen Kirjallisuuden Seuran Toimituksia 1266:1*. Helsinki: SKS. ss. 258–306.
- Laine, Esko M. 1995, Papisto ja yhteiskunta Suomessa 1600-luvulla. Teoksessa: Merja Lahtinen (toim.) *Historiallinen arkisto 105*. Helsinki: SHS.
- Laine, Esko M. 1996, Yksimielisyys – sota – pietismi. Tutkimuksia suomalaisesta papistosta ja yhteiskunnasta kolmikymmenvuotisesta sodasta pikkuvihaan. Helsinki: Helsingin yliopisto.
- Laine, Esko M. 2001, Piika pakeni, huivi hukassa: joukkotiedotuksen luonteesta ja arvoista Suomessa 1600- ja 1700-luvuilla. *Tiedotustutkimus* 24:1, ss. 52–60.
- Laine, Esko M. 2007, "Borghari, suculainen, heimolainen, alamainen" Käsitehistoriallinen analyysi Mikael Agricolan (esi)poliittisista käsitteistä. *Teologinen aikakauskirja* 112:6. ss. 507–523.
- Laine, Esko M. 2008, Orastava ortodoksia. Mikael Agricolan ja Ericus Erici Sorolaisen aika: kolme näkökulmaa reformaatioon ja ortodoksiaan. Teoksessa: Joonas Salminen (toim.), *Reformaatio. Henkilökuvia ja tutkimussuuntia. Suomalaisenteologisen kirjallisuusseuran julkaisuja* 257. Suomen kirkkohistoriallisen seuran toimituksia 208. Helsinki: Suomalainen teologinen kirjallisuusseura, Suomen kirkkohistoriallinen seura. ss. 180–208.
- Lamberg, Marko 2008, Reformaatio ja suomalaisuus. Teoksessa: Joonas Salminen (toim.), *Reformaatio. Henkilökuvia ja tutkimussuuntia. Suomalaisen*

- Teologisen Kirjallisuusseuran julkaisuja 257. Suomen Kirkkohistoriallisen Seuran toimituksia 208. Helsinki: Suomalainen Teologinen Kirjallisuusseura. Suomen Kirkkohistoriallinen Seura. ss. 62–85.
- Lappalainen, Mirkka 2000, Den lokala eliten och uppkomsten av maktsaten. Egenmäktiga ämbetsmän och svag kunglig överhöghet i det tidiga 1600-talets Finland. *Historisk tidskrift for Finland* 1/2000. ss. 1–30.
- Lappalainen, Mirkka 2001, Regional Elite Group and the Problem of Territorial Integration. The Finnish Nobility and the Formation of the Swedish "Power State", c. 1570–1620. *Scandinavian Journal of History* 26:1 ss. 1–24.
- Lappalainen, Mirkka 2005, Suku. Valta. Suurvalta. Creutzit 1600-luvun Ruotsissa ja Suomessa. Helsinki: Werner Söderström Osakeyhtiö.
- Lappalainen, Mirkka 2009, Susimessu. 1590-luvun sisällissota Ruotsissa ja Suomessa. Helsinki: Kustannusosakeyhtiö Siltala.
- Lappalainen, Mirkka 2014: Pohjolan leijona. Kustaa II Adolf ja Suomi 1611–1632. Helsinki: Siltala.
- Larsson, David 2009, Manliga och troliga. en studie av den officiella klerikala manlighetsideologin i 1500- och 1600-talets Sverige ur ett åldersperspektiv. Anders Jarlert (toim.) kyrkohistoriska årsskrift 2009. Skrifter utgivna av svenska kyrkohistoriska föreningen I: 109, ss. 13–39.
- Larsson, Lars-Olof 1966, Kyrkans tionde och kronans. Studier kring reformationens återvekningar på tiondebeskattning. *Scandia*, Vol 32, Nro 2, ss. 268–313.
- Lavery Jason 2012, A Frontier of Reformation. Finland in the Reformation Era. Teoksessa: Otfried Czaika & Heinrich Holze (toim.) *Migration und Kulturtransfer im Ostseeraum während der Frühen Neuzeit*. Stockholm: Kunliga biblioteket. ss. 60–75.
- Lavery, Jason 2017, Mikael Agricola: Father of the Finnish Language, Builder of the Swedish State. Teoksessa: Sari Katajala-Peltomaa & Raisa Maria Toivo (toim). *Lived Religion and the Long Reformation in Northern Europe c. 1300–1700. Studies in Medieval and Reformation Traditions*, vol 206. Leiden/Boston: Brill, ss. 207–229.
- Lavery, Jason 2018, Reforming Finland. The Diocese of Turku in the Age of Gustav Vasa 1523–1560. *Studies in Medieval and Reformation Traditions*, vol 210. Leiden/Boston: Brill.
- Lerbom, Jens 2017, Svenkshetens tidigmoderna gränser. Folkliga föreställningar om etnicitet och rikstillhörighet i Sverige 1500–1800. Göteborg & Tukholma: Makadami.
- Le Roy Ladurie, Emmanuel 1985, Montailou. Ranskalainen kylä 1294–1324. Helsinki: Otava.
- Le Roy Ladurie, Emmanuel 1990, Karnevaalit. Kynttelinpäivästä 1579 piinaviikolle 1580. Helsinki: Art House Osakeyhtiö.
- Lehtinen, Erkki 1961a, Hallituksen yhtenäistämispolitiikka Suomessa 1600-luvulla (1600-n. 1680). *Historiallisia tutkimuksia LX*. Helsinki: Suomen Historiallinen Seura.

- Lehtinen, Erkki 1961b, Autioitumisesta Ala-Satakunnassa 16. ja 17. vuosisadan vaihteessa. Satakunta: Kotiseutututkimuksia 17. Satakuntalainen osakunta, ss. 113–137
- Lehtonen, Tuomas M.S. & Kallio Kati 2016, Petrus Merlartopaeuksen kirjeet ja virsisuomennokset: seremoniat, kansanusko ja runokieli 1500- ja 1600-luvun taitteessa. Suomen kirkkohistoriallisen seuran vuosikirja 2016: Reformaatio 500 vuotta. Helsinki: SKHS. ss. 166–200.
- Lempiäinen, Pentti 1967, Piispan- ja rovastintarkastukset Suomessa ennen isoavihaa. Suomen kirkkohistoriallisen seuran toimituksia 73. Helsinki: SKHS.
- Lennersand, Marie 1999, Rättvisans och allmogens beskyddare. Den absoluta staten, kommissionerna och tjänstemännen, ca. 1680–1730. Studia Historica Upsaliensia 190. Uppsala: Uppsalan yliopisto.
- Lepore, Jill 2001, Historians Who Love Too Much. Reflections on Microhistory and Biography. *The Journal of American History*, Vol 88. No1. ss. 129–144.
- Levi, Giovanni 1992, Aineeton perintö. Manaajapappi ja talonpoikaisyhteisö 1600-luvun Italiassa. Helsinki: Tukijaliitto.
- Levi, Giovanni 2001, On microhistory. Teoksessa: Peter Burke (toim.), *New Perspectives on Historical Writing*. 2nd Edition. Cambridge: Polity Press. ss. 97–119.
- Liliequist, Jonas & Almbjär, Martin 2012, Early modern court records and petitions in Sweden (c. 1400–1809): overview and research trends. *Frühneuzeit-Info* 23, 1+2, ss. 7–23.
- Lindegren, Jan, 1985, The Swedish "Military State" 1560–1720. *Scandinavian Journal of History*. Vol 10, no 4, ss. 305–336.
- Lindström, Peter 2000, Från konsensus till majoritet: Bönder, prästval och politisk kultur 1650–1800. *Historisk tidskrift* 2000:2.
- Lindström, Peter 2003, Prästval och politisk kultur 1650–1800. *Skrifter från institutionen för historiska studier* 4. Umeå: Umeåns yliopisto.
- Lipset, Seymour Martin & Rokkan, Stein 1967, Cleavage Structures, Party Systems, and Voter Alignments: An Introduction. Teoksessa: Seymour Martin Lipset & Stein Rokkan (toim.), *Party Systems and Voter Alignments: Cross-National Perspectives*. New York: The Free Press. ss. 1–64.
- Lotz-Heumann, Ute 2001, The Concept of "Confessionalization": a Historiographical Paradigm in Dispute / "El concepto de "confesionalización": un paradigma historiográfico a debate". *Memoria y civilización*. Año 2001, vol. 04, ss. 93–114.
- Lotz-Heumann, Ute 2008, Confessionalization. Teoksessa: David M. Whitford (toim.), *Reformation and Early Modern Europe. A guide to research. Sixteenth Century Essays & Studies* 79. Kirksville: Truman State University Press. ss. 136–157.
- Luukko, Armas 1954, Pohjois-Pohjanmaan ja Lapin keskiaika sekä 1500-luku. Pohjois-Pohjanmaan ja Lapin historia II. Oulu: Pohjois-Pohjanmaan maakuntaliiton ja Lapin maakuntaliiton yhteinen historiatoimikunta.

- Läntinen, Aarre 1978, Turun keskiaikainen piispanpöytä. *Studia historica Jyväskyläläensia* 16. Jyväskylä: Jyväskylän yliopisto.
- Läntinen, Aarre 1981: Kuninkaan "perintöä ja omaa" (arv och eget). Kameraalihistoriallinen tutkimus Kustaa Vaasan maaomaisuudesta Suomessa vuosina 1531–1560. *Studia Historica Jyväskyläläensia* 21. Jyväskylä: Jyväskylän yliopisto.
- Maarbjerg, John P. 2001, *The Peasant, His Land and Money. Land Transactions in Late Sixteenth-century East Bothnia*. *Scandinavian Journal of History*, 26:1. ss. 53–68.
- Malmstedt, Göran 2002, *Bondetro och kyrkoro. Religiös mentalitet i stormaktstiden Sverige*. Lund: Nordic Academic Press.
- Mann, Michael 1987, *The Sources of Social Power. Vol 1: A History of Power from the Beginning to AD 1600*. Cambridge University Press: Cambridge.
- Mann, Michael 1993, *The Sources of Social Power. Vol 2: The Rise of Classes and Nation States 1760–1914*. Cambridge University Press: Cambridge.
- Markkola, Pirjo & Naumann, Ingela K. 2014, *Lutheranism and the Nordic Welfare States in Comparison*. *Journal of Church & State* 56(1), ss. 1–12.
- Markkola, Pirjo, Östman, Ann-Catrin & Lamberg, Marko 2014, *Onko suomalaisella miehellä historiaa?* Teoksessa: Pirjo Markkola, Ann-Catrin Östman & Marko Lamberg (toim.), *Näkymätön sukupuoli. Mieheyden pitkä historia*, Tampere: Vastapaino, ss. 7–24.
- Marttila, Juuso 2014, *Työ teollistumisen ja arjen rajapintana. Strömforsin ja Ramnäsin rautaruukkiyhteisöt 1880–1950*. Helsinki: Työväen historian ja perinteen tutkimuksen seura.
- Matikainen, Olli 2002, *Verenperijät: väkivalta ja yhteisön murros itäisessä Suomessa 1500–1600-luvulla*. *Bibliotheca historica* 78. Helsinki: SKS.
- Matinelli, Eero 1955, *Turun hiippakunnan papinvaalit ja papinvirkojen täyttäminen aikakautena 1721–1808*. *Sosiaalihistoriallinen tutkimus*. Turku.
- McCallum, John 2010, *Reforming the Scottish Parish: The Reformation in Fife, 1560–1640*. *St. Andrews studies in Reformation history*. Farnham: Ashgate.
- Melander, K. R. 1891, *Muistiinpanoja Suomen mitta- ja painosuhteista 15-sataluvun loppupuoliskolla ja seuraavan vuosisadan alussa*. *Historiallinen Arkisto* 11. Helsinki: SHS.
- Melander, K. R. 1897, *Muutama tieto apu- eli viidennenkymmenennen rahan verosta Suomessa*. *Historiallinen arkisto* 15. Helsinki: SHS.
- Millet, Hélène and Moraw, Peter 1996, *"Clerics in the State"*. Teoksessa: Wolfgang Reinhard (toim.), *Power Elites and State Building*. Oxford: Clarendon Press.
- Montgomery, Ingun 1972, *Värjostånd och lärostånd. Religion och politik i meningsutbytet mellan kungamakt och prästerskap i Sverige 1593–1608*. *Acta Universitatis Upsaliensis. Studia Historico-Ecclesiastica Upsaliensia* 22. Uppsala: Uppsalan yliopisto.
- Myrdal, Janken & Söderberg, Johan 1991, *Kontinuitetens dynamik. Agrar ekonomi i 1500-talets Sverige*. *Acta Univeritatis Stockholmiensis*.

- Stockholm Studies in Economic History 15. Tukholma: Almqvist & Wiksell International.
- Mäkelä, Anneli 1979, Hattulan kihlakunnan ja Porvoon läänin autoituminen myöhäiskeskiajalla ja uuden ajan alussa. Historiallisia tutkimuksia 109, Helsinki: Suomen Historiallinen Seura.
- Mäkelä-Alitalo, Anneli 2003, Verotus, autoituminen ja väenotot. Suomen maatalouden historia I. Perinteisen maatalouden aika. Esihistoriasta 1870-luvulle. Toim. Viljo Rasila & Eino Jutikkala & Anneli Mäkelä-Alitalo. SKS: Helsinki, ss. 183–206.
- Mäkelä-Alitalo, Anneli 2007, Mikael Agricolan veroluettelo. Teoksessa: Jyrki Knuutila & Anneli Mäkelä-Alitalo (toim.) Mikael Agricola, Turun tuomiokirkon ja papiston tulot 1541–1542. Suomalaisen Kirjallisuuden Seuran toimituksia 1129. Helsinki: SKS. ss. 75–95.
- Neuding Skoog, Martin 2018, I rikets tjänst. Krig, stat och samhälle i Sverige 1540–1550. Lund: Bokförlaget Augusti.
- Nikula, Oscar & Nikula, Sigrid 1987, Turun kaupungin historia 1521–1600 (ensimmäinen nide). Turku.
- Nilsson, Sven. A 1989, På väg mot militärstaten. Krigsbefälets etablering i den äldre Vasatidens Sverige. *Opuscula Historica Upsaliensia* 3. Uppsala: Uppsalan yliopisto.
- Nilsson, Sven A. 1990, De stora krigens tid. Om Sverige som militärstat och bondesamhälle. *Studia Historica Upsaliensia* 161. Uppsala: Uppsalan yliopisto.
- Nilsson, Sven A. 1994, Politisk mobilisering i den svenska militärstaten. *Scandia* 1994, vol. 60, nro 2. ss. 115–154.
- Nissilä, Hanna-Leena 2016, "Sanassa maahanmuuttaja on vähän kitkerä jälkimaku." Kirjallisen elämän yllirajaistuminen 2000-luvun alun Suomessa. *Acta Universitatis Ouluensis, B, Humaniora* 136. Oulu: Oulun yliopisto.
- Nummela, Ilkka & Karonen, Petri 1993, Hinnat ja palkat Hämeessä vuosina 1541–1617. Suomen historian julkaisuja 18. Jyväskylä: Jyväskylän yliopisto.
- Nummela, Ilkka 1993, Alueelliset varallisuuserot Suomessa uuden ajan alussa (painamaton käsikirjoitus). Jyväskylä.
- Nummela, Ilkka 1996, Nuijasota ja Pohjanmaan taloudellinen tilanne. Teoksessa: Heikki Roiko-Jokela (toim.), Siperiasta siirtoväkeen. Murrosaikoja ja käännekohtia Suomen historiassa. Jyväskylä: Kopijyvä.
- Nummela, Ilkka 2003, Asutus, pelto ja karja. Teoksessa: Viljo Rasila, Eino Jutikkala & Anneli Mäkelä-Alitalo (toim.), Suomen maatalouden historia 1. Perinteisen maatalouden aika esihistoriasta 1870-luvulle. Suomalaisen Kirjallisuuden Seuran toimituksia 914:1. Helsinki: SKS, ss. 133–158.
- Nummela, Ilkka 2011, Regional Inequality. Teoksessa: Marko Lamberg, Marko Hakanen & Janne Haikari (toim.), Physical and Cultural Space in Pre-industrial Europe. *Methodological Approaches to Spatiality*. Lund: Nordic Academic Press, ss. 335–374.

- Nuorteva, Jussi 1997, Suomalaisten ulkomainen opinkäynti ennen Turun akatemian perustamista 1940. Suomen Kirkkohistoriallisen Seuran toimituksia 177. *Bibliotheca Historica* 27. Helsinki: SHS ja SKHS.
- Nyman, Magnus 2009, Hävinneiden historia. Katolista elämää Ruotsi-Suomessa Kustaa Vaasasta kuningatar Kristiinaan. Helsinki: Katolinen tiedotuskeskus.
- Oja, Aulis 1939, Kirkkopitäjä ja hallintopitäjä. Teoksessa: Yhteiskunnallisen järjestäytymisen historiaa. *Historian aitta* IX. *Historian Ystävien Liitto*, Jyväskylä. ss. 68–77.
- Orrman, Eljas 1982, Bidrag till Finlands prishistoria. Priserna på råg, smör, tjära och salt i Egentliga Finland 1541–1610. *Historisk tidskrift för Finland* 4, ss. 280–295.
- Paarma, Jukka 1980, Hiippakuntahallinto Suomessa 1554–1604. Suomen kirkkohistoriallisen seuran toimituksia 116. Helsinki: Suomen kirkkohistoriallinen seura.
- Paarma, Jukka 2003, Papinvaali – paikallisseurakunnan vai kirkon asia? Teoksessa: Kaisamari Hintikka (et. al.) (toim.) *Vanha ja nuori. Juhlakirja Simo Heinisen täyttäessä 60 vuotta. Studia missiologica et oecumenia Fennica* 60. Helsinki: Luther-Agricola-Seura.
- Paloposki, Toivo J. 1972, Suomen historian lähteet. Helsinki: Oy Gaudeamus Ab.
- Peltonen, Matti 1992a, Matala katse. Kirjoituksia mentaliteettien historiasta. Tampere: Hanki ja jää.
- Peltonen, Matti 1992b, Esipuhe. Teoksessa: Giovanni Levi, *Aineeton perintö. Manaajapappi ja talonpoikaisyhteisö 1600-luvun Italiassa*. Helsinki: Tutkijaliitto. ss. 7–17.
- Peltonen, Matti 1996, Carlo Ginzburg ja mikrohistorian ajatus. Teoksessa: Carlo Ginzburg 1996, *Johtolankoja. Kirjoituksia mikrohistoriasta ja historiallisesta metodista*. Tampere: Gaudeamus. ss. 7–34.
- Peltonen, Matti 1999, *Mikrohistoriasta*. Helsinki: Gaudeamus.
- Peltonen, Matti 2007, Esipuhe: Ginzburgin suodatin ja sorron arkistot. Teoksessa: Carlo Ginzburg 2007, *Juusto ja madot. 1500-luvun myllärin maailmankuva*. Helsinki: Gaudeamus. ss. 9–22.
- Petersson, Erik & Sandén, Annika 2012, *Mot undergång. Ärkebiskop Angermannus i apokalypsens tid*. Tukholma: Norstedt.
- Pettersson, Erik 2008: *Den skoningslöse. En biografi över Karl IX*. Tukholma: Natur & kultur.
- Piilahti, Kari-Matti 2007, Aineellista ja aineetonta turvaa. Ruokakunnat, ekologis-taloudelliset resurssit ja kontaktinmuodostus Valkealassa 1630–1750. *Bibliotheca Historica* 106. Helsinki: SKS.
- Pirinen, Kauko 1955, Kirkkoreduktio Varsinais-Suomessa ja sen seuraukset. Teoksessa: Einar V. Juva (et al.) (toim.). *Varsinais-Suomen historia* 5:3. Turku. Varsinaissuomen historiantutkimusyhdistys.
- Pirinen, Kauko 1956, Turun tuomiokapituli keskiajan lopussa. Suomen kirkkohistoriallisen seuran toimituksia 58. Helsinki: Suomen kirkkohistoriallinen seura.

- Pirinen, Kauko 1962a, Turun tuomiokapituli uskonpuhdistuksen murroksessa. Helsinki: Suomen kirkkohistoriallinen seura.
- Pirinen, Kauko 1962b, Kymmenysverotus Suomessa ennen kirkkoreduktiota. Historiallisia tutkimuksia 60. Helsinki: SHS.
- Pirinen, Kauko 1963, Keskiajan ja 1500-luvun maarovasteista ja rovastinkäräjistä. Teoksessa: Martti Parvio (toim.), *In acre et vigilia. Studia historico-ecclesiastica in honorem Ilmari Salomies*. Suomen kirkkohistoriallisen seuran toimituksia 66. Helsinki: Suomen Kirkkohistoriallinen Seura.
- Pirinen, Kauko (toim.) 1976, Turun tuomiokapituli 1276–1976. Turku: Turun arkkihiippakunnan tuomiokapituli.
- Pirinen Kauko 1989, Papinvaalilainsäädännön kehitys Suomessa vuoteen 1964. Teoksessa: Hannu Mustakallio (toim.), Suomen kirkkohistoriallisen seuran vuosikirja 79. Helsinki: Suomen kirkkohistoriallinen seura. ss. 33 Hannu Mustakallio 68.
- Pirinen, Kauko 1991, Suomen kirkon historia 1. Keskiaika ja uskonpuhdistuksen aika. Porvoo: WSOY.
- Pohjolan-Pirhonen, Helge 1960, Suomen historia 1523–1617. Suomen historia VII. Porvoo: WSOY.
- Reinhard, Wolfgang 1989, Reformation, counter-reformation and the early modern state. A reassessment. *The Catholic Historical review*, vol 75, no. 3. ss. 383–404.
- Reinhard, Wolfgang 1999, Pressures towards Confessionalization? Prolegomena to a Theory of the Confessional Age. Teoksessa: C. Scott Dixon (toim.), *The German Reformation. The Essential Readings*. Oxford: Blackwell. ss.172–195.
- Reinhard, Wolfgang 2009, No Statebuilding from Below! A Critical Commentary. Teoksessa: Wim Blockmans (et. al.) (toim.), *Empowering Interaction. Political Cultures and the Emergence of the State in Europe 1300–1900*. Farnham: Ashgate.
- Renvall, Pentti 1939, Pitäjyhteisön kokoukset. Teoksessa: Yhteiskunnallisen järjestäytymisen historiaa. *Historian aitta IX. Historian Ystävään Liitto, Jyväskylä*. ss. 78–96.
- Renvall, Pentti 1940, Virkakierto Suomen voutien piirissä 1500-luvulla. *Historiallinen aikakauskirja 1940*: 4. ss. 318–336.
- Renvall, Pentti 1947, *Historiantutkimuksen työmenetelmät*. Porvoo & Helsinki: Werner Söderström Osakeyhtiö.
- Renvall, Pentti 1949a, Kuninkaanmiehiä ja kapinoitsijoita Vaasa-kauden Suomessa. Helsinki: Kustannusosakeyhtiö Tammi.
- Renvall, Pentti 1949b, Varsinais-Suomen historia V:1. Valtiolliset vaiheet ja hallinnollis-oikeudellinen kehitys. Turku: Varsinais-Suomen historiantutkimusyhdystys.
- Renvall, Pentti 1962, Ruotsin vallan aika. Suomen kansanedustuslaitoksen vaiheet 1850-luvun puoliväliin. Suomen kansanedustuslaitoksen historia. Ensimmäinen osa. Helsinki: Eduskunnan historiakomitea.

- Rian, Øysten 2000a, Introduction: Government and Society in Early Modern Scandinavia 1560–1721. Teoksessa: Leon Jespersen (toim.), *A Revolution from Above? The Power State of 16th and 17th Century Scandinavia*. Odense: Odense University Press. ss. 13–30.
- Rian, Øysten 2000b, Conclusions. Teoksessa: Leon Jespersen (toim.), *A Revolution from Above? The Power State of 16th and 17th Century Scandinavia*. Odense: Odense University Press. ss. 315–342.
- Roberts, Michael 1968, *The Early Vasa. A History of Sweden, 1525–1611*. Cambridge: Cambridge University press.
- Räihä, Antti 2015, Lutheran Clergy in an Orthodox Empire. The Appoinment of Pastors in the Russo-Swedish Borderland in the 18th Century. *Perichoresis* 13:2. ss. 57–75.
- Salonen, Kirsi 2012, Kirkollisen oikeuden päälähteillä. *Sacra Romana Rotan toiminta ja sen oikeudellinen tausta myöhäiskeskiajalla ja uuden ajan alun taitteessa*. Suomen kirkkohistoriallisen seuran toimituksia 221. Helsinki: Suomen Kirkkohistoriallinen Seura.
- Samuelson, Jan 2009, Using Historical Symbols in the Struggle for Future Power. The Swedish Nobility and the Struggles over the Right to Nominate Local Pastor. Teoksessa: Petri Karonen (toim.), *Hopes and Fears for the future in Early Modern Sweden, 1500–1800*. *Studia Historica* 79. Helsinki: SKS: ss. 116–136.
- Sandahl, Martin 1966, *Prästval i Sverige mot kulturell och social bakgrund*. Falköping: Gummerssons.
- Sarkamo, Ville 2011, Karoliinien soturiarvot. Kunnian hallitsema maailmankuva Ruotsin valtakunnassa 1700-luvun alussa. *Jyväskylän studies in humanities* 167. Jyväskylä: Jyväskylän yliopisto.
- Scherp, Joakim 2013: *De ofrälse och makten. En institutionell studie av riksdagen och de ofrälse ståndens politik i maktdelningsfrågor 1660–1682*. *Stockholm Studies in History* 96. Tukholma: Tukholman yliopisto.
- Schilling, Heinz 1992, Religion, political culture and the emergence of early monerid society. *Essays in German and Dutch History*. Heiko A. Oberman (toim.) *Studies in Medieval and reformation thought*. Vol L. Leiden: Brill.
- Schilling, Heinz 1995, Confessional Europe. Teoksessa: Brady, T.A. Oberman HA. & Tracey J.D. (toim.) *Handbook of European History 1400–1600*. Leiden: Brill.
- Schroeder, Ralph 2006, Introduction: The IEMP model and its critics. Teoksessa: John A. Hall & Ralph Schroeder, *An Anatomy of Power. The Social Theory of Michael Mann*. Cambridge University Press. ss. 1–16.
- Sen, Amartya 1973, *On Economic Inequality. The Radcliffe Lectures Delivered in The University of Warwick 1972*. Oxford: Clarendon Press.
- Seppälä, Suvianna 2009, Viljana, nahkoina, kapakaloina. Talonpoikien maksamat kruununverot Suomessa vuosina 1539–1609. *Bibliotheca Historica* 125. Helsinki: SKS.

- Sharpe, Jim 2001, *History from Below*. Teoksessa: Peter Burke (toim.), *New Perspectives on Historical Writing*. 2nd Edition. Cambridge: Polity Press. ss. 25–42.
- Stone, Lawrence 1971, *Prosopography*. *Daedalus* 100 (1). ss. 46–79.
- Suolahti, Gunnar 1919, *Suomen papisto 1600–1700-luvulla*. Porvoo: Werner Söderström osakeyhtiö.
- Söderberg, Johan 1988, *Bondesamhälle under pauperisering? Kring agrar förmögenhet i Sverige ca 1570–1600*. *Scandia*, Vol 54, nro 1, ss. 5–27.
- Takala, Martti 1993, *Lex Dei – Lex Politica Dei*. *Lex Politica Dei* -teos ja Kaarle IX:n lainsäädäntö. Suomen kirkkohistoriallisen seuran toimituksia 160, Historiallisia tutkimuksia 169. Helsinki: Suomen Kirkkohistoriallinen Seura & Suomen Historiallinen Seura.
- Tammela, Joonas 2015, "Miehullisesti sotiman Kuningan ja Isänmaan edestä" : seurakuntapapiston käsitykset yhteiskunnasta Kustaa III:n sodan aikaisissa saarnoissa Ruotsin valtakunnassa. Jyväskylä.
- Tarkiainen, Kari (toim.) 2007, *Ruotsin ja Venäjän rauhanneuvottelut 1557*. Mikael Agricola Ruotsin lähetystön jäsenenä. Suomalaisen Kirjallisuuden Seuran Toimituksia 1104. Helsinki: SKS.
- Teinonen, Seppo A. 2015, *Teologinen sanakirja*. Verkkoversio osoitteessa: <http://sanakirja.teol.helsinki.fi/#/>.
- Tieteen termipankki. <https://tieteentermipankki.fi/wiki/>.
- Tiihonen, Seppo & Tiihonen, Paula 1984, *Suomen hallintohistoria*. 2. korjattu painos. Helsinki: Valtion koulutuskeskus.
- Tilli, Jouni 2014, *Suomen pyhä sota*. Papit jatkosodan julistajina. Jyväskylä: Atena.
- Tilly, Charles 1990, *Coercion, Capital and European States, AD 990–1992*. Cambridge & Oxford: Blackwell.
- Toivo, Raisa Maria 2016, *Faith and Magic in Early Modern Finland*. *Palgrave Historical Studies in Witchcraft and Magic*. Palgrave Macmillan.
- Tolley, Bruce 1995, *Pastors and Parishioners in Württemberg During the Late Reformation, 1581–1621*. Stanford: Stanford University Press.
- Tommila, Päiviö 1958, *Nurmijärven pitäjän historia I, asutus ja väestö*. Nurmijärvi.
- Tornberg, Matleena 1972, *Varsinais-Suomen kirkko- ja hallintopitäjät sekä niiden väliset aluesiirrot 1500-luvulta 1900-luvulle*. Eripainossarja XIII. Turku: Turun yliopiston Suomen historian laitos.
- Turunen, Riina 2017, *Velka, vararikko ja tuomio*. Konkurssi ja sen merkitykset 1800-luvun suomalaisissa kaupungeissa. Jyväskylä studies in humanities 335. Jyväskylä: Jyväskylän yliopisto.
- Tuomi, Jouni & Sarajärvi, Anneli 2018, *Laadullinen tutkimus ja sisällönanalyysi*. Uudistettu laitos. Helsinki: Kustannusosakeyhtiö Tammi.
- Uotila, Merja 2014a, *Tavallisuuden tavoittelua*. *Prosopografia elämäkerrallisen tutkimuksen välineenä*. Teoksessa: Hakosalo (et. al.) (toim.) 2014, *Historiallinen elämä. Biografia ja historiantutkimus*. Historiallinen arkisto 141. Helsinki: SKS. ss. 240–256.

- Uotila, Merja 2014b, Käsityöläinen kyläyhteisönsä jäsenenä. Prosopografinen analyysi Hollolan käsityöläisistä 1810–1840. *Jyväskylä studies in humanities* 237. Jyväskylä: Jyväskylän yliopisto.
- Verboven, Koenraad; Carlier, Myriam & Dumolyn, Jan 2007, A Short Manual to the Art of Prosopography. Teoksessa: K.S.B. Keats-Rohan (toim.), *Prosopography Approaches and Applications. A Handbook. Prosopographia et Genealogica* vol. 13. Oxford: Unit for Prosopographical Research. ss. 35–69.
- Vihola, Teppo 1994, Mitä ihminen tarvitsi elääkseen? – ”Pane leipään petäjäistä.” Teoksessa: Petri Karonen (toim.), *Nälkä- ja pulavuodet Suomen historiassa. Suomen historian julkaisuja* 19. Jyväskylä: Jyväskylän yliopisto.
- Viitaniemi, Ella 2016, Yksimielisyydestä yhteiseen sopimiseen. Paikallisyhteisön poliittinen kulttuuri ja Kokemäen kirkon rakennusprosessi 1730–1786. *Acta Universitatis Tamprensis* 2158. Tampere: Tampereen yliopisto.
- Vilkuna, Asko 1989, Tavan takaa. Kansatieteellisiä tutkimuksia tapojemme historiasta. *Etnologian laitoksen tutkimuksia* 24. Jyväskylä: Jyväskylän yliopisto.
- Vilkuna, Kustaa H.J. 2005, Viha: perikato, katkeruus ja kertomus isostavihasta. *Historiallisia Tutkimuksia* 229. Helsinki: SKS.
- Vilkuna, Kustaa H.J. 2009, Neljä ruumista. Helsinki: Teos.
- Vilkuna, Kustaa H.J. 2010, Katse menneisyyden ihmiseen. Valta ja aineettomat elinolot 1500–1850. *Historiallisia Tutkimuksia* 253. Helsinki: SKS.
- Vilkuna, Kustaa H.J. 2015, Juomareiden valtakunta. Suomalainen känni ja kulttuuri 1500–1850. *Kitka-sarja* 1. Helsinki: Teos.
- Vilkuna, Kustaa H.J. 2017, Study Abroad, the State and Personal Agency (1640–1700). The study trips of Turku students to foreign universities: background factors, the return and careers of travellers. Teoksessa: Petri Karonen & Marko Hakanen (toim.), *Personal Agency at the Swedish Age of Greatness 1560–1720. Studia Fennica Historica* 23. Helsinki: SKS. ss. 275–296.
- Villstrand, Nils Erik 1992, Anpassning eller protest. Lokalsamhället inför utskrivningar av fotfolk till den svenska krigsmakten 1620–1679. Turku: Åbo academic press.
- Villstrand, Nils Erik 1999, Bokstäver, bönder och politik. Muntligt och skriftligt i 1700-talets politiska kultur. Teoksessa: Peter Danielson (et. al) (toim.) *Att komma till tals. Nedslag i den nordiska historien svardagslunk och konflikter. Rapporter från Växjö Universitet Humanoira* Nr. 5. Växjö: Växjön yliopisto.
- Villstrand, Nils Erik 2000, Adaptation or Protestation: Local Community Facing the Conscription of Infantry for the Swedish Armed Forces, 1620–1679. Teoksessa: Leon Jespersen (toim.), *A Revolution from Above? The Power State of 16th and 17th Century Scandinavia*. Odense: Odense University Press. ss. 249–314.
- Villstrand, Nils Erik 2012, Valtakunnanosa. Suurvalta ja valtakunnan hajoaminen 1560–1812. *Suomen ruotsalainen historia* 2. Helsinki: Svenska litteratursällskapet i Finland.

- Villstrand, Nils Erik 2017, Monolog eller dialog? Den tidigmoderna svenska staten i möte med sina undersåtar. *Historisk tidskrift för Finland* 3/2017. ss. 458–479.
- Voionmaa, Väinö 1913, Kirkollisen verotuksen kysymyksiä keskiajan Suomessa. Suomen Kirkkohistoriallisen Seuran vuosikirja III. Helsinki: Suomen Kirkkohistoriallinen Seura.
- Vuorimies, Heikki 2015, Suuren Pohjan sodan jälkeen Hämeeseen siirretyt ruotsalaissotilaat noin vuoteen 1760. *Jyväskylä studies in humanities* 258. Jyväskylä: Jyväskylän yliopisto.
- Välimäki, Hannu 2002, Kymmenyksistä kirkollisveroon. Kirkollisverotus Suomen evankelisluterilaisessa kirkossa reformaatiosta nykypäiviin. Suomen kirkkohistoriallisen seuran toimituksia 188. Helsinki: SKHS.
- Väänänen, Kyösti 1990, Paimenmuistot, papiston henkilöhistoriantutkimuksen perusteokset. Teoksessa: Hannu Mustakallio (toim.), Suomen kirkkohistoriallisen seuran vuosikirja 79. Helsinki: Suomen kirkkohistoriallinen seura. ss. 175–183.
- Whitmeyer, J.M. 1997, Mann's theory of power – a (sympathetic) critique. *The British Journal of Sociology*, 48 (2), ss. 210–225.
- Widén, Bill 2002, Predikstolen som massmedium. *Studia Historica Ecclesiastica Academiae Amoensis* 1. Turku: Åbo Akademi.
- Wimmer, Andreas & Glick Shiller, Nina 2002, Methodological nationalism and beyond. Nation-state building, migration and the social sciences. *Global Networks* 2, 4. ss. 301–334.
- Ylikangas, Heikki 1977, Nuijasota. Helsinki: Otava.
- Österberg, Eva 1971, Grånsbygd under krig. Ekonomiska, demografiska och administrativa förhållanden i sydvästra Sverige under och efter nordiska sjuårskriget. *Bibliotheca Historica Lundensis* 26. Lund: Gleerups.
- Österberg, Eva 1977, Kolonisation och kriser. Bebyggelse, skattetryck, odling och agrarstruktur i västra Värmland ca 1300–1600. *Bibilotheka historica Lundensis* 43. Lund: Gleerups.
- Österberg, Eva 1987, Svenska lokalsamhällen i förändring ca 1550–1850. Participation, representation och politisk kultur i den svenska självstyrelsen. Ett angeläget forskningsområde. *Historisk tidskrift* 1987: 3. ss. 321–340.
- Österberg, Eva 1989: Bönder och centralmakt i det tidigmoderna Sverige. Konflikt - kompromiss - politisk kultur. *Scandia - Tidskrift för historisk forskning* 55(1). ss. 73–95.
- Österberg, Eva 1992, Folklig mentalitet och statlig makt. Perspektiv på 1500- och 1600-talens Sverige. *Scandia* vol 58, nro 1. ss. 81–102
- Österberg, Eva 1993, Vardagens sträva samförstånd. Bondepolitik i den svenska modellen från vasatid till frihetstid. Teoksessa: Gunnar Broberg (et al.) (toim.), *Tänka, tycka, tro. Svensk historia underifrån*. ss. 126–146.
- Östlund, Joachim 2007, Lyckolandet. Maktens legitimering i officiell retorik från stormaktstid till demokratins genombrott. Lund: Sekel.

ARTIKKELIT

I

LIMITS OF POWER. CLERICAL APPOINTMENTS AS PART OF DOMESTIC POLICY IN SWEDEN AFTER THE REFORMATION, 1560–1611

Hiljanen, M. 2015

Perichoresis vol 13, 2, s. 35–55

Julkaistu De Gruyterin luvalla.

LIMITS OF POWER. CLERICAL APPOINTMENT AS PART OF DOMESTIC POLICY IN SWEDEN AFTER THE REFORMATION, 1560-1611

MIKKO HILJANEN*

University of Jyväskylä

ABSTRACT. This article examines state-church relations in Sweden by analysing clerical appointment processes in the latter part of the 16th century. The aim is to ascertain whether the king of Sweden could appoint pastors independently, and if not, with whom he was compelled to share the power. Earlier studies argue that the power of the king grew due to the reformation. First, this article examines the number of clerical appointments that were made in the period 1560-1611. The results reveal a remarkable annual variation in the number of clerical appointments. Second, the timing and share of clerical appointments made by the king are studied. The number of appointments made by the king is viewed against the total number of clerical appointments so as to reveal the importance of appointments made by the crown. Third, the article examines the proportion of appointments made by other authorities. The results suggest that the crown's role in clerical appointment processes varied, but more interestingly, it was not as ubiquitous as earlier researchers suggest. Thus article concludes that crown's power over the church in 16th century Sweden was not as vast as it has previously been claimed.

KEY WORDS: reformation, counter-reformation, state-church relation, confessionalization, clerical appointment process

Introduction

Compared to central Europe, the Reformation in the northern parts of Europe was not a popular movement, but was initiated and controlled by the Crown. Due to the nature of the Reformation in Sweden, it did not have as strong religious undertone, but at an early stage was tied to the Crown's interest in gaining political power and improving the economy of the state. The Reformation, especially during the first decades of Gustav Vasa's reign, was a way for the King to reduce the political power and economic resources of the Church (e. g. Holmquist 1933: 97-100; Heldtander 1955: 15-16; Sahndahl 1966: 39; Karonen 2014: 72-77; Nyman 2009: 37-38).

* MIKKO HILJANEN (MA 2013, University of Jyväskylä, Finland) is doctoral student at the Department of History and Ethnology, University of Jyväskylä. Email: mikko.hiljanen@jyu.fi.

The aim of this article is to study the dominance of the Crown over the Church after the Reformation. Due to the characteristics of the Reformation in Sweden, the Church, parishes and their leaders (bishops, pastors and the most important secular parishioners) were not entirely willing to submit to the power of the Crown, nor were they forced to do so. The integration of state and Church was more or less based on negotiation and the strength of the integration varied temporarily (Hiljanen, forthcoming). In this article, I argue that in practice the state and the Crown extended their power to the domain of the Church and to the local level of society (i. e. the parishes) by appointing pastors. By controlling the appointment process, the King could on the one hand fill the posts with men who were loyal to him; on the other hand the Crown could control the members of the estate of clergy, which was in the process of formation in the 16th and 17th centuries. Thus the clerical appointments were important from both ecclesiastical and governmental perspectives. Hence, in order to ascertain if the Church became dependent on the Crown in practice one needs to conduct an investigation of the share of pastoral appointments made by the King (or other authorities¹).

The clerical appointment process is among the major research topics that scholars—especially church historians—have studied in Sweden and Finland. Many studies concentrate specifically on the influence of the Reformation on the process. For example, the Finnish historian K. A. Appelberg's dissertation (1896) concerns clerical appointments, especially in Finland, from the Reformation to the 17th century. The Swedish historian Hjalmar Holmquist published an article in 1933 discussing the topic throughout the realm. Other studies on the clerical appointment process have concentrated on the 17th and especially 18th centuries (see for example Heldtander 1955; Laasonen 1983; Hernroth 1989; Lindström 2002; Lindström 2003). In addition, some of the studies approach the theme from the perspective of social history (see Matinolli 1955; Sahndahl 1966). According to these historians, the Reformation increased the Crown's power over the Church which lost its independent status. However, the Crown's increased power was not an unassailable truth: it varied, especially after the reign of Gustav Vasa, when his sons vied with each other for the Crown (Holmquist 1933: 121, 127-128; Sahndahl 1966: 42; Paarma 1980: 379).

Clerical appointments have also been examined in Central and Western Europe. For example, Ronny Po-Chia Hsia (1989) and Bruce Tolley (1995) studied the social background of pastors in post-Reformation Germany. Both concluded that after the Reformation, most of the pastors were recruited from the middle of social strata: from the estate of burghers. Only the minority of pastors

1 The term 'other authority/authorities' in the Swedish context refers to persons who could appoint pastors by virtue of their position in the government or in the Church. These persons were primarily bishops, but in Sweden dukes as well as noble office-holders could sometimes appoint pastors.

were the sons of nobles or peasants. Moreover, fairly soon after the Reformation the clergy formed a social group from which new pastors were recruited (Po-Chia Hsia 1989: 14-16, 179; Tolley 1995: 11-15). John McCallum studied the social background of Scottish ministers after the Reformation. He noted that in Scotland reformed ministers were fairly old and well educated. The turnover was quite low: once a clergyman was appointed to his living he stayed there (McCallum 2010: 122-123, 130-131). As these studies illustrate, the point of departure has been related to social history: historians have been interested in the social and geographical background of pastors, while studying the political connections has received less attention.

In general, the relations between church and state have been studied in terms of the *confessionalization* paradigm. According to this, both religion and politics and church and state were interwoven in the early modern period. Thus the Reformation did not only affect religion, but also caused political changes. One aspect of confessionalization is that it promoted the state-building process: Due to the rise of new confessions emerging in the Reformation, the Church and the geographical states merged because confessions (Catholicism, Lutheranism, and Calvinism) and geographical states needed each other in their struggles with other confessions and states. In this process the Church came under the control of the head of the geographical state. Especially in countries which had embraced Lutheranism (such as Sweden), the Church became one of the state's organizations where the head was a secular authority (Po-Chia Hsia 1989: 18-19; Schilling 1992: 208-210, 236, 242-243; Reinhard 1999: 172, 183-185, 186-189; see also Montgomery 1972: 28, 403). The confessionalization paradigm is best known in German-speaking Europe; in northern Europe only a few studies have applied it (Czaika 2007: 74). However, before the breakthrough of the paradigm, similar questions concerning the relationship between politics and religion were asked in northern Europe (see Montgomery 1972). Yet, within the space of few years, the paradigm has been introduced in numerous studies in the Nordic countries (Asche and Schindling 2003; Brillman 2013; Hansen, Heisedal Bergesen, and Hage 2014).

Even though the process of clerical appointment has been studied almost exhaustively, the results, especially in the Swedish context, need to be re-assessed. First, these studies do not analyse clerical appointments in relation to the political and religious reality of the past, but examines the process and numbers of appointments *per se* (Lindström's studies are an exception). Second, the number of clerical appointments made by the King has been studied in absolute numbers, which is not very informative. This article studies the number of clerical appointments that the King (and other authorities) made *vis-à-vis* the total appointments made. This method reveals the share of appointments made by the King and the power struggle within the Church. In addition, compared to other studies on the process, this article sets the clerical appointments in the pan-European context as it ties the appointments, for example, to the Counter-Reformation.

More specifically, this article studies the number of clerical appointments during the latter part of the 16th century in the diocese of Turku. Second, the share of appointments made by the Crown of all appointments is examined. The aim is to ascertain the annual proportion of appointments made by the King and the variation in this share over time. In addition, this article studies how the shares of appointments made by other authorities varied over time and how it was related to the share of the appointments made by the Crown. All in all, the main task is to assess the role of clerical appointments in policymaking during the era studied. The results do not only shed light on the Crown's opportunities to intervene in ecclesiastical policy, but also illustrate the political situation during the turbulent latter part of the 16th century.

The argument concerning the role of the clerical appointments in the power struggle in the realm is based on one strong premise that needs to be appraised. One might ask whether the number of clerical appointments illustrates the Crown's desire to take control over the Church. In other words, was the control of clerical appointments a way for the Crown to bend the Church under its will? Did the control over the clerical appointment process play any role in the wider sphere of governance? There is neither unambiguous answer to these questions, nor evidence confirming the premise, but it is an indisputable fact that the Crown claimed control of clerical appointments during the century. For example, in the 1560s the Crown used pastors' salaries as a means of leverage: the bailiffs refused to pay the pastors their salaries if they could not show the letter confirming their appointment by the Crown. Thus pastors were compelled to get confirmation even if they had been appointed by some other authority, for example by a bishop. Later, in the 1570s, John III used clerical appointments as a means to promote liturgical reforms, as will be shown below (Appelberg 1896: 62-63, 68, 84-85; Holmquist 1933: 108-112; Heldtander 1955: 18; Paarma 1980: 367, 369, 371-375; see also Hiljanen, forthcoming). These examples illustrate that the control of clerical appointment processes was indeed important to the Crown; at least the monarch felt the need to be in charge of it.

This article is based on my recently formed database of the clergy (CDB 2015). Information for which was collected from various sources. The main source concerning the number of clerical appointments and the person making the appointment that has been used here is a compilation called *Turun hiippakunnan paimenmuisto 1554-1721*. This *Paimenmuisto* (*Herdaminne* in Swedish; *Pfarrerbuch* in German) is a register of clergymen. In Sweden and Finland these registers consist of short studies. The extent of information varies quite a lot: sometimes there is only a name and the year when the pastor was appointed, while in some registers there is also general information, for example, on the family and the lives of the clergy (Väänänen 1989: 175-176).

First of all I counted all clerical appointments made in the period 1560-1611. Then I searched all appointments with information about the timing and the per-

son who made the appointment.² Next I compared the total appointments made by the Crown (and other authorities) to all appointments made that year. During this process, I made a few simplifications: normally the appointment was made by issuing a letter of appointment (called a collation) to the person who was about to be appointed. However, sometimes a person had worked in the parish before receiving the official appointment—i. e. the year when his work commenced and the year when the collation was issued were not the same. These cases make the calculations more complicated. In this article, I have taken the first year of the pastors' incumbency as a benchmark and assumed that the collation was issued that year. Even if this does not reflect the reality, these cases are a minority of all known appointments, so they do not change the overall of the numbers and shares of the appointments made. In addition, it is noteworthy that the person appointing the pastor is not always known, as will be seen below. However, the cases when that person was the King are fairly well known because the collation was important to the recipients and on the other hand, the information is also preserved in the official documents.

The geographical area covered by this study is the major part of the territory of modern Finland. During the early modern period Finland was an eastern part of the Swedish kingdom, which separated in 1520s from the Danish-led Kalmar Union in a rebellion led by Gustav Vasa. The historian Jason Lavery has characterized 16th century Finland as a frontier of the Reformation. He argues that as a typical frontier area, Finland did not have a strong administrative system, which was to be built in the 16th and 17th centuries. Furthermore, the Reformation reached Finland slowly: the main ideas of the Reformation came from outside and were applied according to local conditions (Lavery 2012: 66-67).

To be more precise, the area studied covers the Diocese of Turku. It was the oldest, largest and westernmost of the two dioceses in Finland (the other was the Diocese of Vyborg, which was founded in 1554, when the Diocese of Turku was divided). The area studied contained the oldest population centres in Finland. In addition, the oldest and most important city at that point, Turku, was located there. The ecclesiastical and secular governments of the eastern part of Sweden were located in the city (Paarma 1980: 25-27; Nummela 2003: 136-141; Karonen 2014: 25-30). All in all, the area was on the periphery of Christendom and Europe, but the King of Sweden tried to take it under his power during the 1500s.

2 In addition to the *Paimenmuisto*, I used other sources that complete the information and/or enable the confirmation of the information. Most important of these additional sources is Jukka Paarma's dissertation on the chapter of the diocese of Turku noting the appointments made by the bishops of Turku. It should be noted here that K. G. Leinberg also collected information about clerical appointments from original documents and published it in a series entitled 'Handlingar rörande Finska kyrkan och presterskapet'.

The research period (1560-1611) was a turning point in Swedish history. Gustav Vasa died in 1560 and his eldest son, Erik XIV, took over the throne. However, before his demise, Gustav Vasa enfeoffed parts of the kingdom to his younger sons. Even if the purpose of the arrangement of the late King was to ensure the hegemony of the Vasa family at the head of the Swedish realm, in reality the duchies functioned as political divider because the dukes could and did implement their own policy in their duchies even if this was forbidden. Both Duke John (of Finland) and especially Duke Charles (of Södermanland) executed a *coup d'état* resting on their ducal status (Hedberg 1995: 43-47; Lappalainen 2009: 26-27; Hedberg 2009: 221-222; Karonen 2014: 92-98). All in all, the era is characterized by an almost constant political struggle between the King (and his descendants) and the dukes. It culminated in the 1590s in a civil war and a purge of the nobles and other governmental agents thereafter. Religion played a crucial part in the turmoil: for example Duke Charles started a revolution partly because he did not share the religious standpoint of the lawful King.

Pastoral Appointments

In 1560-1611 altogether 267 individuals were appointed as pastors. The number of appointments varied quite a lot annually; the maximum number being 12 (1581) and the minimum 0 (1594 and 1598) (see Figure 1). The average was about 5.13 per year, median 5. This annual variation is interesting: why did the numbers vary so much? The information on the clergymen's careers suggests that the main reason for the variation is longer careers during the 1580s which tended to occupy all the livings available so that the new generation of clergymen ordained during the 1590s could not be appointed and the number of new appointments diminished (CDB 2015). This, however, is not the only explanation: the turbulent domestic political situation of the realm during the 1590s also affected the clerical appointments, as is shown below.

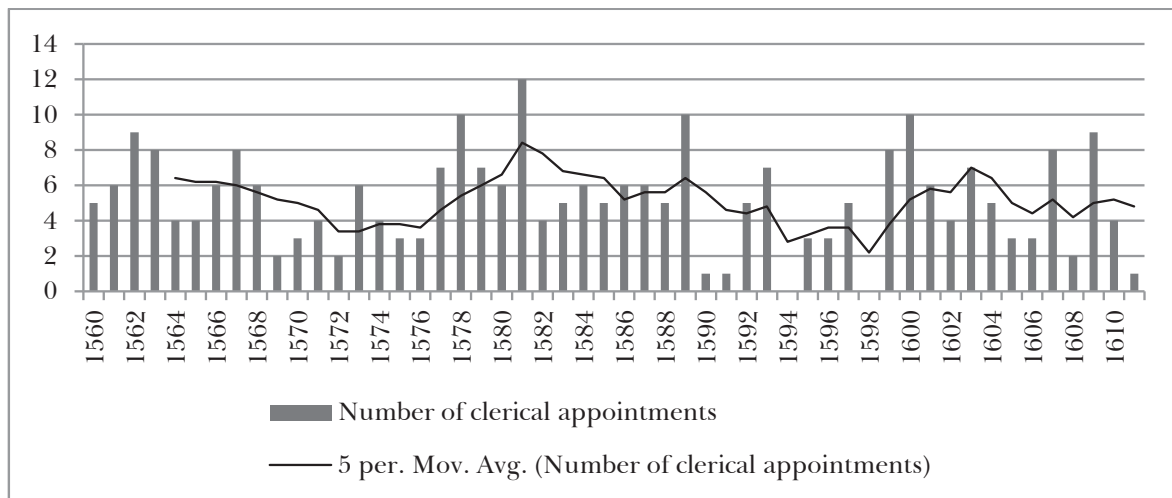

Figure 1: Number of clerical appointments. Source: CDB 2015.

During the period studied altogether 41 (cca. 15%) of pastors were appointed by the monarch and 33 (cca. 12%) pastors were appointed by other authorities. It is not absolutely certain how the other pastors obtained their appointments. Presumably the role of the most important parishioners (richest peasants etc.) was important, as they played an important role in the appointment process during the Middle Ages (e. g. Appelberg 1896: 2-3; Holmquist 1933: 127-128). One has to keep in mind in assessing the results of this article that they are based on the cases where the person making the appointment could be identified (that is ca. 28% of all appointments made).

Figure 2 reveals significant differences between the monarchs. The number of appointments made by John III (29) is much higher than those made by his brothers (Eric XIV 4 appointments, Charles IX 8 appointments) and his son, Sigismund, who did not appoint any pastors during his reign as monarch of both Poland-Lithuania and Sweden. Appointments made by other authorities fell short of the number of appointments made by monarchs during the reigns of John III and Charles IX, but exceeded the numbers of appointments made by Eric XIV and Sigismund.

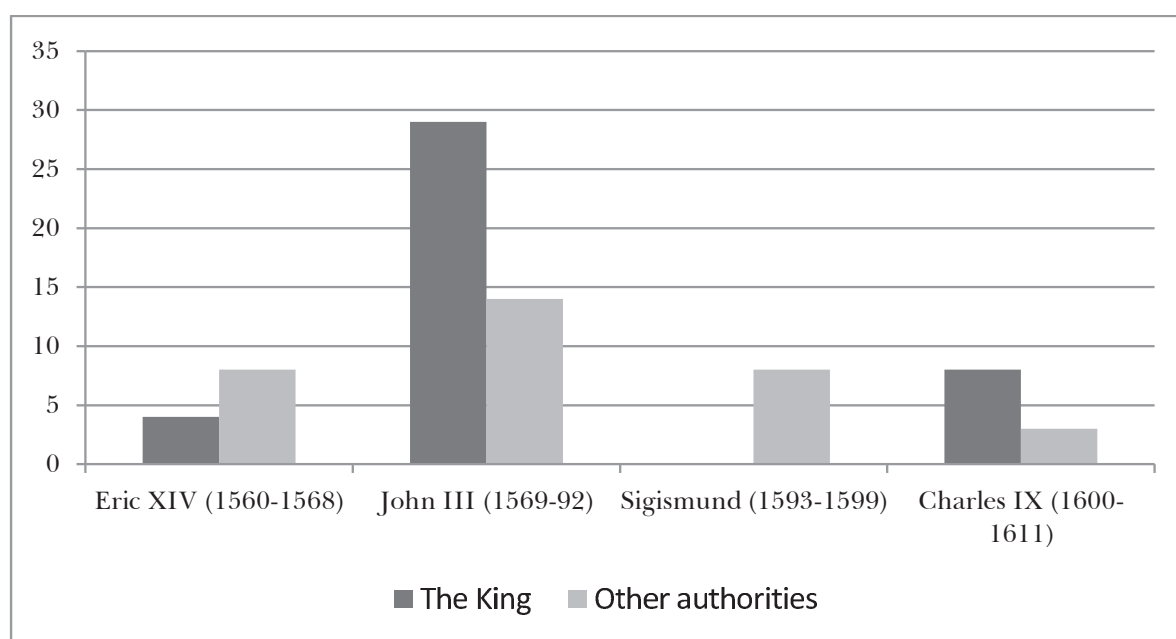

Figure 2: Absolute number of clerical appointments made by the King and other authorities. Source: CDB 2015.

According to the Swedish historians Tore Heltander and Martin Sahndahl, along with Gustav Vasa, John III was the most active King in terms of appointing the pastors (Heltander 1955: 21; Sahndahl 1966: 39-42). Figure 2 confirms this conclusion. However, as already noted, the absolute numbers do not exactly reflect the relevance of the appointments made by the King. To be more precise, as seen in Figure 1, the number of clerical appointments varied widely for each year; pre-

sumably appointments made by the King were not so significant when numerous pastors were appointed. Hence the number of appointments needs to be contextualized to show the real significance of pastoral appointments made by the King.

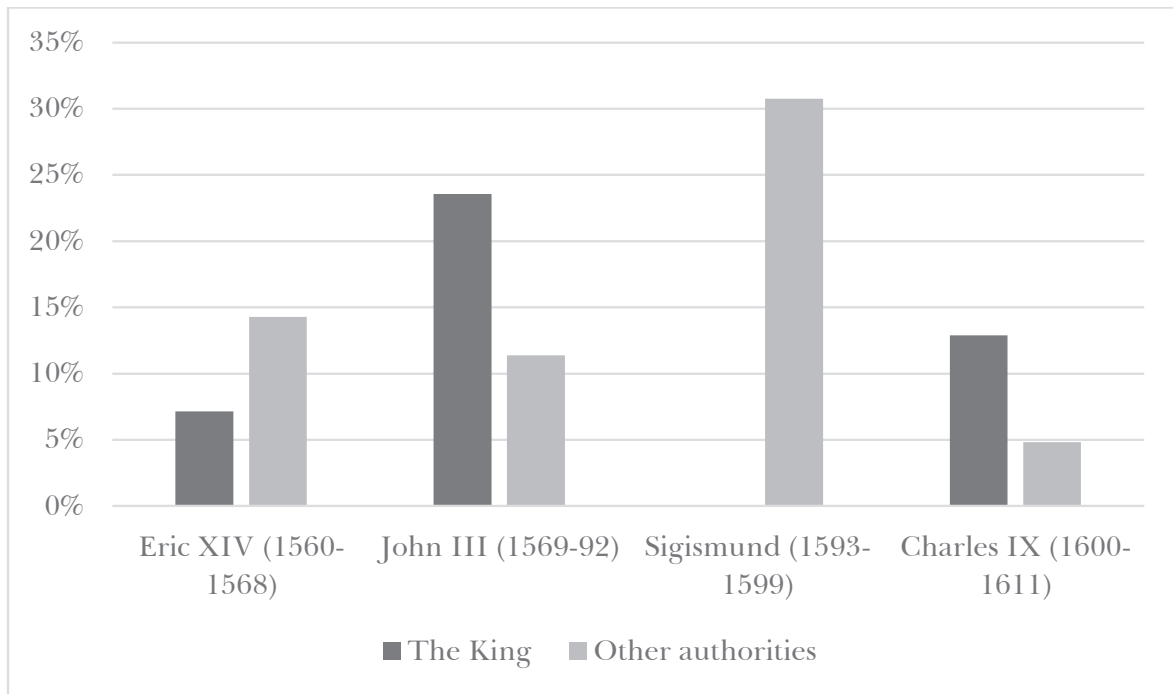

Figure 3: The share of clerical appointments made by the King and other authorities of all appointments. Source: CDB 2015.

Figure 3 sets the appointments made by other authorities and the Kings of Sweden against the background of all the appointments made during the reigns of the respective monarchs. Compared to the absolute numbers of appointments, the pattern remains the same: John III was the most active among the kings of Sweden. He appointed 24% of all pastors appointed in Finland during his reign; Eric XIV appointed 7% and Charles IX 13% of all pastors appointed in their reigns. From the proportions of appointments made by other authorities, Sigismund's reign stands out. At that time more than a third of the pastors were appointed by some authority other than the monarch—although it must naturally be kept in mind that Sigismund did not appoint any pastors, but still the share is decidedly large.

What does the share of the clerical appointments made by the King tell about the limits of the power of the Crown? Did the Church defer to the King or did it retain its independent status? The share of clerical appointments made by the King, cca. 15%, does not appear high, and it suggests that the King did not control the Church or at least its agents at local level of society—the pastors. However, the number of appointments made by other authorities—including the Bishop of Turku—is even lower (cca. 12%). Comparing these proportions suggests that the

King enjoyed greater power in this than the other authorities, even if the proportion of appointments made by the King is rather small.

Yet not all the pastors in every parish were equally valuable to the King and the other authorities; i. e. some of the livings were more important than others. Important posts included, for example, administrative posts in the chapter (e. g. the bishop, the dean of the cathedral school and the pastor of Turku parish), because by filling these posts with men who were loyal to him the King could control the entire chapter of the Diocese of Turku and rely on that the chapter making decisions beneficial to the Crown. These livings were most sought after, for instance, in the 1590s when the realm was heading towards revolution (CDB 2015; see also Hiljanen, forthcoming).

On the other hand, the most important ecclesiastical posts benefitted the officeholder financially (Suolahti 1919: 175, 195-196, 248; Cederlof 1934: 328-329). Thus filling the important administrative posts was not just the King's strategy to bend the chapter and pastors to his will, but it was also important from the candidate's perspective because the clergy could improve both their finances and their careers by occupying these posts. The King and other authorities could use the eagerness of clerical candidates to obtain these posts as a means to promote their cause. For example, the King appointed some of the military pastors or chaplains to some of the parishes as a reward of their service in the army (CDB 2015; see also e. g. Hiljanen forthcoming).

All in all, I conclude that the appointments made by the King were not frequent to permit the claim that the King controlled the Church. However this conclusion needs to be studied more carefully. For example, the temporal variation in appointments made by the King or other authorities is interesting; after all, the variation in the numbers of clerical appointments was considerable. It may be that at the times the King had a tight grip on the Church and other times the other authorities held it.

The Situation in Politics and Religion

The variation across time in the numbers of the appointments by the King was considerable: in numerous years—especially in the 1590s the King did not appoint any pastors, while towards the turn of the 1570s and the 1580s the number is relatively high (CDB 2015). To analyse the reasons for this variation and also the King's dominance over the Church, these numbers need to be put into context. Figure 4 illustrates the ratio of the numbers of pastoral appointments made by the King and the total number of appointments.

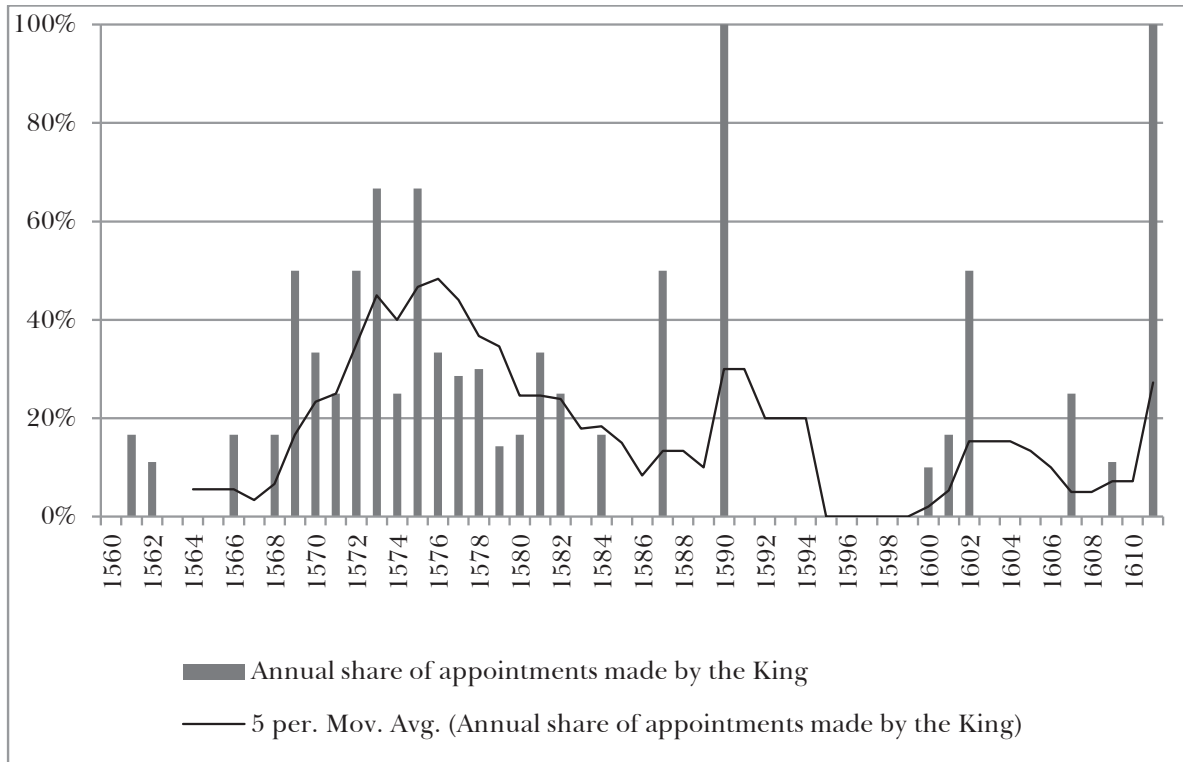

Figure 4: Temporal variation in appointments made by the King (percentage value).
Source: CDB 2015.

As the figure shows, the proportion illustrates the exception situation in the 1570s in appointments made by the King (note especially the moving average that illustrates the average share of appointments made by the King within five years). In 1568 John III was crowned after a brief rebellion in which Eric XIV, now suffering from mental illness, was deposed (Roberts 1968: 236-239; Karonen 2014: 99-100). The rising eagerness to participate in the clerical appointment process might be explained by the fact that it was important to the new King to take control of certain parts of the realm by controlling important posts, such as pastoral posts. However, John, as a former Duke of Finland, could rely on the support of the local elite and thus he did not need to resort to violence to take control of Finland (Hiljanen forthcoming).

In his religious conviction, the newly crowned King differed from his father and brothers: Eric showed an interest in the writings of Melanchthon and Calvin, while John was inclined towards Catholicism partly as a political strategy. Charles for his part was a confirmed Lutheran; sometimes suspected of Calvinism (Ericson 2004: 187, 191-193, 212; Hedberg 2009: 220, 228-229; Lappalainen 2009: 36-37; Nyman 2009: 160).

From a confessional perspective, the change in the clerical appointment process during the 1570s is intertwined with the Counter-Reformation in the north. The religious peace achieved in Augsburg in 1555 offered the churches time to gather their forces and to polish their own religious message. With the advent of

the 1570s, the Catholic Church had recovered from the first shocks of the Reformation and planned to retake the areas that had adopted the reformed religion. Sweden was one of these realms, while Poland-Lithuania was the stronghold of the Counter-Reformation in the north. The fact that John III was married to the Polish Princess Catherine Jagiellon makes the situation rather complicated. In the marriage the counter-reformists in Poland-Lithuania perceived an opportunity to pull Sweden back into the fold of Rome, but the Counter-Reformation in Sweden never really gained any ground, at least not during John's reign (Roberts 1968: 332-333; Schilling 1992: 222-223, 226, 242; Harrington and Walser Smith 1997: 82; Lappalainen 2009: 45).

There are different religious considerations that shed light on the Counter-Reformation in Sweden in practice, and which also illustrate the tightening grip of John over the Church, as seen in Figure 4. Perhaps the most important of these has to do with the new liturgy which the King tried to introduce. The first step in this was taken in 1575 with the publication of the *Nova Ordinantia* (*New Order*). A year later the New Liturgy (commonly known as the Red Book) was published and introduced throughout the Church. These changes were neither purely Lutheran nor Catholic, but more or less a mixture of both. For example, according to the Red Book, the liturgy should combine the Swedish reformed service and the Catholic mass. John III's intention was ambitious and embracing: he wanted to unite the Catholic and Lutheran churches and he even negotiated with Rome about his plans, but the Pope never accepted John's demands and his religious standpoint and towards the end of the 1570s their negotiations soon broke down. Yet the Counter-Reformation in the North did not end but was merely halted. Instead of John, the Counter-Reformists put their faith in his son, Sigismund, who had received a Catholic education, and who one day would be crowned King of Sweden (Paarma 1980: 224-225; Buchholz 2003: 196-197, 206; Ericson 2004: 196-197; Lappalainen 2009: 41-42, 45-49).

Liturgical reforms caused religious dissatisfaction among the clergy, especially in Sweden, where the professors of Uppsala University were the main opponents of reform. The King used clerical appointments as a means to promote the new liturgy: he replaced clergymen opposed to it with men who accepted the new liturgy. In Finland the reception of the new liturgy was somewhat more positive than in the western parts of the realm (Buchholz 2003: 204-205; Ericson 2004: 201; Hedberg 2009: 221-222; Lappalainen 2009: 41-42; Hiljanen forthcoming). However, the King had to dismiss some clergymen from the Finnish pastoral posts, too, and Figure 4 suggests that the King took control of the clerical appointment process in Finland. Thus, it is plausible that the Finnish clergymen were reluctant to comply with the liturgical reforms but the King's removal of the dissenters made pastors in Finland more receptive towards the new liturgy.

John III's eagerness to depart from ecclesiastical norms reveals his attitude towards the clerical appointment process and the Counter-Reformation. According

to the Church ordinance of 1571, the clerical appointments were the province of the Church, and John III nominally accepted this, but the reality was different: Figure 4 illustrates that he intervened in the clerical appointments more than ever (Appelberg 1896: 68; Holmquist 1933: 110; Heldtander 1955: 18; Paarma 1980: 371-373).

In addition to liturgical reforms, the increasing number of appointments made by the King might be explained also by the governmental development that began in 1570. That year war against Russia broke out and lasted until 1595 (the war is known as the Russo-Swedish War 1570-1595). Finland was especially an important support area, while the main frontier was in the area of the Baltic. Because of the importance of supporting the war—collecting taxes and calling men to arms—the local government in Finland advanced, which during the 1570s in particular meant a more powerful and comprehensive grip on the part of central government and the King. Later, in the 1580s, the system changed again and some of the local power was restored (e. g. Renvall 1949: 102, 312; Karonen 2014: 101-103). This suggests that perhaps the reason for the King's growing eagerness to appoint pastors was related to changes in governmental structures and ways of governing the state.

All in all, as Figure 4 illustrates, the 1570s was the era when the King's domination over the Church regarding clerical appointments was greater than ever before or after. After that decade, the trend for the King to make appointments decreased to the point at which the King did not appoint any pastors in Finland. John's last attempt to control the Church was in 1590, when he appointed the only pastor to be appointed that year. Hence the King's dominance of the appointment process after the 1570s declined.

At the beginning of the 1600s, however, the share of clerical appointments by the King again increased. Sweden descended into civil war at the end of the 1590s, with Sigismund, the rightful King, and his supporters fighting against Duke Charles and his forces. The war had a religious undertone because Sigismund was a Catholic. The Church resisted the coronation of Sigismund as they feared that he would reinstate the Catholic religion, but the major opponents of the coronation were both Duke Charles, who had laid a hidden claim to the Crown, and the Councilors of the Realm, high-ranking nobles, who wanted to improve the status of the nobility in the realm. The nobility in Finland, however, supported Sigismund and the Bishop of Turku and the majority of the clergy in Finland gave the King their tacit allegiance (Roberts 1968: 229-231; Paarma 1980: 429-440; Karonen 2014: 103-106, 119).

The war itself and all the circumstances leading up to it are complicated. However, during the hostiles, Charles was proclaimed regent of the realm in 1597, but in reality he gained power soon after John III had died and Sigismund was crowned (1592) because dual monarch spent a lot of time in Poland-Lithuania. Finally, in 1599, Sigismund was deposed as King of Sweden and Charles seized

the throne although he was not formally crowned until 1604.³ After Charles and his supporters had won the war, he purged the opposition: many nobles who had supported Sigismund fled the country, some were executed. The Finnish clergy also bore the brunt of Charles' wrath: During the war Charles threatened to replace pastors in Finland with Swedish clergymen loyal to the Duke, but this never happened. Nevertheless, in the meeting of the estates in Linköping in 1600, the Bishop of Turku (Ericus Sorolainen) and the Finnish clergy were accused and condemned: bishop Sorolainen lost his see for some years and the clergy in Finland had to pay extra taxes (Lehtinen 1961: 163-168; Paarma 1980: 429-440; Karonen 2014: 103-121).

Even though the number of clerical appointments made by the King rose in the first decade of the 17th century, given the tragic events at the end of the 1500s, the increase seems low. It seems that Charles used clerical appointments to take control of the Church less than, for example, did John III. Was the status of the Church in society in the beginning of the 17th century so low that the King did not feel the need to control its agents? If so, it contradicts at least the main claim of this article concerning the role of clerical appointments in policymaking.

The Swedish historian Sven A. Nilsson has stated that during the reign of Gustavus Adolphus (1611-1632), when the Swedish military state was built up, every official—including the pastors—was harnessed to the war effort so that the army could continue victorious (Nilsson 1990: 234-235). In addition, Marko Hakanen and Ulla Koskinen have studied the boundaries of the personal agency of the Councilors of the Realm in the 16th and 17th centuries. They suggest that the purge carried out by Charles at the beginning of the 17th century demarcated the limits of agency of the councilors. This meant a new kind of policymaking that started to revolve around the King; during the 16th century the councilors had united against the King (Hakanen & Koskinen forthcoming).

In light of the views of Nilsson as well as Hakanen and Koskinen, the small number of clerical appointments made by Charles does not perhaps illustrate the loosening grip of the King within the Church or the lost status of the Church in society. Instead, it shows that policymaking and governing in general did indeed change at the beginning of the 17th century. Now the King could use different political strategies to control the Church and local society, and that control of the clerical appointment process was no longer so important. This change meant that religion ceased to be a driving force of competition within the Swedish realm as it had been in the 16th century. However, given the events in Europe in general, especially later in the 17th century, religion had a huge impact on foreign policy and competition between states. Thus the role of religion in politics and society in

3 I have calculated—for the sake of clarity—that Charles reigned from 1600 onwards. For example, Werner Buchholz claims that Charles was practically King of Sweden from 1600 onwards even if he was only crowned in 1604 (Buchholz 2003: 213).

Sweden changed: in the 16th century it was a divider, later it was a unifying factor in the realm.

The Power Vacuum Fills Up

The share of clerical appointments made by the King gives only a one-sided picture of the topic of this article: when two parties compete, there are winners and losers. As the King was not the only authority who could intervene in the clerical appointment process, one has to study the appointments made by other authorities to form an overall impression of the limits of the King's power over the Church. As already noted, other authorities appointed 33 (cca. 12%) pastors during the period in question; Figure 5 presents the share of appointments made by other authorities relative to all appointments made.

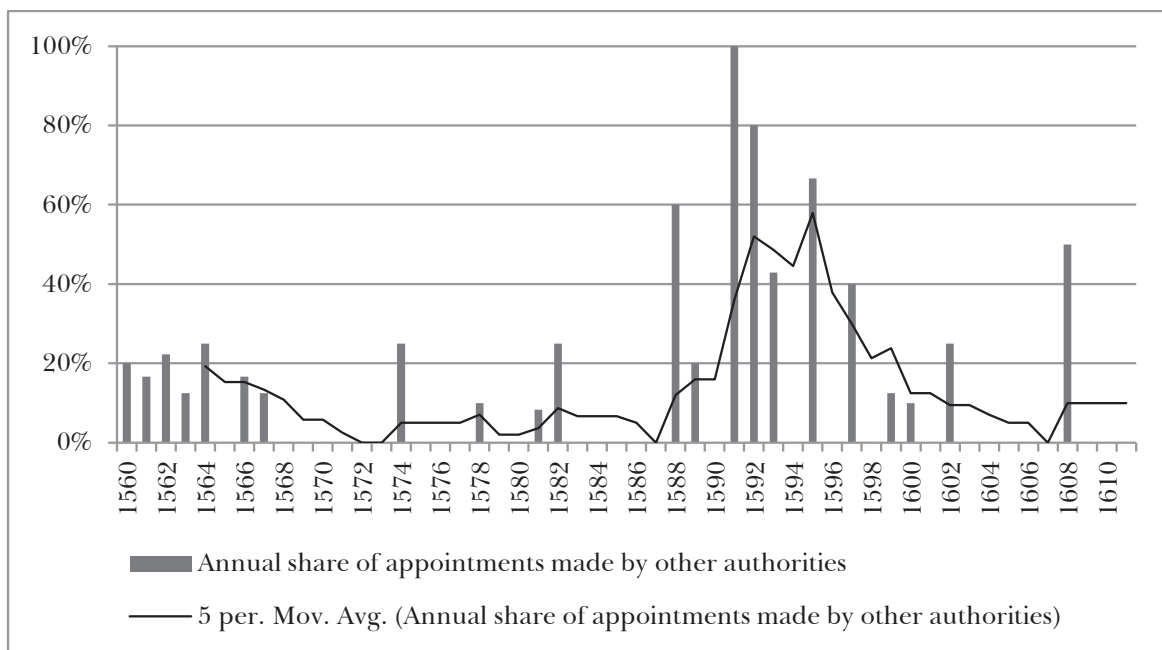

Figure 5: Temporal variation in appointments made by other authorities (percentage value). Source: CDB 2015.

As Figure 5 shows, the shares of clerical appointments made by other authorities were high especially in two different eras. The first of these was the first part of the 1560s, when other authorities appointed approximately one fifth of pastors in the Diocese of Turku. The role of Duke John in particular is significant as he appointed about half of those pastors appointed by other authorities, while the Bishop of Turku appointed the other half (CDB 2015).

The role of John is hardly surprising. John as Duke of Finland was the supreme local government authority in the area and entitled to participate in governmental decisions such as clerical appointments. However, participation in clerical appointment processes was not self-evident for the dukes. Especially when

the dispute between Duke John and Erik XIV gained momentum, the King at the meeting of estates in Arboga in 1561 pushed through a pact curtailing the power of the dukes. For example, the new instructions stated that the dukes could participate in the clerical appointment process only in the most important parishes, and could nominate only chaplains, not pastors. As Figures 4 and 5 illustrate, this decision was not effective: both the King and Duke John participated in clerical appointment processes although the share of the Duke is higher. The dispute between the King and Duke John culminated in invasion in 1563, when the King and his troops marched to Turku and arrested John; this, of course, brought to an end to the appointments made by Duke John (Appelberg 1896: 63-64; Heldtander 1955: 17; Paarma 1980: 368; Karonen 2014: 92-98).

Another era when the large number of clerical appointments made by other authorities centres around the 1590s. As shown in Figure 5 the number around the 1590s is much greater than in the 1560s. The rising number of appointments by other authorities in the 1590s suggests that the power vacuum formed because King Sigismund did not appoint any pastors was filled. Otherwise the rising share of other authorities is explained by the fact that the ongoing war with Russia forced Sweden to develop its administration, thus other governmental authorities took charge of decisions (Renvall 1949: 126-127; Karonen 2014: 102; Lappalainen 2009: 68, 146).

The death of John III, Sigismund's rise to power in Sweden and Charles' growth into a full and legitimate power-player affected the clerical appointment processes in the 1590s. The Catholic faith of Sigismund inhibited his prospects of ascending to the Swedish throne without special dispensations. Duke Charles and the high nobility (Councilors of the Realm) were especially anxious to ensure that Sigismund would not succeed to the throne without arrangements that would increase their power and wealth. Charles and the councilors called a meeting in Uppsala in 1593, where the religion of the realm and other circumstances would be decided. The estate of the Clergy had its own goal to promote in Uppsala: it sought greater freedom from the steering of the King and nobles. For example, the clergy claimed that pastoral appointments ought to be handled as the internal affair of the Church under the bishops and the administration of the dioceses. This demand was never fulfilled, but the power of the bishops still increased in terms of clerical appointments (Appelberg 1896: 90; Holmquist 1933: 120; Heldtander 1955: 20; Roberts 1968: 327, 331-336, 340, 346-349; Paarma 1980: 377-379; Karonen 2014: 104).

However, the Uppsala assembly addressed not only religion. In Uppsala, Charles and the Councilors of the Realm wanted to make sure that they held the major power when the King was in Poland-Lithuania. In fact, during his absence, Duke Charles and the Councilors formed a rather independent local government, although all the major decisions required the royal assent. In practice this arrangement did not satisfy the power-hungry Duke: as soon as the King Sigismund

returned to Poland-Lithuania after his coronation in 1594, Duke Charles called a meeting of the estates, where he was designated regent of the realm. Later the situation escalated into an intense debate between the King, the Duke and the councilors in which the Councilors of the Realm relented and did not support the mounting claims of Charles (Roberts 1968: 328-331, 341, 344, 349-353, 356-364; Karonen 2014: 104-106).

Charles' actions led to civil war (1596/7-1598) between the King and his supporters and Duke Charles and his adherents (mostly men from his duchy). The war divided the Swedish realm geographically: Finland was the most important area of support for King Sigismund while mainland Sweden was under the control of Charles. To prevail in the struggle it was important for Duke Charles to gain control of Finland; to achieve this he implemented various strategies. For example, Charles provoked the peasants in Ostrobothnia, who were already suffering hardship due to the agricultural recession and the fact that the army was still entitled to free quartering upon their lands even if the war with Russia was over, to attack against Klas Fleming, the omnipotent governor of Finland who was endlessly loyal to the Crown, and his troops. This war is known as the Club War (1596-1597). It was an independent part of the civil war—a sort of prologue—although the main troops of Sigismund or Charles were not involved (Roberts 1968: 337-338, 366, 371-372; Karonen 2014: 106-112).

Duke Charles had other means to influence events in Finland, and apparently one of these was the filling of administrative posts. In this pastors were key agents because they administered the parishes, and, together with the bailiffs, they represented government at the local level. In addition, the pastors were in a position to control their parishioners and influence their opinions (Suolahti 1919: 64, 75, 121-122; Paarma 1980: 426; Malmstedt 2002: 73-74; Hallenberg 2012: 113, 126, 132). By controlling the pastors Charles could control the people. Moreover, Duke Charles tried to take control of the chapter of the Diocese of Turku. For example, he appointed Gregorius Martini Teet as the pastor of Turku parish and Henricus Canuti as the cathedral dean. Both were staunch Lutherans and loyal to Charles. In addition, both the pastor of Turku parish and the cathedral dean were members of the chapter, which was in charge of the ecclesiastical affairs in the diocese together with the bishop; the chapter engaged, for example, in making clerical appointments. Thus, by filling the chapter with loyal adherents, Duke Charles could rely on these men to further his interests in ecclesiastical affairs. (CDB 2015; see also Hiljanen forthcoming).

All in all, the turmoil of the 1590s caused by the civil war also affected the clerical appointments process. The nature of the clerical appointments made suggests that the seeds of civil war were sown during the first part of the 1590s, when the power shifted from the Crown to the other authorities, while the war itself broke out as late as 1596. On a more general level, Figure 4 suggests that during exceptional periods (civil war at the end of century and events leading up to it, and the

beginning of the 1560s when the Duchy of Finland with John as Duke was still functioning) the role of other authorities grew at the expense of the King's role. This for its part suggests that the role of the Crown within the church and ecclesiastical decisions in general was not self-evident but it was dependent on the political reality of the realm.

Conclusion: The Limits of the Power of the Crown

This article examined the limits of power of the Crown over the Church in the latter part of the 16th century and the first decade of the 17th century in Sweden. The aim was to ascertain the extent of the King's chances to intervene in the clerical appointment process. This process has been defined as an important part of ecclesiastical administration because it was through this that the Church selected its agents, and more generally, members of the Estate of the Clergy. Controlling the process did not only affect the Church: religion and politics were interwoven, and also tied to general administration. Thus the process was by no means insignificant.

The Kings of Sweden appointed altogether 41 of the 267 pastors appointed between 1560 and 1611; in percentages, this is about 15%. This proportion is rather small and I contend that it indicates no dominance by the Crown over the Church. However, scrutiny of the percentages reveals a more complex reality. First of all, as we have seen, different Kings appointed differing numbers of clergymen during their reigns. John III was active in this; he appointed almost every fourth (cca. 24%) clergyman appointed in John III's reign, while Sigismund did not appoint any pastors during his reign as a King of Sweden. Hence it would be hasty to conclude that the King was or was not active in the clerical appointment process, and thus in ecclesiastical life in general. This merits detailed investigation.

One way to gain a detailed view of the topic is to study the temporal and spatial context in which the King made the appointments. The article claims that the large proportion of the appointments made by John III is—at least partially—explained by the new ecclesiastical policy, which was related to a more general phenomenon in Europe: the Counter-Reformation. Other studies suggest that the clergy and especially those in the western part of the Kingdom opposed John's reforms and therefore the King needed to gain a firmer hold over the clerical appointments process. Even though the new liturgy did not cause as much opposition among the clergy in Finland as in Sweden, the fairly large number of appointments made by the King suggests that the process of introducing the new liturgy was not simple in the eastern part of the realm, either. It is possible that the large proportion of appointments that the King made in Finland accounts for the minor opposition to liturgical reforms among the Finnish clergy. This claim is based on the assumption that the clergy in Finland might not have been more or less favorably disposed towards the new liturgy as the clergy in Sweden, but the clerical replacements arranged by the King made the Finnish clergymen depend-

ent on the Crown. Whatever the truth is, the Crown's control over the Church was greater than ever during the 1570s.

The increase in the proportion of appointments made by the King at the end of the era tells a similar, but not identical story. In the last decade of the 16th century and the first decade of the 17th century, Duke Charles revolted and seized power. Above it has been suggested that because of this, it was important for Charles to be able to fill the governmental posts (such as those of pastors) at local level, especially in Finland, which was a strong power base for King Sigismund. However, compared to the numbers during the 1570s, the proportion of clergymen appointed by Charles is fairly small. Due to this, and the fact that Charles consolidated the power within the realm, for example by executing opponents to his policy, this article claims that the policymaking where participating in the clerical appointing process started to lose its meaning and the Crown used other strategies to consolidate its power. All this suggests that the role of confession changed at the beginning of the 1600s: During the reign of Charles IX, confession started to lose its position as a driving force of separation in domestic policy, and the realm became 'purely' Lutheran.⁴ This suggestion corroborates with the studies of the confessionalization paradigm and the common knowledge of the 16th and 17th century history of Sweden. However, in this article I have presented evidence only from the eastern part of the realm. To test and finally verify these statements, we need comparative data from different parts of the realm and more studies in general.

Finally, when one party gains more power, others lose it. Thus to study the changes in the distribution of power, one must research not only winners but also losers. As already implied above, perhaps the greatest loss of power in 16th century Sweden was that sustained by the Church; in the Reformation the King usurped power and wealth from the Church. However, as the Figures (especially 5) above illustrate, this situation did not prevail for the whole of the century. By comparing Figures 4 and 5, we can see that the shares of the appointments made by both the King and other authorities are somewhat inversely proportional—e. g. one falls as the other rises. This, I argue, affords fairly indisputable proof that the King's power over the Church—and perhaps over the whole administration—in Sweden during the latter part of the 16th century was not a self-evident truth. Instead it suggests that the ecclesiastical situation within the realm was disarranged and the King's power was challenged, especially during the 1590s, when the whole situation in the realm was disorganized. In addition, the notion suggests that if the King's grip loosened, other authorities took advantage of the situation and tried to gain more power. Of course, this is not the whole picture, because

4 Similar questions have been discussed in social sciences under the cleavage theory; see particularly Lipset & Rokkan 1967. For the usage of cleavage theory in studies in the Nordic Countries, see Markkola & Naumann 2014.

there may have been some genuine delegation of power, which might manifest in the figures as decreasing numbers of appointment made by the King, but given the nature of the process during the 1590s, delegation might have led to real takeover.⁵

Bibliography

Sources

Clergy database 2015 (CDB)

Literature

- Appelberg KA (1896) *Bidrag till belysning af sättet för prästjänsternas besättande i Finland från reformationen till af 17:de seklet*. Doctoral Thesis, University of Helsinki.
- Asche M & Schindling A (eds) (2003) *Dänemark, Norwegen und Schweden im Zeitalter der Reformation und Konfessionalisierung. Nordische Königreiche und Konfession 1500 bis 1660*. Münster: Aschendorff Verlag.
- Buchholz W (2003) Schweden mit Finnland. In Asche M and Schindling A (eds) *Dänemark, Norwegen und Schweden im Zeitalter der Reformation und Konfessionalisierung. Nordische Königreiche und Konfession 1500 bis 1660*. Münster: Aschendorff Verlag, pp. 107-243.
- Brilkman K (2013) *Undersåten som förstod. Den svenska reformatoriska samtalsordningen och den tidigmoderna integrationsprocessen*. PhD Thesis, University of Lund.
- Cederlof J (1934) *Det Finländska prästerskapets ekonomiska ställning intill sjuttonde seklet*. Helsinki: Svenska litteratursällskapet i Finland.
- Czaika O (2007) Die Konfessionalisierung im Schwedischen Reich. In Ketola M and Laine T (eds) *Suomen kirkkohistoriallisen seuran vuosikirja 97*, pp. 73-98.
- Ericson L (2004) *Johan III. En biografi*. Lund: Historiska media.
- Hakanen M & Koskinen U (forthcoming) *Counselors Limits of Agency in Sweden in the Age of Greatness* (working title). In Hakanen M and Karonen P (eds) *Personal agency in the Swedish Age of Greatness 1560-1720* (working title).
- Hallenberg M (2012) Församlingspräst i det Svenska riket under 1500-talet. Traditionell auktoritet under omförhandling. In Letzter EM (eds) *Auktoritet i förvandling. Omförhandling av fromhet, lojalitet och makt i reformationens Sverige*. Uppsala: Historiska institutionen, Uppsala University, pp. 113-134.
- Hansen LI, Heiseldal Bergesen R & Hage I (eds) (2014) *The Protracted Reformation in Northern Norway. Introductory Studies*. Stamsund: Orkana forlag.

5 Acknowledgement: Svenska Litteratursällskapet i Finland (Society for Swedish Literature in Finland) and the Jalmari Finne Foundation supported this study.

- Harrington JF & Walser Smith H (1997) Confessionalization, Community, and State Building in Germany, 1555-1870. *The Journal of Modern History* 69(1): 77-101.
- Hedberg L (1995) *Företagfursten och framväxten av den starka staten. Hertig Karls rerusrsexploatering i Närke 1581-1602*. Doctoral Thesis, University of Örebro, Sweden.
- Hedberg L (2009) *Karl IX. Företagarfursten & envåldshärskaren*. Stockholm: Prisma.
- Heldtander T (1955) *Prästtillsättningar i Sverige under stormaktstiden. Tiden före kyrkolagen 1686*. Uppsala.
- Hernroth U (1989) *Studier rörande Prästtillsättningen i Sverige och Danmark efter reformationen*. Göteborg: Tre böcker.
- Hiljanen M (forthcoming) Servants of the Crown or Trustees of the People? Personal Agency among the Local Clergy in the 16th century Finland (working title). In Hakanen M and Karonen P (eds) *Personal agency in the Swedish Age of Greatness 1560-1720* (working title).
- Holmquist H (1933), Tillsättningar av gäll i Sverige under reformationsårhundradet. *Historisk tidskrift* 1933: 90-128.
- Karonen P (2014) *Pohjoisen suurvalta. Ruotsi ja Suomi 1521-1809*. Helsinki: SKS.
- Laasonen P (1983) *Papinvirkojen täyttö Suomessa myöhäiskaroliinisena aikana 1690-1713*. Helsinki: Suomen kirkkohistoriallinen seura.
- Lappalainen M (2009) *Susimessu. 1590-luvun sisällissota Ruotsissa ja Suomessa*. Helsinki: Siltala.
- Lavery J (2012) A Frontier of Reformation. Finland in the Reformation Era. In Czaika O and Holze H (eds) *Migration und Kulturtransfer im Ostseeraum während der Frühen Neuzeit*. Stockholm: Kunliga biblioteket, pp. 60-75.
- Lehtinen E (1961) *Hallituksen yhtenäistämispolitiikka Suomessa 1600-luvulla (1600-n. 1680)*. Doctoral thesis, University of Helsinki.
- Lindström P (2000) Från konsensus till majoritet: Bönder, prästval och politisk kultur 1650-1800. *Historisk tidskrift* 2000(2): 207-225.
- Lindström P (2003) *Prästval och politisk kultur 1650-1800*. Doctoral Thesis, University of Umeå.
- Lipset SM & Rokkan S (1967) Cleavage Structures, Party Systems, and Voter Alignments: An Introduction. In Lipset SM and Rokkan S (eds) *Party Systems and Voter Alignments: Cross-National Perspectives*. New York: The Free Press, pp. 1-64.
- Malmstedt G (2002) *Bondetro och kyrkoro. Religiös mentalitet i stormaktstiden Sverige*. Lund: Nordic Academic Press.
- Markkola P & Naumann IK (2014) Lutheranism and the Nordic Welfare States in Comparison. *Journal of Church and State* 56(1): 1-12.
- Matinolli E (1955) *Turun hiippakunnan papinvaalit ja papinvirkojen täyttäminen aikakautena 1721-1808. Sosiaalihistoriallinen tutkimus*. Doctoral Thesis, University of Turku.

- McCallum J (2010) *Reforming the Scottish Parish: The Reformation in Fife, 1560-1640*. Farnham: Ashgate.
- Montgomery I (1972) *Värjostånd och lärostånd. Religion och politik i meningsutbytet mellan kungamakt och prästerskap i Sverige 1593-1608*. Uppsala: Acta Universitatis Upsaliensis.
- Nilsson SA (1990) *De stora kirkens tid. Om Sverige som militärstat och bondesamhälle*. Uppsala: Acta Universitatis Upsaliensis.
- Nummela I (2003) Asutus, pelto ja karja. In Rasila V, Jutikkala E, and Mäkelä-Alitalo A (eds) *Suomen maatalouden historia 1. Perinteisen maatalouden aika esihistoriasta 1870-luvulle*. Helsinki: SKS, pp. 133-158.
- Nyman M (2009) *Hävinneiden historia. Katolista elämää Ruotsi-Suomessa Kustaa Vaasasta kuningatar Kristiinaan*. Helsinki: Katolinen tiedotuskeskus.
- Reinhard W (1999) Pressures towards Confessionalization? Prolegomena to a Theory of the Confessional Age. In Dixon CS (eds) *The German Reformation. The Essential Readings*. Oxford: Blackwell, pp. 172-195. Originally published as Reinhard W (1983) Zwang zur Konfessionalisierung? Prolegomena zu einer Theorie des konfessionellen Zeitalters. *Zeitschrift für Historische Forschung* 10: 257-77.
- Renvall P (1949) *Kuninkaanmiehiä ja kapinoitsijoita Vaasa-kauden Suomessa*. Helsinki: Kustannusosakeyhtiö Tammi.
- Roberts M (1968) *The Early Vasas. A History of Sweden, 1525-1611*. Cambridge: University Press.
- Sandahl M (1966) *Prästval i Sverige mot kulturell och social bakgrund*. Falköping: Gummerssons.
- Schilling H (1992) Confessionalization in the empire: religious and societal change in Germany between 1555 and 1620. In Schilling H (ed) *Religion, political culture and the emergence of early modern society. Essays in German and Dutch History*. Leiden: Brill, pp. 205-245.
- Suolahti G (1919) *Suomen papisto 1600- ja 1700-luvuilla*. Porvoo: WSOY.
- Tolley B (1995) *Pastors and Parishioners in Württemberg during the Late Reformation, 1581-1621*. Palo Alto, CA: Stanford University Press.
- Paarma J (1980) *Hiippakuntahallinto Suomessa 1554-1604*. Doctoral Dissertation, University of Helsinki.
- Po-Chia Hsia R (1989) *Social Discipline in the Reformation: Central Europe 1550-1750*. London and New York, NY: Routledge.
- Väänänen K (1990) Paimenmuistot, papiston henkilöhistoriantutkimuksen perusteokset. *Suomen kirkkohistoriallisen seuran vuosikirja* 79: 175-183.

II

KIRKKOHERROJEN TALOUDELLINEN ASEMA JA SIINÄ TAPAHTUNEET MUUTOKSET 1500-LUVULLA

Hiljanen, M. 2016

Suomen kirkkohistoriallisen seuran vuosikirja 2016: Reformaatio 500 vuotta.
Helsinki: SKHS, s. 108–137.

<https://elektra.helsinki.fi/se/s/0356-0767/106/kirkkohe.pdf>

Jos et pääse Elektraan, pyydä artikkelia tekijältä.

III

SERVANTS OF THE CROWN OR TRUSTEES OF THE PEOPLE? PERSONAL AGENCY AMONG THE LOCAL CLERGY (1550–1610)

Hiljanen, M. 2017

Teoksessa Petri Karonen & Marko Hakanen (toim.) 2017, Personal Agency at the Swedish Age of Greatness 1560–1720. *Studia Fennica Historica* 23. Helsinki: SKS. s. 193–216.

Julkaistu Suomalaisen Kirjallisuuden Seuran luvalla.

Servants of the Crown or Trustees of the People? Personal Agency Among the Local Clergy (1550–1610)

During the early modern era, clerical appointment was neither a simple nor straightforward task in the Realm of Sweden. Any authorities who had the power to influence this process did so – the Crown, nobility, bishops and local parishioners² – all of them did their best to intervene. But as if the system of appointments was not already complicated enough, the significance of the appointments themselves was more so. The entire Reformation in Sweden, in fact revolved around the topic of clerical appointments. The Swedish Realm broke off from Rome started because King Gustavus Vasa (1496–1560) wanted to take the right to appoint bishops away from the Pope.³

The point of departure for this study lies in the fact that pastors (*kyrkoherde*)⁴ had an important, if somewhat complicated, part to play in state-building. This chapter approaches the state-building process in standpoint of clerical appointments. Clerical appointment process is seen as a two-folded procedure where on one hand, the authorities who had a lawful right to appoint pastors, contested with each other for who could use the right. As many previous studies have shown, the Crown held most of the powers to appoint – at least during Gustavus Vasa's reign and in some parishes – even if these laws and norms seemed to be in a constant state of flux during the sixteenth century.⁵

But though the Crown was the winner in this first part of the process (it could appoint pastors independently in at least some of the parishes), it was not the same who was appointed to the post; different pastor-candidates had different attributes and know-how that could benefit the authority on the local level. Thus at the second stage of the negotiating process, there were representatives of the Crown, local parishioners, and the pastor-candidates themselves who figuratively discussed who would eventually be appointed. Here the goal was to decide which of the candidates was most appealing to all the parties assembled.

This chapter concentrates on pastoral appointments at the local level (the second type of negotiating process). It asks what kind of people were eventually appointed pastor and why? The answer to this question shed light on a number of issues. Not only on whether the Crown varied its

appointments according to the political times, but also on the kind of pastors local parishioners preferred, as most pastors had worked in the same parish before their appointment (i.e., parishioners already knew them). And what happened in cases where the parishioners' and Crown's preferences differed? Also, did the Reformation change the relationship between parishioners and clergy in any way? By studying these situations up close like this, it is possible to find out how deals were struck to get a pastor that both parties could accept. Answers to these questions may not shed light on the personal agency of clergymen per se, but they certainly render it visible by revealing the boundaries of their actions. By understanding the boundaries of what actions they permitted themselves to carry out, we thereby get an idea of the extent of their personal agency.

The focus area of this study – the diocese of Turku – was spread over five different provinces during the latter part of the sixteenth century: Varsinais-Suomi, Satakunta, Uusimaa, Häme and Pohjanmaa (see map). This area covered both the oldest population centres of Finland (Turku), and areas where the population was growing during the century. In ecclesiastical terms, even though Finland was divided into two separate dioceses in 1554 – Turku in the West and Vyborg (Viborg) in the East – it was the former that was considered the “head-diocese”. This was not just because Turku was the oldest of the two dioceses, but also because there were periods when there was no appointed bishop in Vyborg (1563–1568 and 1578–1618), so the ecclesiastical responsibilities for the whole of Finland fell on the shoulders of the Bishop of Turku.⁶

The time frame of this chapter covers the reigns of the kings immediately after Gustavus Vasa: Eric XIV (1560–1568), John III (1568–1592), Sigismund (1592–1599), and Charles IX – both as regent (1599–1604) and king (1604–1611). The time frame is particularly interesting from the state-building point of view. During these years, the hegemony of the Crown was almost constantly being challenged by both nobles and dukes (brothers or uncles of the king). At the same time, the religious turmoil brought on by the Reformation was drawing to a conclusion. By the 1610s, Sweden was a Lutheran country, or the most important clergymen and office-holders were, at least on paper, Lutheran. In addition, due to the harsh war times, the clergy had to take part on the secular matters during the reign of Gustavus Adolphus (1611–1632) too, when pastors were burdened with the tough responsibility for population accounting and tax-collecting (together with bailiffs).⁷ Thus, the period studied in this chapter is particularly important in adding knowledge on the building of the Swedish governmental system at the local level on the early years of the era known as the Age of Greatness.

During the Middle Ages and early modern era, there were three types of parish one could be appointed to as a cleric: regal, consistorial, and patronal. In regal parishes, the Crown would appoint the pastor, while in consistorial parishes the job fell to the parishioners and the bishop and chapter of the diocese. Meanwhile, in patronal parishes this responsibility lay with a noble patron.⁸ Yet in all these cases, parishioners, or at least the head of each parish had some part to play in nominating the pastor they favoured and this had to be legally taken into account before making an appointment to the post.⁹

During the Middle Ages and first decades of sixteenth century, most parishes were consistorial. In consistorial parishes, parishioners chose and nominated the candidate they wanted, while the bishop's task was to check that the nominated person had the education and knowledge required.¹⁰ However, after the Reformation, King Gustavus Vasa claimed responsibility for all clerical appointments. He also limited the rights of bishops and the chapters of dioceses; and confiscated the land that used to belong to the church and monasteries. All this increased the Crown's influence over clerical appointments. Gustavus Vasa also claimed that any new parishes established should be regal ones.¹¹

After the death of Gustavus Vasa, the political struggle between his sons started almost immediately, also clerical appointments in the duchies, especially in Finland, became a flashpoint for conflict. At the same time, the Church tried to get back what it had lost in the Reformation. By the latter part of the sixteenth century, the Realm of Sweden felt the need to improve the way Finland was governed because of the ongoing war with Russia (1570–1595). This meant putting more power in the hands of the governor there, who now had great prerogatives – for example, he could intervene in the clerical appointing process.¹² So by the end of the 1500s, clerical appointments had become one more factor in a complicated ongoing game of power.

Usually the pastor was appointed in the form of a letter (collation).¹³ The structure of collations is quite technical and with little other information. It mentions the name of the appointee and the parish to which the pastor is to be posted; and there are instructions for the parishioners and the pastor from the authority that issued the collation. This was normally the King, and it would ask that the parishioners accept the nominated pastor to be their shepherd and that the pastor would promise to practice religion in pure way. It is notable that the form of collation would vary slightly depending on who was giving it. For example, Charles IX's collations underline the purity of the religion, which is understandable considering his religious convictions and the events of the late 1590s in Finland.¹⁴

Sources and methods

The results of this study are based on the clergy-database (CDB) that I have created. Information for the database has been collected from various sources. The main source is a compilation called *Turun hiippakunnan paimenmuisto 1554–1721* collected by Kyösti Väänänen.¹⁵ *Paimenmuisto* (*herdaminne* in Swedish, *Pfarrerbuch* in German) contains micro-biographies and registers of the clergy. The information has been collected from official documents, letters from the King to pastors (such as collations), histories of the parishes, and literature on the subject etc. The information contained in *Paimenmuisto* has been de-coded and enriched by adding new information from documents such as bailiffs' accounts¹⁶ that has not been used in *Paimenmuisto*. De-coding the information and constructing the database has helped for example to see the connections between clergies that would

have remained in the shadows if one just reads the original documents and information.

Because of the database and the analysis it has involved, the theoretical framework of this chapter leans towards prosopography. However the methods used are not purely prosopographic. Usually in the field prosopography, the database is created in a way that the researcher decides what kind of information he or she brings to it. Normally the information that turns out to be most pertinent, and is thus collected, is the kind of which is known for every person of the group studied (for example, the date and place of birth, name of father and mother, godparents and godchildren etc.).¹⁷

To offer a wealth of information, I have used a method that goes beyond the boundaries of prosopography: I have collected and used *all* available information from lives of the clergies not just the information that is pertinent to the questions of the chapter. To be more precise, my database includes information, not just about clerical appointments, but on the lives and careers of the clergymen from a broad perspective. As a consequence, I do not have the same kind of data on every clergyman.¹⁸ I believe, however, that this approach is a particularly fertile for this chapter as it sheds more light on the overall extent of personal agency among the clergy. By focusing on all aspects of clerical life, not just the information represented in their appointments per se, a deeper understanding can be gained of the structures and culture that determined the way clergymen lived and what they could and could not do.

The database has been analyzed first of all, to examine how many pastors were appointed and which kind of the authority appointed them to the post. Altogether there were 267 pastors appointed in the diocese of Turku between 1560 and 1611. Of these 267, 46 (roughly 17%) were appointed by the king, 19 (or 7%) by the Bishop of Turku, five (2%) by dukes (John and Charles), and four (1.5%) got their appointments via the nobility.¹⁹ It is these 74 clergymen that form the base-group for the study described in this chapter. It is unknown how the rest of the pastors were chosen and appointed, as in every case, the procedure was somewhat unofficial. Either there were no documents of the appointments in the first place, or they have not been preserved.

However, in the 74 cases where the person who appointed the pastor *is* known, a more detailed analysis has been possible. But this is not due to any further information in the collations themselves. If one wants to find out why a particular clergyman got the post, one has to look elsewhere for the reason, as the collations had scant else but the names of places and people involved in the appointment. This challenge has been met here by analyzing information on the lives and careers of the clergymen in question. By studying their whole life and entire career, it is possible to find out the kind of clergymen that were most appreciated, and those that had a harder time. Within the 74 cases, I have chosen key cases to be presented below. These cases illustrate the different factors that affected clerical appointments. To summarize the main argument, the political and religious situation in the

realm affected the clerical appointments. In addition, pastors had to keep in mind the situation at their own parishes where they exercised their duties. Pastors had to balance between the riptides of these two due to the fact that the expectations towards the pastor were different at the central and local level of realm.

As always with case studies, the results of this chapter beg the question about generalization and coverage. Even though this chapter reveals some of the reasons behind clerical appointments, it does not provide fully comprehensive results. Due to the rather limited availability of historical sources on the lives and careers of sixteenth century clergy, the results here are more suggestive than normative. In addition, information on some clergymen is more extensive than on others, and it is fair to say that the key cases I have chosen are the examples where there is more information available. It should also be noted that the cases where the information is richer are for those appointments that were disputed, because these conflicts needed to be investigated and documented, which means more documentation and thus a greater chance of documents surviving to this day. So there is perhaps an inherent bias in the examples studied here against those clerical appointments and careers where all went well (as these would not have been so well documented). However it is impossible to say whether the clergymen who left historical sources behind them were the exceptions, or whether their lives and careers were typical of most.

Political power and the loyalty of pastors

Swedish history in the second half of sixteenth century was characterized by political turmoil. Later on, in the 1590s, political turmoil focused increasingly on the power struggle between the King Sigismund and his uncle Duke Charles.²⁰ But at first it centred around the competing claims of Gustavus Vasa's sons. Even though Gustavus's purpose had been to secure the dominant status of the Vasa family by enfeoffing critical parts of the realm to his sons (i.e., making the new king's brothers dukes), the reality proved quite different. The duchies became instead a means to challenge the hegemony of the king and an obstacle to national cohesion.

One aspect of the political struggle between the king and dukes was that dukes now also had the right to appoint people to various offices of political importance. Finnish historian Yrjö Blomstedt has noted, in his study concerning the chief and district judges of Finland, that especially during the 1560s, the rotation of judges accelerated. There were two incidents that caused this – the defeat of Duke John, in 1563, and then the deposition of King Eric five years later²¹. After the defeat of John, the Crown dismissed judges who had been loyal to the duke. In their place, the king appointed judges in whom he could trust²². A similar chain of events happened in 1568, but this time the change of judges went the other way. Now that John was king (John III), he replaced the judges in every corner of the eastern part of the realm – especially those judges who had once loyally served him when he was a duke, but had then changed allegiance under Eric.²³

As the case of the judges illustrates, political events affected the appointment of office-holders. And this applied to the office of clergyman too, as politics and religion were inextricably linked in the early modern era, especially in Sweden.²⁴ The political struggle was not so much at the individual level, but in terms of opposing networks with either the king or the dukes at the tip of each iceberg. The king and dukes tried to increase their influence by appointing skillful and capable agents to strengthen their power-base at the local level. In return, these local agents – such as pastors – could further their own careers by showing loyalty to the network.²⁵ In other words there was sufficient supply to meet the demand. As a local authority, pastors offered an important means of support to either the king or duke in their political struggles.

The conflict between Eric and John certainly had repercussions on the life of clergymen in the diocese of Turku.²⁶ By the end of the 1550s and beginning of the 1560s, Duke John had taken an oath of allegiance from the Finnish clergy in his duchy. Many of the Finnish pastors were fined because of the oath, but more radical action was to come. For example, the Chaplain of Pertteli Nicolaus (lifetime unknown) was executed because he had given information about the king's army to John.²⁷

The Pastor of Taivassalo, Matthias Michelis Carpelan (d. c. 1561), was sentenced to death too, but his sentence was never carried out as the parishioners of Taivassalo testified that he had not supported the duke. Due to their appeal, the king pardoned Carpelan and let him return to his old post. In addition to the testimony of the parishioners, there is evidence that Carpelan actually did not support John's policies, and this also helped tip the balance in his favour. This case suggests that the Crown purged persons who were loyal to Duke John, but the enemies of John were friends of new king and they could stay in their post. But this was a double-edged sword, as Carpelan was doomed to lose a major part of his property in 1580 for the very same reason that he did not approve of King John III's liturgy.²⁸

Even though the networks were built more or less on a foundation of politics and loyalty, in the case of the clergy, religion was of course a key factor in joining the network. This was particularly the case with the Swedish kings of the late sixteenth century, who often distinguished themselves from each other by their religious conviction. It was perhaps most acute under John III, who inclined towards Catholicism especially during the 1560s and 70s, while other kings (Sigismund is an exception) were more or less reformed Protestants. Religious conviction was particularly prominent in the power struggle between John and his younger brother Charles.²⁹

From the point of view of clerical appointments, it was not so much the accession of John III in 1568 that changed matters in Finland,³⁰ but the Church Ordinance of 1571 that was compiled during his reign and was perhaps the most important legislative reform of the sixteenth century. Even though, on paper, it sought to restore the Church's priority in making appointments, the reality was somewhat the opposite. Especially halfway through the 1570s, when John tried to carry through the liturgical reforms³¹ he wanted, he found himself using clerical appointments and discharges as leverage instead.³²

Pastors who accepted the new liturgy were helped with their careers. For example, Martinus Olai (c. 1510–1585), the Pastor of Rauma and born in the 1510s, had been originally ordained as a Catholic and was a stalwart supporter of the new liturgy. John so favoured him that in 1577, the king appointed him as preacher for the theological school in Stockholm, with a view to him completing the establishment of the new liturgical program. Later in the decade, the King also used Olai's knowledge to negotiate with Rome about restoring the Catholic religion to Sweden.³³

Within the diocese of Turku, pastors who supported the new liturgy were in the majority. The few clergymen, who did not support it, could expect a difficult career.³⁴ One of them was the Pastor for the Cathedral Parish of Turku,³⁵ Henricus Jacobi (d. c. 1582), who was excused from his post via a letter from the king in 1581³⁶. In his place, Thomas Laurentii (d. c. 1595) was appointed, who was an enthusiastic supporter of the new liturgy. John also sent him to study in University of Tübingen to learn Greek so that he could be used as a religious negotiator with Constantinople after negotiations with Rome had broken down.³⁷

As the cases above suggest, the clergymen's relationship with the Crown was important in many ways. The fact that those clergymen who accepted the new liturgy did well until the end of John's reign, but after his death ran into difficulties would seem to confirm this. In addition, there are cases which show that the clergymen were aware of the political situation in the realm and how they might have to react or adapt to its changes.

In the Uppsala Assembly of 1593, a church policy was announced to replace the one that John had started in 1570s.³⁸ Understandably, the changes meant problems for the clergymen who had previously enjoyed the favours of King John III. For example, Thomas Laurentii faced accusations in the Uppsala assembly from Karl Henriksson Horn, a supporter of Duke Charles. He was accused of scheming behind the back of the pastor who had preceded him in his post, and had used John's favoured liturgy to have him discharged. Laurentii denied this accusation to begin with, but later was made to apologize his conduct.³⁹

Even though Laurentii was allowed to hold on to his post, he only lived for a few more years after the Uppsala assembly. His successor – Gregorius Martinti Teet (c. 1560–1615) – was appointed by Duke Charles. During John III's reign, Teet had supported the red book, but had changed his mind after the king's death. Once he became Pastor of the Cathedral Parish of Turku, Teet avoided Catholic-style ceremonies and he enjoyed Charles' trust. For example, Charles nominated him twice to the bishopric of Turku, but he never got the post.⁴⁰ Teet's case not only illustrates both the shift in religious and domestic policy brought on by the death of John III and the Uppsala assembly, but also that pastors could take advantage of these shifts if willing to change their own opinions about religion.

The pastorate of the Cathedral Parish of Turku was not the only post that was contested during the 1590s. Another was the post of Cathedral Dean, which became vacant in 1594 when Henricus Canuti (c. 1520s–1595) resigned due to his old age. Canuti had had the trust of King John during his lifetime, for example, working as a substitute bishop from 1576 to

1583 when the king did not appoint a new bishop to Turku in place of the dead one. Also from 1578 onwards, Canuti was made the Superintendent of Vyborg (Viborg) when Ericus Matthiae Härkäpää (c. 1520s–1578), the Bishop of Vyborg, died; effectively making him in charge of the Church in the entire eastern part of the Swedish Realm.⁴¹ But when the post of Cathedral Dean became vacant, Duke Charles appointed a clergyman called Petrus Henrici Melartopaeus (c. 1550–1610). If the old Cathedral Dean had been John's trusted man, the new one was quite the opposite. Melartopaeus was born in Finland, but after he had finished his studies abroad, he did not return to his home diocese, but instead sought his way to Charles' duchy. During his years in Sweden, he had taken part in meetings of the clergy, which had decided to oppose John's liturgy, pledging themselves instead to the Augsburg Confession and Lutheranism. As Cathedral Dean it was thus perhaps not surprising that Melartopaeus tried to extirpate all Catholic convention from religious services.⁴²

With the decline in careers of clergymen that Duke Charles did not approve of – such as Thomas Laurentii, came the rise of those that he did. For example Melartopaeus became the substitute Bishop of Turku when Bishop Ericus Eriici Sorolainen was imprisoned and suspended in 1600. And in 1604, when Charles broke down the chapter institution, Melartopaeus moved back to Sweden where he worked as a superintendent in Mariestad. He enjoyed Charles' trust to the end of his life: for example he was one of the clergymen who amended Charles' proposal of the Church Code.⁴³

These cases illustrate that, due to the fact that the power- and religion politics intermingled, the power struggle of the latter part of sixteenth century affected to the lives of ecclesiastical agents as well. By supporting and sharing the religious ideas of the Crown, clergymen could promote their career. However, this was winning tactic only as far as the Crown lived and reigned. After his death, these kinds of tendencies became burden especially if the successor had different kinds of religious thoughts.⁴⁴ It is notable that although politics and religion was still merged in seventeenth century and later, the phenomenon where the religious conviction of the King affected his subjects is strongly tied to the sixteenth century. After the reign of Charles IX the religion played much more insignificant role.⁴⁵

The above examples of the kinds of administrative post that were hotly contested, because by having one of their men in such a post, the king or duke could control the whole diocese.⁴⁶ However, the Crown did not only appoint the head of the Church. Another group of clergymen that were appointed by the king because of their relationships with the king were those who had served in the royal court or as a chaplain in army.⁴⁷ Appointing them to a post that was more profitable from an economic point of view or more respected professionally was one way for the king to reward the clergymen who had served well.⁴⁸ But it was also in the Crown's interest to appoint loyal pastors who were leaders of the parishes and representatives of its authority at the local level⁴⁹ as they could secure the support of the entire parish. Clergymen who had got their post this way (as a gift), also owed a debt of gratitude to the person who had appointed them.⁵⁰

Finally, economic reasons and personal material capital affected clerical appointments as well. Clergymen could bribe the Crown for a pastorate. This was particularly usual during the reign of Gustavus Vasa and illustrates the notorious avarice of the King.⁵¹ For example in 1556, the pastor's post of Eura was vacant and two candidates were competing for it. The first was Matthias Henrici Raucka (d. c. 1589), whose election was supported by the Bishop of Turku, Mikael Agricola. However the King neglected the support and appointed his competitor Johannes Jacobi Wenne (1510s–1572) to the post after Wenne had donated estate that he had inherited to the Crown.⁵²

After the reign of Gustavus Vasa however, the situation went somewhat the other way. In the latter part of the sixteenth century, rather than asking to be paid for making appointments, those who wanted greater political power actively sought pastoral loyalty by promising economic benefits or relief from taxation to loyal clergymen instead.⁵³ For example, during the 1590's, Duke Charles promised part of the Crown's fishing profits from the river Lammaistenkoski to the Pastor of Kokemäki (Johannes Michaelis (d. c. 1612)) in return for his loyalty against King Sigismund. And later when Michaelis supplied at least two horsemen to the king's army, Claes Fleming (the royal regent of Finland) granted Michaelis tax-revenue from four farms.⁵⁴ This would seem to suggest that during the latter part of the sixteenth century, when the political struggle heated up, the Crown (or Duke Charles) needed the help of pastors more than pastors perhaps needed them. Indeed, they were now willing to pay pastors for their loyalty in the struggle for power.

Persons of trust and reputation – a template for future officeholders of the realm?

Although – as pointed out above – politics, loyalty and religion played a meaningful part in the clerical appointment process, the reason for appointment in most cases was that pastors had worked previously as a chaplain or assistant-pastor; or else the appointee was directly related to the previous pastor of the parish (e.g., his son).⁵⁵ In fact, the Reformation made possible that the son of a pastor could inherit his father's old post.⁵⁶

Since we have no way of proving whether these appointments may also have been the Crown attempting to spread its power networks, because most of them concerned 'normal' parishes (i.e., they were not significant administrative posts in the Church) and occurred at times when there were no significant political upheavals like regime change or liturgical reform – like the cases in former subsection – it is reasonable to look elsewhere for an explanation. One could, for example, look more closely at pastors' relationship with their parishioners to get a better idea of the expertise valued by the authorities that clergymen got earlier in their career as a chaplain or assistant clergy; and to examine what it means in broader, state-building, perspective.

Studies of the sixteenth and seventeenth century clergy emphasize the trust and loyalty that existed between parishioners and pastors. Parishioners

clearly valued those pastor-candidates they knew, who lived like everybody else in the parish, and who knew the local area. And although to inherit a pastorate was forbidden by the Church Ordinance of 1571, in practice it was not long after the Reformation that offices began to run in the family. The parishioners, in particular, seemed to encourage the inheritance of posts, usually giving their support to the pastor's sons and sons-in-law, when a new pastor was to be chosen.⁵⁷ But this was not always the case. For example, in 1589, the parishioners of Karkku supported a pastor-candidate called Henricus Petri, preferring him over Matthaëus Matthiae (d. c. 1639), the son of the previous incumbent, who had worked as a chaplain under his father.⁵⁸ If parishioners usually preferred those candidates they already knew, why was this not the case here?

There were of course other criteria than just familiarity for parishioners' choice. Having a decent reputation was important for the pastor as well. In this case, the previous pastor, Matthias Martini (d. c. 1596), was discharged in 1588 and his relatively large property confiscated. The dismissal probably came down to the liturgical reforms of King John III. The clergymen in the Swedish parts of the realm particularly resisted the reforms and fought it out until the end of the king's reign. But by the end of the 1570s and beginning of the 1580s, the struggle intensified and more extreme methods were used to implement the reforms. One such method was to discharge pastors who did not accept them and to confiscate their property.⁵⁹ The case suggests that Matthias Martini not only lost his pastorate and property, but his reputation as well. Since in the early modern era it the reputation of an individual was tied to the reputation of one's kin, this would perhaps explain why Martini's son lost the support of local parishioners.⁶⁰

Reputation was the measure of a pastor's social status and social status helped clergymen into office. So if someone wanted to replace the pastor, he could try to slander the pastor's reputation. There is one example of this from 1599, when Duke Charles and parishioners of Kokemäki accused the pastor, Johannes Michaelis, of being a witch and called for his dismissal.⁶¹ The power of accusations lay in the fact that simply being accused was enough to damage one's reputation. The motives for making such accusations were usually competitive, as this case perfectly illustrates. During the civil war of the 1590s, Michaelis supported the legal ruler (Sigismund) and his companion, and was therefore against Duke Charles, who evidently felt the need to slender his opponent. The accusation seemed to work as, in 1600, Bishop Sorolainen told the Diet (Riksdag) of Linköping that the parishioners of Kokemäki had complained that their shepherd mismanaged his job, and he had been dismissed.⁶²

Simply being rich could be enough to ruin a clergyman's reputation as well; especially if it was felt that the wealth had been gained through preying on the weakness of parishioners. Gunnar Suolahti and Esko M. Laine note in their research that during the sixteenth and seventeenth centuries, clergy purchased property by occupying the deserted homesteads that had formerly belonged to those who could no longer afford to pay taxes, and often the issue would end up having to be resolved in court.⁶³ Material disputes could thus also have been behind the accusations made against

Johannes Michaelis by the parishioners of Kokemäki. He was paying taxes on two houses which suggest that he might well have one of the clergy who had occupied a deserted homestead. To make matters worse for himself, he demanded that if parishioners did not pay their taxes in time, they should settle their debt by doing extra work.⁶⁴ This clearly did not make him very popular among the poorer parishioners.

However, personal wealth could also work in a pastor's favour. One example of this comes, funnily enough, from Kokemäki again. Around year 1600 the parishioners of Kokemäki asked the chaplain of Kaarina, Jacobus Eriki (d. c. 1603), to become their new pastor. Eriki was also a relatively wealthy man, but unlike Michaelis, his material wealth did not anger the parishioners. In hard times, rather than get the poor to repay their debts in kind, he had lent money to the peasants so that they could pay their taxes and, in this way, he actually improved his social status and reputation.⁶⁵

Pastors could of course ruin their reputation quite by themselves as well. For example, they would be directly dismissed for committing a felony⁶⁶ (such as adultery or manslaughter), but this also applied to crimes related to their office. For example, if a pastor married a couple for who did not have lawful permission to do so, the punishment could be that he be discharged (at least partially).⁶⁷

Reputation and trust were understandably important qualities for a pastor to have. Kyösti Kiuasmaa has studied office-holding in the central and local government of late sixteenth century Finland. He has noticed that the nature of offices changed somewhat in the 1560s. During the Middle Ages, and the first part of the sixteenth century, secular offices (such as bailiffs and clerks) relied on a system trust and loyalty between the office-holders and people. But from the 1560s onwards this loyalty started to break down and office-holders became more responsible for the legality of their actions. This led to more intensive supervision by the central government, and the increasing professionalization of administrative posts.⁶⁸

The cases above suggest that the relationship between pastors and parishioners remained to be based on trust and reputation while the role of secular office-holders changed. Unlike secular office-holders, they did not simply depend on the goodwill of the king for their post. However, this was not for any lack of trying on the part of the Crown.⁶⁹ There were even some cases when the parishioners and the Crown had quite different people in mind for a pastorate.

Conflicts between parishioners and the authorities over pastoral appointments

The motives behind parishioners' and the authorities' nominations for appointments often differed. In some cases the authorities appointed the person they wanted to the post, irrespective of the parishioners' will. For example, in the case of Matthaeus Matthiae, Bishop Sorolainen appointed him pastor in 1588 anyway, even though parishioners supported another candidate.⁷⁰ In other cases, parishioners did not just passively stand by and

accept the decision made by authorities.⁷¹ For example, in 1581 the clergyman Martinus Olai⁷² received a collation from the Crown that awarded him the pastorate of Laitila, after the Cathedral Dean of Turku (Henricus Canuti) had recommended him to the post. But even though Olai was the lawful pastor, parishioners would not accept him, and instead gave their support to the clergyman Henricus Petri, who had worked previously as the substitute-pastor of the parish. With the help of the parishioners, Petri eventually chased Olai off even though Olai appealed against this to the chapter of Turku and the secular court. Nevertheless, in spite of the fact that Petri and the parishioners had violated the king's order, Petri stayed in the post.⁷³

So even though pastors were often appointed by central government, they still needed a form of confirmation on the local level from parishioners. This begs at least two further questions:

1. Why did the support that parishioners showed sometimes lead to appointments, while other times it did not?
2. If the pastor had to gain the acceptance of parishioners, even after he had been legally appointed to the post by the authorities, how does this reflect on the state-building process?

Swedish historian Mats Hallenberg has noted that the social networks that pastors had cultivated, played a significant role in deciding the outcome of conflicts on a local level. Their links with parishioners, other local authorities (pastors of neighbouring parishes or the bailiff), and the Crown meant they had to carefully pick which of these three sides to ally themselves with, if a conflict arose, if they were to gain anything from it.⁷⁴ In this way, Hallenberg's notions may provide an answer to our first question regarding clerical appointments. In the examples of Matthiae and Olai, both had powerful local authority supporters – Matthiae was the son of the last pastor and his brother-in-law was the head of Turku castle, while Olai's patron was Cathedral Dean. But whereas Matthiae's network supported him to the very end of the controversy, Olai's diocese deputed his appeal to the secular court which found in favour of Petri.⁷⁵ In this case, the network of parishioners was stronger than the network of local authority, and Olai had chosen the weaker allies.

The second question takes us to a deeper level of local society. Göran Malmstedt has noted in his study on the seventeenth century religious mentality of Swedish peasants and clergy, that pastors were not always undebatable the head of a parish; and that parishioners would in fact often challenge his authority. Pastors had to first earn their authority and respect by interacting on a day-to-day basis with parishioners to gain the right to be the head of the parish.⁷⁶ The cases above support Malmstedt's notions, but suggest further that, not just parishioners and pastor, but all three parties – pastor, parishioners and higher authorities (e.g., the Crown) – were involved in the interaction that determined how the pastor earned his authority. The higher authority provided the official authorization by giving the collation, while parishioners granted the unofficial authorization that was

important on a day-to-day basis. It is clear that it was in everybody's interest that the pastor who was appointed was accepted by both the authorities and parishioners. However in reality, persons who fulfilled the requirements of both did hardly always exist. But by negotiating, the demands of all parties were met and a pastor that everyone could accept was chosen. Thus, from the state-building point of view, the clerical appointment process was an important event where the authorities and the people could meet and build the state at the local level.

There is one more case that supports this hypothesis. In year 1562, the Chaplain of Pori, Marcus Gregorii, was awarded the pastorate of Närpiö in a collation from the Crown. The Bishop of Turku and Duke John, however, had not considered Gregorii as a candidate for this post at all. Instead, they had nominated the Chaplain of Mustasaari, Olaus Nicolai, who was also supported by the parishioners. The result was an ongoing dispute between the candidates. In the middle of this, the Crown advised Gregorii to withdraw his candidature and let Nicolai have the post, but this never happened. Nicolai had to eventually return to his old post in Mustasaari.⁷⁷ Gregorii's war of attrition seemed to have worked and he remained in the post for the next decade. However, the parishioners had not forgotten, and in 1574 and 1575 they appealed to the Crown that Gregorii had collected too much tax and the tax-goods he had claimed were the kind that he could then sell on at a profit. Even if these accusations might have been exaggerated (it was quite normal for the people to appeal to the Crown about, for example, corrupt bailiffs),⁷⁸ he was discharged by the diocese of Turku in 1575.⁷⁹ The result suggests that the authorities were also looking for a reason to get rid of him. Furthermore, this suggests that sooner or later the pastor who did not have the support of parishioners or the Crown was discharged.

Appealing to the Crown was not the only way for parishioners to show their dissatisfaction with a pastor. For example, there was also the more radical practice of literally throwing the pastor over the church fence, which was an age-old tradition for removing unwanted clergy. Even though this kind of behaviour was one that the authorities were trying to weed out after the Reformation, there are still examples from the sixteenth century that show the habit had not yet fully died out.⁸⁰ Parishioners therefore had more than one way to remove an unwanted pastor.

Conclusion

Politics and religion intermingled in sixteenth century Sweden and, as we have seen in this chapter, different kings and dukes had different ideas about what constituted the one true religion. This chapter goes on to suggest that the most important posts in the diocese of Turku were appointed on such a political and religious basis. John III favoured those who accepted his liturgy, but after his death, these same people incurred the wrath of especially Duke Charles, who was a steady Lutheran and more inclined towards Calvinism. Later, after the death of John III, Charles was also opposed to the Catholic King Sigismund. When he competed to the throne with Sigismund,

Charles filled the major posts of the diocese of Turku with men he trusted that were stalwart Lutherans. During the reign of John, most of these men had already served Charles in his duchy.

In addition, the authorities – especially the Crown – would reward some of the men who had served in his court or in the army by appointing them to a pastorate, which was normally financially and socially rewarding. In these men, the king got loyal and trustworthy servants, who could promote the king's business at a local level. This kind of help and support was important especially in times when the king was competing, for example, with dukes (who were also trying to spread their networks at the local level).

The second major point this chapter makes is that, even if politics and religion played an important part in clerical appointments, the clergy-database reveals most appointments were made to those who had worked in the same parish beforehand or were relatives to the previous pastor (i.e., parishioners already knew that person and trusted him). As mentioned above, Kyösti Kiuasmaa has pointed out that the nature of office-holding changed in the latter part of the sixteenth century. The fact that trust and loyalty, which had played such a significant part in the relationship between clergy and parishioners since the Middle Ages, were still important, suggests that role of office-holder of the clergy did not change much when the rules of secular office-holders changed.⁸¹ During the studied period, the authorities would appoint those persons they wanted, but the pastors also had to have the trust of people if they wanted to stay in the post. Speaking of clergymen's personal agency, they had to adapt to the new rules and ever-changing environment of the sixteenth century. In this respect, it is important to emphasize that the clergy were not passive players between the authorities and parishioners, but could very much choose whether or not to further their careers by picking the right allies among parishioners, other local authorities, and the Crown.

Because the Swedish state became more centred around the Crown during the sixteenth century, the pastors who supported the Crown were thereby participating in the state-building process. By supporting the king, promoting his cause, and spreading it at the local level, through the channels of ecclesiastical administration, the clergy acted as an important and unique builder of the state – there was no other group of office-holders who could offer the Crown the same kind of local building blocks as the clergy. The point here is that it was not just secular agents of the Crown that helped build the Swedish state, but also pastors with their particular kind of personal agency and privileged position of trust among parishioners.

However, the pastors who gave their loyalty to the other authorities besides the Crown, acted also as builders of the state. By opposing the religious conviction of the Crown and leaning on to other authorities (such as the pastors who seek to the duchy of Charles during the reign of John III did), pastors forced the state to act and to strengthen its capacity to uphold policy and religion. Thus, the question concerns much about whose state it was to be built: was it Crown's or other authorities, such as Dukes'?

The question centers on the personal agency of the clergy. The political and religious upheavals in studied period offered possibilities for the clergy to

use their personal agency. In practice pastors could choose to support either the king or his opponents. The choice was a rational one: pastors weighted the situation in the realm and at the local level in their own parishes, took account their personal values, ideals, norms, emotions and opportunities and acted as they thought it was the best. I want to emphasize the fact that the religion was also flexible: in a way, pastors were able to balance between different types of Christian belief (Catholic or Reformed) and could change their opinions with the changing religious environment of the realm and according to their own thoughts about those changes.

In the end, the literature on state-building in sixteenth century Sweden generally emphasizes the importance of those who participated in tax-collecting and were able to read and write for this process (skills also useful in warfare).⁸² These were also skills the clergy of the sixteenth and seventeenth centuries possessed. My purpose is not to deny that these skills were important in state-building, but to add that the clergy was, more often than not, trusted by local parishioners and this made him a powerful link for the state. He could not only relay information, but appease local areas. During the sixteenth century, the Crown may have tried to bend the clergy to its will, but did not really succeed, as in most cases the clergy's relationship with parishioners remained based on trust. This cannot have been irrelevant from the state-building point of view. For common people, it was supposedly important that they had a literate person, who was not entirely dependent on the central authority but was also servant of the people as well. All this emphasizes the clergy's key role as arbitrator between the authorities and the people, and in the state-building process as a whole.

The research on which this publication is based was funded by the Academy of Finland (grant no. 137741).

NOTES

- 1 Acknowledges: The Academy of Finland, Svenska Litteratursällskapet i Finland, The Finnish Cultural Foundation, Jalmari Finne's foundation and Alfred Kordelin foundation had endowed making of this chapter.
- 2 In this chapter term *authority/authorities* refers to the Crown, bishop and chapter of diocese and nobility (noble office-holders aswell). However, when it is important to show who appointed the pastor, the quarter is named (if it is known). Local parishioners, even they had role in appointment process, are not concluded to the group of authority, but parishioners are seen partly as an opposite to the authority. However, it is noteworthy to remind that the parishioners were not always a uniform group in their decisions and there could have been small interest groups in the parishes or individuals who acted as a spokesman of the whole parish as Lindström points out. Peter Lindström, *Prästval och politisk kultur 1650–1800*. Skrifter från institutionen för historiska studier 4 (Umeå: Umeå universitet, 2003), 112. See also Mats Hallenberg & Johan Holm, *Man ur huse. Hur krig, upplopp och förhandlingar påverkade svensk statsbildning I tidigmodern tid* (Lund: Nordic Academic Press: 2016).
- 3 Michael Roberts, *The Early Vasas. A History of Sweden, 1521–1611* (London: Cambridge University Press, 1968), p. 64.

- 4 Pastors were in charge of religious life in parishes. They held services, taught and supervised the parishioners. In addition, among other things, pastors acted as the chairmen of the meeting of the parishes (*sockenstämma*) and held judicial power at some level too. They also worked sometimes also as parish scribes (*sockenskrivare*), and could for example to write petition letters to the King at parishioners request. It is important to notice how the role of the pastors changed after the Reformation and especially at the seventeenth century.
- 5 Hjalmar Holmquist, *Tillsättningar av gäll i Sverige under reformationsårhundradet*. Historisk tidskrift (1933), pp. 97–100; Tore Heldtander, *Prästtillsättningar i Sverige under stormaktstiden. Tiden före kyrkolagen 1686* (Uppsala: Svenska Kyrkohistoriska föreningen, 1955), pp. 15–16; Martin Sandahl, *Prästval i Sverige mot kulturell och social bakgrund* (Stockholm: Gummesson, 1966), p. 39; Roberts, *The Early*, p. 273; Kauko Pirinen, “Papinvaalilainsäädännön kehitys Suomessa vuoteen 1964”. In: Hannu Mustakallio (ed.), *Suomen kirkkohistoriallisen seuran vuosikirja 79* (Helsinki: The Finnish Society of Church History, 1989), p. 34; Tuula Hockman, “Kuninkaan valvonnan alle”. In: Lahtinen, Anu, Ijäs, Miia (toim.), *Risti ja lounatuuli. Rauman seurakunnan historia keskiajalta vuoteen 1640* (Helsinki: Suomalaisen kirjallisuuden seura, 2015), p. 105; Cp. Mikko Hiljanen, “Limits of Power: Clerical appointment as part of domestic policy in Sweden after the Reformation, 1560–1611”, *Perichoresis*, Vol. 13 (2) (2015), pp. 35–55.
- 6 For example Jukka Paarma, *Hiippakuntahallinto Suomessa 1554–1604. Hiippakuntahallinto Suomessa 1554–1604*. Suomen kirkkohistoriallisen seuran toimituksia 116 (Helsinki: The Finnish Society of Church History, 1980), pp. 115–138.
- 7 Roberts, *The Early*; Petri Karonen, *Pohjoinen suurvalta. Ruotsi ja Suomi 1521–1809* (Helsinki: The Finnish Literature Society, 2014); Sven A. Nilsson, *De Stora krigens tid. Om Sverige som militärstat och bondesamhälle*. Studia Historica Upsaliensia 161 (Uppsala: Uppsala universitet, 1990), pp. 64–66; Mats Hallenberg, Johan Holm and Dan Johansson, “Organization, Legitimation, Participation. State formation as a dynamic process. Swedish example, c. 1523–1680”, *Scandinavian Journal of History*, 33, 2008, pp. 259.
- 8 However in Diocese of Turku, the nobles did not take advantage of this privilege. Instead they tried to get the pastor they wanted by sending letters of recommendation. K. A. Appelberg, *Bidrag till belysning af sätet för prästjänsternas besättande i Finland från reformationen till medlet af 17:de seklet* (Helsingfors, 1896), p. 128.
- 9 For example Paarma, *Hiippakuntahallinto*, pp. 363–364. The peasantry’s role was not only a significant player in ecclesiastical matters, but also in national politics right from the beginning of the Swedish Realm. Hallenberg, Holm and Johansson, “Organization”, pp. 253–254.
- 10 During the Middle Ages some of the posts were appointed by the Pope. Some officials of the Pope’s court tried to take advantage of this and get themselves appointed to the pastorates. Sometimes this led to the situation where the Pope nominated some of these sharks to an open post even though the shark had no plans to actually take care of it. These situations then led to conflict between the appointee and chapter of the local diocese, who had planned to appoint some other clergyman. Clerical appointments were the most common kind of disagreement brought before the Pope’s tribunal (*Sacra Romana Rota*). Kirsi Salonen, *Kirkollisen oikeuden päälähteillä. Sacra Romana Rotan toiminta ja sen oikeudellinen tausta myöhäiskeskiajalla ja uuden ajan taitteessa*. Suomen kirkkohistoriallisen seuran toimituksia 221 (Helsinki: The Finnish Society of Church History, 2012).
- 11 For example Appelberg, *Prästjänsternas*, pp. 2–3, 48–49; Gunnar Suolahti, *Suomen papisto 1600- ja 1700-luvuilla* (Porvoo: WSOY, 1919), pp. 121, 124; Sandahl, *Prästval*, pp. 39–40, 42; Paarma, *Hiippakuntahallinto*, pp. 363–365. Conditions in clerical appointments during the reign of Gustavus Vasa in some sense reminds

- later the era of autocracy (1680–1718): The King was, or wanted to be, in charge of the clerical appointments. Lindström, *Prästval*, pp. 65–66.
- 12 Appelberg, *Prästtjänsternas*, pp. 62–63; Holmquist, *Tillsättningar*, pp. 116–118; Heldtander, *Prästtillsättningar*, p. 20; Paarma, *Hiippakuntahallinto*, pp. 366–379.
 - 13 Especially the collations that the king gave have been preserved fairly well. However there are no collations that have been given by other authority. Nevertheless there are sources that reveal that other authority than the King appointed pastor. For example there is confirmation letters where the King confirms the collation that for example bishop had given. HFKP 1, pp. 88, 67–68; also Paarma, *Hiippakuntahallinto*, p. 389.
 - 14 Example of Charles' collation, for example HFKP 3, pp. 278, 209–210. The form and phrasing of a mandate that the King gave to the bailiffs reminds lot of collations. However the bailiffs' mandate did not changed during sixteenth century. Mats Hallenberg, *Kungen, fogdarna och riket. Lokalförvaltningen och statsbyggande under tidigt Vasatid* (Stockholm: Symposium, 2001), pp. 97–98.
 - 15 Kyösti Väänänen, Turun hiippakunnan paimenmuisto 1554–1721 (electronic publication). *Studia Biographica* 9. Helsinki: Suomalaisen Kirjallisuuden Seura, 2011. On line at: <http://www.finlit.fi/henkilohistoria/paimenmuisto>.
 - 16 On bailiff's accounts for instance Petri Karonens and Marko Hakanens article in this anthology.
 - 17 See for example the introduction of this book and chapter of Marko Hakanen and Ulla Koskinen about councillors of the realm. Also Merja Uotila, *Käsityöläinen kyläyhteisönsä jäsenenä. Prosopografinen analyysi Hollolan käsityöläisistä 1810–1840*. Jyväskylä Studies in Humanities 237 (Jyväskylä: University of Jyväskylä, 2014), pp. 31–43.
 - 18 Most extensive is the information about pastors' names and length of their careers; when they started in some post and when they moved to somewhere else (in every case the years are not perfectly known). I have this information from all the persons who worked as a pastor in 1560–1611.
 - 19 CDB 2014. For detailed information about the numbers, see Hiljanen, *Limits*.
 - 20 For example Roberts, *The Early*, pp. 296–300; Karonen, *Pohjoinen suurvalta*, pp. 92–96, 103–106.
 - 21 As soon as King Eric XIV inherited the crown, controversy between him and his younger brother John, the Duke of Finland, began. The conflict came to a conclusion in 1563 when the Diet (the Riksdag, meeting of the estates) doomed John to treachery and his duchy was struck off. With the support of the Diet, the king then marched a huge army to Finland Proper, imprisoned the duke and decapitated men who were loyal to John. In 1568 however, Duke John managed to depose Eric with the help of Councillors of the Realm and his younger brother Duke Charles (of Södermanland). Eric was sentenced to prison and John acceded to the throne. Roberts, *The Early*, pp. 206–211; Karonen, *Pohjoinen suurvalta*, pp. 96–100; Lars Ericson Wolke, *Johan III. En biografi* (Lund: Historiska media, 2006), pp. 75–81.
 - 22 Helge Pohjolan-Pirhonen points out that Eric XIV secured his hegemony in the eastern part of the kingdom by trying to keep Duke John apart from the Finnish nobility. He did this by giving judges' posts as a reward to those who switched sides and became loyal to the Crown. In addition, Eric knighted some people and a few of them became members of the Council of the Realm. These rewards impressed Finnish nobles and many consequently left Duke John to become the servant of the king. Helge Pohjolan-Pirhonen, *Suomen historia 1523–1617* (Porvoo: WSOY, 1960), pp. 255–259.
 - 23 Yrjö Blomstedt, *Laamannin- ja kihlakunnantuomarinvirkojen läänittäminen ja hoito Suomessa 1500- ja 1600-luvuilla (1523–1680). Oikeushistoriallinen tutkimus*.

- Historiallisia Tutkimuksia 51 (Helsinki: Finnish Historical Society, 1958), pp. 77–80.
- 24 Ingun Montgomery, *Värjostånd och lärostånd. Religion och politik i meningsutbytet mellan kungamakt och prästerskap i Sverige 1593–1608*. *Studia historico-ecclesiastica Upsaliensia* 22 (Uppsala: Uppsala universitet, 1972), pp. 28, 403.
- 25 From the form of the networks of the early modern period, for example Marko Hakanen, *Vallan verkostoissa. Per Brahe ja hänen klienttinsä 1600-luvun Ruotsin valtakunnassa*. *Jyväskylä Studies in Humanities* 157 (Jyväskylä: Jyväskylän yliopisto, 2011).
- 26 Diocese of Turku was the part of John's duchy. The city of Turku was the headquarters of both the bishop and duke.
- 27 CDB 2014: Nicolaus. Also Paarma, *Hiippakuntahallinto*, pp. 417–419; Hockman, "Kuninkaan", pp. 115–116.
- 28 CDB 2014: Matthias Michelis Carpelan. Pohjolan-Pirhonen claims that Carpelan was loyal to John and he was pardoned because of the parishioners' appeal (especially those who spoke Finnish). Pohjolan-Pirhonen, *Suomen*, pp. 280–281.
- 29 Ericson Wolke, *Johan III*, pp. 191–193; Erik Pettersson, *Den skoningslöse. En biografi över Karl IX* (Stockholm: Natur & kultur, 2008), pp. 79–80, 83–86; Lennart Hedberg, *Karl IX. Företagfursten och enväldhärskaren* (Stockholm: Prisma, 2009), pp. 221–222, 228–229.
- 30 Paarma, *Hiippakuntahallinto*, p. 419.
- 31 John's liturgical reform began in 1575 when he established the *Nova Ordinantia* (New Ordinance). It was not entirely "Catholic", but differed in two respects from the preceding Lutheran order: firstly the texts of the old church-fathers were recommended as reading, and secondly there was a warning about the polemic of Lutheran reformers. A year later, the new liturgy appeared (commonly known as the Red Book, due the colour of its cover). It was a mixture of the Swedish Protestant service and Catholic Mass. For example, Paarma, *Hiippakuntahallinto*, pp. 224–225; Ericson Wolke, *Johan III*, pp. 196–197.
- 32 Appelberg, *Prästtjänsternas*, pp. 68, 84–85; Holmquist, *Tillsättningar*, pp. 110–112; Heldtander, *Prästtillsättningar*, p. 18; Roberts, *The Early*, p. 412; Paarma, *Hiippakuntahallinto*, pp. 371–375; Hiljanen *Limits*, pp. 44–46, 51.
- 33 CDB 2014: Martinus Olai. Also Hockman, "Kuninkaan", pp. 113–115.
- 34 There were more pastors who did not accept the John's liturgy in the western part of the realm, as they had had to flee or move to Charles' duchy as it was a haven to clergymen who held the Lutheran faith. For example, Ericsson, *Johan III*, p. 201; Hedberg, *Karl IX*, pp. 221–222.
- 35 The Pastor for the Cathedral Parish was also a member of the diocese administration and was thus a more important clergyman than pastors of "normal" parishes.
- 36 CDB 2014: Henricus Jacobi.
- 37 CDB 2014: Thomas Laurentii. Also Appelberg, *Prästtjänsternas*, p. 90; Jussi Nuorteva, *Suomalaisten ulkomainen opinkäynti ennen Turun akatemian perustamista 1640*. *Bibliotheca historica* 27 (Helsinki: Finnish Historical Society, 1997), pp. 274–275.
- 38 For example Ericson Wolke, *Johan III*, pp. 210–211.
- 39 CDB 2014: Thomas Laurentii.
- 40 CDB 2014: Gregorius Martini Teet.
- 41 CDB 2014: Henricus Canuti & Ericus Matthiae Härkäpää.
- 42 CDB 2014: Petrus Henrici Melartopaeus.
- 43 CDB 2014: Petrus Henrici Melartopaeus. In addition, when Duke Charles occupied Finland in 1599, Bishop Ericus Eri Sorolainen was imprisoned, but Melartopaeus and Teet were not; Paarma, *Hiippakuntahallinto*, p. 432. This illustrates the fact that both were part of Charles' network.
- 44 Tuula Hockman gives other examples of this same phenomenon by studying several well-educated men from town of Rauma which did not end up in pastoral

- career in the diocese of Turku. For this reason, these men are not included in my database. Hockman, "Kuninkaan", pp. 121–122.
- 45 Nilsson, *De stora*, pp. 64–66; Hallenberg, Holm and Johansson, "Organization", p. 259. During the first part of the seventeenth century, people in Sweden feared that Catholics especially from Poland would try to get administrative posts in secret; which in turn might help Sigismund back to the Swedish throne. After all, he was the lawful heir to the Swedish throne. Mirkka Lappalainen, *Pohjolan leijona. Kustaa II Aadolf ja Suomi 1611–1632* (Helsinki: Siltala, 2014).
- 46 We have to keep in mind that the chapter of each diocese could also appoint pastors. By taking control of the diocese's administration, Duke Charles could trust that the chapter would appoint only those clergymen who resist John's liturgy, or later, the hegemony of Sigismund.
- 47 For example, John appointed Andreas Andreae (d. c. 1601), from his own court, to the pastorate of Kemiö in 1587. In addition, Christianus Henrici Winter (d. c. 1586 or 1587), who had served as a chaplain in John's court was appointed the first Pastor of Pori in 1584. CDB 2014: Andreas Andreae & Christianu Henrici Winter.
- 48 For example Suolahti, *Suomen*, p. 122; Héléne Millet, Peter Morraw, "Clerics in the State". In: Reinhard, Wolfgang (ed.), *Power Elites and State Building*. European Science Foundation, The Origins of the Modern State in Europe, 13th–18th Centuries, Theme D. General Editors: Wim Blockmans & Jean-Philippe Genet (Oxford: Clarendon Press, 1996), p. 187.
- 49 Roberts, *The Early*, pp. 179–180; Göran Malmstedt, *Bondetro och kyrkoro. Religiös mentalitet i stormaktstiden Sverige* (Lund: Nordic Academic Press, 2002), p. 73; Mats Hallenberg, "Församlingspräst i det Svenska riket under 1500-talet. Traditionell auktoritet under omförhandling". In: Eva-Marie Letzter (ed.), *Auktoritet i förvandling. Omförhandling av fromhet, lojalitet och makt i reformationens Sverige*. Opuscula Historica Upsaliensia 49 (Uppsala: Uppsala universitet, 2012), p. 113.
- 50 For example, Gustavus Vasa rewarded men who had served in his court during their youth by appointing them later to judge in different districts of the realm. Kaarlo Blomstedt has assumed that these men had become close to the King during their service. Later on they were also usable in situations where the King needed trusted people. Blomstedt, *Laamannin*, p. 76.
- 51 Holmquist, *Tillsättningar*, p. 96. Hallenberg has noticed that some of the bailiffs that were charged with misconduct when in office during the reigns of Gustavus Vasa and Eric XIV could remain in their post by simply paying the Crown; Hallenberg, *Kungen*, pp. 382–383, 388.
- 52 CDB 2014: Matthias Henrici Raucka & Johannes Jacobi Wenne. Also Hockman, "Kuninkaan", pp. 105–107. For more on the value of the goods, chattels and estates that clergymen in general donated to the Crown, Aarre Läntinen, *Kuninkaan "perintöä ja omaa" (arv och eget)*. Kameraalihistoriallinen tutkimus Kustaa Vaasan maaomaisuudesta Suomessa vuosina 1531–1560 (Jyväskylä: Jyväskylän yliopisto, 1981), pp. 122–126. On clericy's economic situation at the sixteenth century in general Mikko Hiljanen, *Kirkkoherrojen taloudellinen asema ja siinä tapahtuneet muutokset 1500-luvulla* (Helsinki: The Finnish Society of Church History, 2016).
- 53 For example Appelberg, *Prästtjänsternas*, p. 34; Suolahti, *Suomen*, p. 122.
- 54 CDB 2014: Johannes Michaelis. On Johannes Michaelis, see the next subchapter.
- 55 CDB 2014.
- 56 For example, Lena Huldén points out that the social status of the people where the pastors were recruited changed after the Reformation; for example higher nobility was not interested in the clerical career as much as during the Middle Ages. In addition, the position of female (nobles) changed too, because it was impossible to seek to the monasteries after the Reformation. Lena Huldén, "Maktstrukturer i det tidiga finska 1500-talssamhälle", *Genos*, 1998, pp. 111, 117.

- 57 For example Suolahti, *Suomen*, pp. 67, 85–86; Eero Matinolli, *Turun hiippakunnan papinvaalit ja papinvirkojen täyttäminen aikakautena 1721–1808. Sosiaalishistoriallinen tutkimus*. Turun yliopiston julkaisuja. Humaniora 51 (Turku: Turun yliopisto, 1955), p. 150; Malmstedt, *Bondetro*, p. 171.
- 58 CDB 2014: Henricus Petri & Mattheus Matthiae. It is notable that studies have not confirmed that Matthaëus Matthiae was son of Matthias Martini. The only thing that refers to father-son relationship is the patronym of Matthaëus.
- 59 CDB 201: Matthias Martini. Also Roberts, *The Early*, pp. 281, 290; Paarma, *Hiippakuntahallinto*, pp. 223–237, 374–375; Ericson Wolke, *Johan III*, pp. 206–210.
- 60 For example Mika Jokiaho, “Miehen kunnia ja maine 1600-luvun pohjalaisessa maalaisyhteisössä”. In: Einonen, Piia, Karonen, Petri (toim.), *Arjen valta. Suomalaisen yhteiskunnan patriarkalisesta järjestyksestä myöhäiskeskiajalta teollistumisen kynnykselle (v. 1450–1860)*. Historiallinen Arkisto 116 (Helsinki: The Finnish Literature Society, 2002), p. 205; Jari Eilola, *Rajapinnoilla. Sallitun ja kielletyn määrittäminen 1600-luvun noituus- ja taikuustapauksissa* (Helsinki: The Finnish Literature Society, 2003), pp. 262–267; Karonen, *Pohjoinen suurvalta*, p. 50.
- 61 CDB 2014: Johannes Michaelis.
- 62 CDB 2014: Johannes Michaelis. Olli Matikainen, *Verenperijät. Väkivalta ja yhteisön murros itäisessä Suomessa 1500-1600-luvulla* (Helsinki: The Finnish Literature Society, 2002), pp. 98–101; Eilola, *Rajapinnoilla*, pp. 259–263, 273–275. The Diet of Linköping marked the final stage in the dispute between Duke Charles and the Finnish clergy that had started after the death of John III. In Linköping, Charles accused that the Finnish clergy of supporting Sigismund at the end of the 1590s. In addition, he accused the clergy of not following the resolutions agreed in Uppsala and the Diet of Söderköping. Although the clerical estate investigated this and concluded that the pastors of Finland (in general) did not do anything wrong, the Diet finally decided to fine the Finnish clergy. For example Paarma, *Hiippakuntahallinto*, pp. 433–437.
- 63 Suolahti, *Suomen*, p. 201; Esko M. Laine, “Papisto ja yhteiskunta Suomessa 1600-luvulla”. In: Merja Lahtinen (ed.) *Historiallinen arkisto 105* (Helsinki: Finnish Historical Society, 1995), p. 159.
- 64 CDB 2014: Johannes Michealis.
- 65 CDB 2014: Jacobus Eriçi.
- 66 For example, the Pastor of Kemi was dismissed in 1578 because he committed manslaughter. Meanwhile, the Pastor of Liminka (Thomas Ingonis (d. 1574)) was accused by a local trader of stealing the seal of the preceding pastor to get appointed to the post. But this backfired, and Ingonis was accused of having sinful life and sentenced to death. CDB 2014: Jacobus Olai & Thomas Ingonis.
- 67 Paarma, *Hiippakuntahallinto*, pp. 402–403. These crimes did not only affect the reputations of pastors, but of all office-holders, such as bailiffs. For example Hallenberg, *Kungen*, p. 388; Matikainen, *Verenperijät*, p. 99.
- 68 Kyösti Kiuasmaa, *Suomen yleis- ja paikallishallinnon toimet ja niiden hoito 1500-luvun jälkipuoliskolla (vv.1560–1600)*. *Hallinto- ja yhteiskuntahistoriallinen tutkimus*. Historiallisia Tutkimuksia 63 (Helsinki: Finnish Historical Society, 1962), pp. 463–465. Also Suolahti, *Suomen*, pp. 53–55. Mats Hallenberg points out in his dissertation that even though bailiffs were first and foremost the trusted men of the king, they lived and worked at the local level, and the Crown could not supervise every office-holder. There were thus some cases where bailiffs could act in their own self-interest, but they could not ignore the local population for long, especially as there was usually an ongoing dispute between the people and bailiff about taxes. In this situation, there was a need to negotiate. Hallenberg, *Kungen*, pp. 399–401, 419.
- 69 As already mentioned, in the Church Ordinance of 1571 the inheritance of pastorates was restricted. The son of the old pastor could be appointed to the post only if he was the best of available candidates. In practice though, this did not make much difference, but law could be interpreted also as an attempt to break

- the loyalty-based relationship between the clergy and parishioners, for example Suolahti, *Suomen*, p. 72.
- 70 CDB 2014: The appointment of Matthaues Matthiae suggests that the reputation of the pastor's family was not so important in the eyes of the authorities. In fact, it seems that Matthiaes' father settled his differences with the authorities three years after being discharged, and he got back the property that the Crown had confiscated. CDB 2014: Matthias Martini.
- 71 Note Hallenberg's (*Kungen*, p. 401) notion about conflicts between bailiffs and local people.
- 72 This is a different Olai from the one mentioned earlier.
- 73 CDB 2014: Martinus Olai & Henricus Petri.
- 74 Hallenberg, *Församlingspräst*, pp. 129–130. For alliances in the Diet from the peasant's perspective, Johan Holm, "Att välja sin fiende. Allmogens konflikter och allianser i riksdagen 1595–1635", *Historisk tidskrift* 123:1, 2002; Johan Holm, *Konstruktionen av en stormakt. Kungamakt, skattebönder och statsbildning 1595–1640*. Stockholm Studies in History 90 (Stockholm: Stockholms universitet, 2007); Joakim Scherp, *De ofrälse och makten. En institutionell studie av riksdagen och de ofrälse ståndens politik i maktodelningsfrågor 1660–1682*. Stockholm Studies in History 96 (Stockholm: Stockholms universitet, 2013). In clergy's perspective, Cecilia Ihse, *Präst, stånd och stat. Kung och kyrka i förhandling 1642–1686*. Stockholm studies in history 78 (Stockholm: Stockholms universitet, 2005).
- 75 CDB 2014: Matthaues Matthiae, Martinus Olai & Henricus Petri.
- 76 Malmstedt, *Bondetro*, pp. 170–172.
- 77 CDB 2014: Marcus Gregorii & Olaus Nicolai.
- 78 Kiuasmaa, *Suomen*, pp. 421–428. Kiuasmaa claims that there might have not been much illegality in tax-collecting, but bailiffs might have collected extra-taxes that the Crown had claimed, or back taxes. People might have thought that these kinds of collections were illegal and thus appealed to the Crown. For more on appeals to the Crown during the sixteenth century also Pentti Renvall, "*Kuninkaanmiehiä ja kapinoitsijoita Vaasa-kauden Suomessa*" (Helsinki: Tammi, 1949), pp. 143–144; Nilsson, *De stora*, pp. 81–91.
- 79 CDB 2014: Marcus Gregorii. Dismissal of a pastor was not a common practice during this period and only a dozen cases have been found. Most dismissals were tied to the political struggle or on going liturgical reforms. Only a few pastors lost their post for other reasons, such as committing a felony. CDB 2014.
- 80 For example, in 1558, the parishioners of Lempäälä threw their pastor Olaus Martini Krook over the church fence before the service. CDB 2014: Olaus Martini Krook. Later in 1596, Claes Fleming, who was the biggest enemy of Duke Charles in Finland, urged those loyal to the Crown in Turku to throw all the clergymen over the church fence who had accepted the decision of Uppsala meeting. Heikki Ylikangas, *Nuijasota* (Helsinki: Otava, 1977), p. 68. For more on the habit of throwing the clergyman over the church fence also Asko Vilkkuna, *Tavan takaa. Kansatieteellisiä tutkimuksia tapojemme historiasta*. Etnologian laitoksen tutkimuksia 24 (Jyväskylä: Jyväskylän yliopisto, 1989).
- 81 According to Peter Lindström (*Prästval*, 191), the pragmatic appointing policy which favoured the local parishes' will – i.e. authorities (especially the bishops and the head of dioceses) appointed pastors who parishioners wanted – was normal at least until the end of the seventeenth century. Thus it seems that the trust and loyalty remained in the core of clergies' role at the local societies at least to the end of the seventeenth century.
- 82 For example: Nilsson, *De stora*; Charles Tilly, *Coercion, Capital and European States, AD 990–1990* (Cambridge: Blackwell, 1990); Jan Glete, *War and the state in early modern Europe. Spain, the Dutch Republic and Sweden as fiscal-military states, 1500–1660* (London: Routledge, 2002); Hallenberg, Holm and Johansson, "Organization".

Sources

CLERGY DATABASE 2014 (CDB)

Sources:

- Kyösti Väänänen, Turun hiippakunnan paimenmuisto 1554–1721 -verkkojulkaisu. *Studia Biographica* 9. Helsinki: Suomalaisen Kirjallisuuden Seura, 2011. <http://www.finlit.fi/henkilohistoria/paimenmuisto>
- HFKP I–II 1892–1907: Handlingar rörande finska kyrkan och presterskapet. Utgifven af K. G. Leinberg. Jyväskylä.
- Kansallisarkisto, Helsinki (Finnish National Archive), Bailiffs' accounts (*fogderäkenskaper*). Used digital archive at <http://digi.narc.fi/digi/>

Literature

- Appelberg, K. A. 1896: *Bidrag till belysning af sättet för prästtjänsternas besättande i Finland från reformationen till medlet af 17:de seklet*. Helsingfors.
- Blomstedt, Yrjö 1958: *Laamannin- ja kihlakunnantuomarinvirkojen läänittäminen ja hoito Suomessa 1500- ja 1600-luvuilla (1523–1680)*. Oikeushistoriallinen tutkimus. Historiallisia Tutkimuksia 51. Helsinki: Finnish Historical Society.
- Eilola, Jari 2003: *Rajapinnoilla. Sallitun ja kielletyn määrittäminen 1600-luvun jälkipuoliskon noituus ja taikuustapauksissa*. Bibliotheca Historica 81. Helsinki: The Finnish Literature Society.
- Ericson Wolke, Lars 2006: *Johan III. En biografi*. Lund: Historiska Media.
- Glete, Jan 2002: *War and the state in early modern Europe. Spain, the Dutch Republic and Sweden as fiscal-military states, 1500–1660*. London: Routledge.
- Hakanen, Marko 2011: *Vallan verkostoissa. Per Brahe ja hänen klienttinsä 1600-luvun Ruotsin valtakunnassa*. Jyväskylä Studies in Humanities 157. Jyväskylä: Jyväskylän yliopisto.
- Hallenberg, Mats 2001: *Kungen, fogdarna och riket. Lokalförvaltning och statsbyggande under tidig Vasatid*. Stockholm: Brutus Östlings Bokförlag Symposion.
- Hallenberg, Mats 2012: "Församlingspräst i det Svenska riket under 1500-talet. Traditionell auktoritet under omförhandling". In: Eva-Marie Letzter (red.), *Auktoritet i förvandling. Omförhandling av fromhet, lojalitet och makt i reformationens Sverige*. Opuscula Historica Upsaliensia 49. Uppsala: Uppsala universitet.
- Hallenberg, Mats, Holm, Johan, Johansson, Dan 2008: "Organization, Legitimation, Participation. State formation as a dynamic process – The Swedish example, c. 1523–1680", *Scandinavian Journal of History* 33: 3.
- Hallenberg, Mats, Holm, Johan 2016: *Man ur huse. Hur krig, upplopp och förhandlingar påverkade svensk statsbildning I tidigmodern tid*. Lund: Nordic Academic Press.
- Hedberg Lennart 2009: *Karl IX. Företagarfursten och enväldshärskaren*. Stockholm: Prisma.
- Heldtander, Tore 1955: *Prästtillsättningar i Sverige under stormaktstiden. Tiden före kyrkolagen 1686*. Skrifter utgivna av Svenska Kyrkohistoriska föreningen 2. Ny följd 10. Uppsala: Svenska Kyrkohistoriska föreningen.
- Hiljanen, Mikko 2015: "Limits of Power. Clerical appointment as part of domestic policy in Sweden after the Reformation, 1560–1611", *Perichoresis* 13(2).
- Hiljanen, Mikko 2016: *Kirkkoherrojen taloudellinen asema ja siinä tapahtuneet muutokset 1500-luvulla*. Helsinki: The Finnish Society of Church History.

- Hockman, Tuula 2015: "Kuninkaan valvonnan alle". In: Lahtinen, Anu and Ijäs, Miia (toim.), *Risti ja lounatuuli. Rauman seurakunnan historia keskiajalta vuoteen 1640*. Helsinki: The Finnish Literature Society.
- Holm, Johan 2003: Att välja sin fiende. Allmogens konflikter och allianser i riksdagen 1595–1635", *Historisk tidskrift* 123(1).
- Holm, Johan 2007: *Konstruktionen av en stormakt. Kungamakt, skattebönder och statsbildning 1595–1640*. Stockholm Studies in History 90. Stockholm: Stockholms universitet.
- Holmquist, Hjalmar 1933: "Tillsättningar av gäll i Sverige under reformation-århundradet", *Historisk tidskrift*.
- Huldén, Lena 1998: "Maktstrukturer i det tidiga finska 1500-talssamhälle", *Genos*, 1998.
- Ihse, Cecilia 2005: *Präst, stånd och stat. Kung och kyrka i förhandling 1642–1686*. Stockholm Studies in History 78. Stockholm: Stockholms universitet.
- Jokiahho, Mika 2002: "Miehen kunnia ja maine 1600-luvun pohjalaisessa maalaisyhteisössä". In: Einonen, Piia, Karonen, Petri (toim.), *Arjen valta. Suomalaisen yhteiskunnan patriarkalisesta järjestyksestä myöhäiskeskiajalta teollistumisen kynnykselle (v. 1450–1860)*. Historiallinen Arkisto 116. Helsinki: The Finnish Literature Society.
- Karonen, Petri 2014: *Pohjoinen suurvalta. Ruotsi ja Suomi 1521–1809*. Helsinki: The Finnish Literature Society.
- Kiuasmaa, Kyösti 1962: *Suomen yleis- ja paikallishallinnon toimet ja niiden hoito 1500-luvun jälkipuoliskolla (vv. 1560–1600)*. Hallinto- ja yhteiskuntahistoriallinen tutkimus. Historiallisia Tutkimuksia 63. Helsinki: Finnish Historical Society.
- Laine, Esko M. 1995: "Papisto ja yhteiskunta Suomessa 1600-luvulla". In: Merja Lahtinen (ed.) *Historiallinen arkisto 105*. Helsinki: Finnish Historical Society.
- Lappalainen, Mirkka 2014: *Pohjolan leijona. Kustaa II Adolf ja Suomi 1611–1632*. Helsinki: Siltala.
- Lindström, Peter 2003: *Prästval och politisk kultur 1650–1800*. Skrifter från institutionen för historiska studier 4. Umeå: Umeå universitet.
- Läntinen, Aarre 1981: *Kuninkaan "perintöä ja omaa" (arv och eget). Kameraalihistoriallinen tutkimus Kustaa Vaasan maaomaisuudesta Suomessa vuosina 1531–1560*. Studia Historica Jyväskylälänsia 21. Jyväskylä: Jyväskylän yliopisto.
- Malmstedt, Göran 2002: *Bondetro och kyrkoro. Religiös mentalitet i stormaktstiden Sverige*. Lund: Nordic Academic Press.
- Matikainen, Olli 2002: *Verenperijät: väkivalta ja yhteisön murros itäisessä Suomessa 1500–1600-luvulla*. Bibliotheca historica 78. Helsinki: The Finnish Literature Society.
- Matinolli, Eero 1955: *Turun hiippakunnan papinvaalit ja papinvirkojen täyttäminen aikakautena 1721–1808. Sosiaalishistoriallinen tutkimus*. Turun yliopiston julkaisuja. Humaniora 51. Turku: Turun yliopisto.
- Millet, Hélène and Moraw, Peter 1996: "Clerics in the State". In: Wolfgang Reinhard (ed.), *Power Elites and State Building*. Oxford: Clarendon Press.
- Montgomery, Ingun 1972: *Värjostånd och lärostånd. Religion och politik i meningsutbytet mellan kungamakt och prästerskap i Sverige 1593–1608*. Studia historico-ecclesiastica Upsaliensia 22. Uppsala: Uppsala universitet.
- Nilsson, Sven A. 1990: *De stora krigens tid. Om Sverige som militärstat och bondesamhälle*. Studia Historica Upsaliensia 161. Uppsala: Uppsala universitet.
- Nuorteva, Jussi 1997: *Suomalaisten ulkomainen opinkäynti ennen Turun akatemian perustamista 1640*. Bibliotheca historica 27. Helsinki: Finnish Historical Society.
- Paarma, Jukka 1980: *Hiippakuntahallinto Suomessa 1554–1604*. Suomen kirkkohistoriallisen seuran toimituksia 116. Helsinki: The Finnish Society of Church History.
- Pohjolan-Pirhonen, Helge 1960: *Suomen historia 1523–1617. Suomen historia VII*. Porvoo: WSOY.
- Pettersson, Erik 2008: *Den skoningslöse. En biografi över Karl IX*. Stockholm: Natur & kultur.

- Pirinen Kauko 1989: "Papinvaalilainsäädännön kehitys Suomessa vuoteen 1964". In: Hannu Mustakallio (ed.), *Suomen kirkkohistoriallisen seuran vuosikirja* 79. Helsinki: The Finnish Society of Church History.
- Renvall, Pentti 1949: *Kuninkaanmiehiä ja kapinoitsijoita Vaasakauden Suomessa*. Helsinki: Tammi.
- Roberts, Michael 1968: *The Early Vasas. A History of Sweden, 1525–1611*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Salonen, Kirsi 2012: *Kirkollisen oikeuden päälähteillä. Sacra Romana Rotan toiminta ja sen oikeudellinen tausta myöhäiskeskiajalla ja uuden ajan alun taitteessa*. Suomen kirkkohistoriallisen seuran Toimituksia 221. Helsinki: The Finnish Society of Church History.
- Sandahl, Martin 1966: *Prästval i Sverige mot kulturell och social bakgrund*. Stockholm: Gummesson.
- Scherp, Joakim 2013: *De ofrälse och makten. En institutionell studie av riksdagen och de ofrälse ståndens politik i maktodelningsfrågor 1660–1682*. Stockholm Studies in History 96. Stockholm: Stockholms universitet.
- Suolahti, Gunnar 1919: *Suomen papisto 1600- ja 1700-luvuilla*. Porvoo: WSOY.
- Tilly, Charles 1990: *Coercion, capital and European states, AD 990–1990*. Cambridge: Blackwell.
- Uotila, Merja 2014: *Käsityöläinen kyläyhteisönsä jäsenenä. Prosopografinen analyysi Hollolan käsityöläisistä 1810–1840*. Jyväskylä Studies in Humanities 237. Jyväskylä: Jyväskylän yliopisto.
- Vilkuna, Asko 1989: *Tavan takaa. Kansatieteellisiä tutkimuksia tapojemme historiasta*. Etnologian laitoksen tutkimuksia 24. Jyväskylä: Jyväskylän yliopisto.
- Ylikangas, Heikki 1977: *Nuijasota*. Helsinki: Otava.

IV

DET FINSKA PRÄSTERSKAPETS ROLL I ALLMOGENS KLAGÅMOL TILL KUNGS UNDER VASATIDEN (CIRKA 1550–1610-TALET)

Hiljanen, M. 2018

Historisk Tidskrift för Finland 103, 2018:4. s. 483–518.

Julkaistu Historiska föreningenin luvalla.

Det finska prästerskapets roll i allmogens klagomål till kungs under Vasatiden (cirka 1550–1610-talet)

Under 1500- och 1600-talen lades grunden för den svenska politiska kulturen. Inom forskningen talar man om den svenska modellen, där interaktion och samarbete mellan allmogen och överheten betonas. Genom interaktionsarenor, förmedlande sociala strukturer och aktörer på mellannivå, stod bönderna i kontakt med centralmakten och deltog i det politiska beslutsfattandet. Samverkan och interaktion mellan allmogen och den världsliga överheten har setts som en säkerhetsventil som gav det sociala trycket utlopp på laglig väg. Det faktum att det i Sverige under tidigmodern tid endast skedde ett fåtal våldsamma bondeoroligheter eller bondeuppror har tolkats som ett tecken på att systemet verkligen fungerade: allmogen behövde inte göra uppror eftersom den kunde göra sin röst hörd på formell väg.¹

Denna uppsats är skriven med hjälp av bidrag beviljade av Suomen Kulttuurirahasto och Jalmari Finnes stiftelse.

1. Eva Österberg, 'Vardagens sträva samförstånd. Bondepolitik i den svenska modellen från vasatid till frihetstid', Gunnar Broberg et al., *Tänka, tycka, tro. Svensk historia underifrån* (Stockholm 1993), s. 141, 144–145; Mats Hallenberg, *Kungen, fogdarna och riket. Lokalförvaltning och statsbyggande under tidig Vasatid* (Stockholm 2001), s. 88–90, 406; Petri Karonen, *Pohjoinen suurvalta. Ruotsi ja Suomi 1521–1809* (Helsinki 2014), s. 23. För ett kritiskt perspektiv på "den svenska modellen" se Börje Harnesk, 'Den svenska modellens tidigmoderna rötter?', *Historisk Tidskrift (HT)*, 2002:1, s. 78–90. Debatten om den svenska modellen berör mer allmänt forskningen om svensk politisk kultur, särskilt förhållandet mellan allmogen och överheten. Interaktionsmodellens motsatspar är maktstatsperspektivet där man betonar allmogens underordnade ställning i förhållande till överheten. Om maktstaten se Jan Lindegren, 'The Swedish "Military State" 1560–1720', *Scandinavian Journal of History* 1985:4. I stället för att betona ren interaktion eller enbart tvång har Nils Erik Villstrand förespråkat en övergång till ett både-och-tänkande. Med andra ord kunde centralmakten ibland använda tvångsmetoder medan den andra gånger förhandlade och samverkade med bönderna.

I den här uppsatsen fokuserar jag på det finska lokalsamhället efter reformationen och undersöker prästerskapet som en förmedlande aktör mellan allmogen och centralmakten. Prästernas roll och verksamhet studeras genom allmogens klagomål. Allmogens rätt att klaga över orättvisor till kungen eller till hans ombud härrörde sig från en medeltida tradition, enligt vilken kungen var den högste övervakaren av lag och rätt. I denna egenskap reste han runt i riket och höll räfst- och rättarting där allmogen kunde framföra lokala problem och orättvisor.²

Centralmakten övervakade den lokala administrationen, rättsskipningen och skatteuppbörden genom rannsakningsresorna i landskapen och åhörandet av klagomål. Även adelsmännens och de andliga ämbetsmännens verksamhet granskades och man lyssnade till allmogen för att korrigera orättvisor som den utsatts för. På 1500-talet, innan riksdagsverksamheten ännu etablerats, utgjorde dessa rannsakingar och kommissioner den viktigaste arenan för interaktion mellan allmogen och överheten i förmedlandet av information från lokalsamhällena till centralmakten. Rannsakingarna och klagomålen spelade följaktligen en central roll inom tidens politiska kultur.³ Senare ledde riksdagens utveckling och inrättandet av hovrätter i början av 1600-talet till att rannsakingarnas betydelse som interaktionsarena avtog. I stället eftersträvade man att allmogens klagomål skulle behandlas vid riksdagen, även om förfarandet med rannsakingar och kommissioner ännu levde vidare.⁴

Nils Erik Villstrand, 'Monolog eller dialog? Den tidigmoderna svenska staten i möte med sina undersåtar', *Historisk Tidskrift för Finland (HTF)* 2017:3.

2. Jalmari Jaakkola & John Roos, 'Johdanto', Jaakkola & John E. Roos (toim.), *Vuoden 1616 valitusluettelot. Suomen historian lähteitä I* (Helsinki 1936), s. vii–xi; Martin Almbjär, *The Voice of the People. Supplications submitted to the Swedish Diet in the Age of Liberty, 1719–1772*, *Historiska studier: skrifter från Umeå universitet* 13 (Lund 2016), s. 44.
3. Förutom genom klagomål kunde allmogen delta i politisk verksamhet via andra lagliga kanaler. Dylika var till exempel häradsrätternas sessioner eller från och med början av 1600-talet riksdagarna. Dessutom kunde allmogen ty sig till informella metoder, såsom passivt motstånd (vardagsmotstånd). Nils Erik Villstrand, *Anpassning eller protest. Lokalsamhället inför utskrivningar av fotfolk till den svenska krigsmakten 1620–1679* (Åbo 1992), s. 31–35; Kimmo Katajala, *Nälkäkapina. Veronvuokraus ja talonpoikainen vastarinta Karjalassa 1683–1697*, *Historiallisia tutkimuksia* 185 (Helsinki 1994), s. 400–401; Kimmo Katajala, *Suomalainen kapina. Talonpoikaislevottomuudet ja poliittisen kulttuurin muutos Ruotsin ajalla (n. 1150–1800)*, *Historiallisia tutkimuksia* 212 (Helsinki 2012), s. 400–401.
4. Eino Jutikkala, *Suomen talonpojan historia*, 2. reviderade upplagan, *Suomalaisen Kirjallisuuden Seuran toimituksia* 257 (Helsinki 1958), s. 99, 172; Pentti Renvall, *Ruotsin*

Tack vare tidigare forskning har vi god kännedom om hur rannsakingarna och klagomålen gick till, hur de utvecklades och vad de betydde för den tidigmoderna statsbildningen. Förutom rannsakingarnas och kommissionernas generella verksamhet och betydelse vet vi också relativt mycket om parterna i klagomålen och om deras roller samt om orsakerna till att de klagade respektive blev föremål för klagomål. Framför allt känner vi till de världsliga ämbetsmännens – fogdarnas och domarnas – roll och ställning i allmogens klagoskrifter.⁵ De anses ha befunnit sig i en förmedlande position mellan bönderna och centralmakten, och det är just ur detta perspektiv som forskarna studerat deras samhällsverksamhet.⁶

Prästerskapets och kyrkans roll inom rannsakingarna och kommissionerna på 1500-talet har inte tidigare undersökts systematiskt. När

vallan aika. Suomen kansanedustuslaitoksen vaiheet 1850-luvun puoliväliin. Suomen kansanedustuslaitoksen historia, ensimmäinen osa (Helsinki 1962), s. 87, 120; Eva Österberg, 'Bönder och centralmakt i det tidigmoderna Sverige. Konflikt – kompromiss – politisk kultur, *Scandia* 55 (1989:1), s. 81; Sven A. Nilsson, *De stora krigens tid. Om Sverige som militärstat och bondesamhälle*, Acta Universitatis Upsaliensis. Studia Historica Upsaliensia 161 (Uppsala 1990), s. 96–98; Katajala, *Suomalainen kapina*, s. 177–178; Mats Hallenberg et al., 'Organization, legitimation, participation. State Formation as a dynamic process – the Swedish example c. 1523–1680', *Scandinavian Journal of History* 33 (2008:3); Nils Erik Villstrand, *Sveriges historia 1600–1721* (Stockholm 2011), s. 283–285; Om rättartingen i Finland på 1500-talet, se Kyösti Kiuasmaa, *Suomen yleis- ja paikallishallinnon toimet ja niiden hoito 1500-luvun jälkipuoliskolla (vv. 1560–1600). Hallinto- ja yhteiskuntahistoriallinen tutkimus* (Helsinki 1962), s. 429–444. Martin Almbjär, som studerat riksdagsbesvär från frihetstiden, betonar att för undersåtarna kunde besvär och suppliker ännu på 1700-talet vara en viktigare kanal än riksdagen för att fästa centralmaktens uppmärksamhet vid frågor som allmogen ansåg vara viktiga. Martin Almbjär, *The Voice of the People*, s. 12.

5. Se Kiuasmaa, *Suomen yleis- ja paikallishallinnon toimet*; Nilsson, *De stora krigens tid*; Katajala, *Suomalainen kapina*; Marie Lennerstrand, *Rättvisans och allmogens beskyddare. Den absoluta staten, kommissionerna och tjänstemännen*, Studia Historica Upsaliensia 190 (Uppsala 1999); Mats Hallenberg, *Kungen, fogdarna och riket*; Kustaa H. J. Vilkkunen, *Viha: perikato, katkeruus ja kertomus isostavihasta* (Helsinki 2005).
6. Se Pentti Renvall, 'Virkakierto Suomen voutien piirissä 1500-luvulla', *Historiallinen Aikakauskirja (HAik)* 1940:4; Renvall, *Kuninkaanmiehiä ja kapinoitsijoita*; Yrjö Blomstedt, *Laamannin- ja kihlakunnantuomarinvirkojen läänittäminen ja hoito Suomessa 1500- ja 1600-luvuilla (1523–1680). Oikeushistoriallinen tutkimus* (Helsinki 1958); Hallenberg, *Kungen, fogdarna och riket*, s. 408–411; Janne Haikari, *Isännän, Jumalan ja rehellisten miesten edessä. Vallankäyttö ja virkamiesten toimintaympäristöt satakuntalaisissa maaseutuyhteisöissä 1600-luvun jälkipuoliskolla*, *Bibliotheca historica* 121 (Helsinki 2009); Haikari, 'The bailiff: Between a rock and a hard place (1600–1690)?', Petri Karonen & Marko Hakanen (eds), *Personal Agency at the Swedish Age of Greatness*, *Studia Fennica Historica* (Helsinki 2017), s. 181.

man forskat om präster har klagoskrifterna till exempel utnyttjats för fallstudier⁷, det ringa antalet fall räcker följaktligen inte till för några allmänna generaliseringar. Däremot har man undersökt klagomål till domkapitlen⁸ och klagomål insamlade i samband med biskops- och prostvisitationer⁹ från 1600-talet framåt samt från 1500-talets prostting¹⁰. De här texterna skiljer sig från klagomålen till den världsliga överheten i det avseendet att de främst behandlar religiösa frågor. Med tanke på uppsatsens fokus är klagomålen till den världsliga överheten en mer givande källa, eftersom de skildrar prästernas roll som samhällsaktörer ur ett bredare perspektiv.¹¹

Inom den tidigare forskningen har senare seklers kyrkliga aktörer analyserats i egenskap av informationsförmedlare, det vill säga hur prästerna spred kungens och överhetens budskap bland allmogen eller hur de motiverade skärpt beskattning och tilltagande soldatutskrivningar för bönderna. Forskningen har dessutom lyft fram fall där präster förmedlade information från lokalnivån till centralmakten genom att exempelvis uttala sig om böndernas skattebetalning.¹² En gemensam nämnare för dessa studier är att de sällan sträcker sig ända till 1500-talet och att de främst ser prästerskapet som drivare av överhetens intressen och kronans redskap för att kontrollera allmogen.¹³ Samtidigt har forskare noterat att präster spelade en viktig roll under

-
7. Se Mats Hallenberg, 'Församlingspräst i det svenska riket under 1500-talet. Traditionell auktoritet under omförhandling', Eva-Marie Letzter (red.), *Auktoritet i förvandling. Omförhandling av fromhet, lojalitet och makt i reformationens Sverige*, Opuscula Historica Upsaliensia 49 (Uppsala 2012).
 8. Se Göran Malmstedt, *Bondetro och kyrkoro. Religiös mentalitet i stormaktstiden Sverige* (Lund 2002).
 9. Se Pentti Lempiäinen, *Piispan- ja rovastintarkastukset Suomessa ennen isoavihaa*, Suomen Kirkkohistoriallisen Seuran toimituksia 73 (Helsinki 1967).
 10. Se Kauko Pirinen, 'Keskiajan ja 1500-luvun maarovasteista ja rovastinkäräjistä', Martti Parvio (ed.), *In acre et vigilia. Studia historico-ecclesiastica in honorem Ilmari Salomies*, Suomen kirkkohistoriallisen seuran toimituksia 66 (Helsinki 1963).
 11. Hallenberg, *Församlingspräst i det svenska riket*, s. 122.
 12. Mäkelä, *Hattulan kihlakunnan ja Porvoon läänin autioituminen*, s. 56. Om den lokala administrationens (domarnas och prästernas) roll vid fastställandet av ödesmål se s. 117–118.
 13. Nilsson, *De stora krigens tid*, s. 68, 74–75, 208, 234–235; Anna Maria Forssberg, *Att hålla folket på gott humör. Informationsspridning, krigspropaganda och mobilisering i Sverige 1655–1680*, Acta Universitatis Stockholmiensis. Stockholm Studies in History 80 (Stockholm 2005); Anna Maria Forssberg, *The Story of War. Church and Propaganda in France and Sweden 1610, 1710* (Lund 2016).

bondeoroligheter, de kunde understöda bönderna eller agera som skrivare när klagoskrifterna författades.¹⁴ Bilden av prästernas agerande och betydelse på det lokala planet är alltså motstridig.

I den här uppsatsen studerar jag prästernas agerande genom att analysera klagomål som allmogen riktade mot prästerskapet eller som prästerna själva gjorde. Mer exakt undersöker jag hur stor andel präster som berördes av kommissionernas övervakningsverksamhet, av vilka orsaker man framförde klagomål mot prästerskapet och vem det var som klagade. Samtidigt övervakade prästerna i sin tur både allmogen och de lokala världsliga myndigheterna, och därför undersöks även vilka saker prästerna klagade över och hur de agerade vid rannsakingar i egenskap av klagande. Dessutom undersöks prästerskapets övriga aktiviteter, särskilt informationsförmedlingen, i samband med allmogens klagoskrifter. Uppsatsen belyser prästerskapets roll och ställning främst i det tidigmoderna lokalsamhället, men också dess bredare verksamhet i ett samhälle i förändring.

Jag närmar mig prästernas agerande via André Holensteins begrepp maktskapande relation (*empowering interaction*). Med detta avses en interaktion mellan allmoge och överhet vilken i samhällsfrågor syftade till att söka en lösning som alla parter kunde godkänna och som gynnade alla.¹⁵ Ur detta perspektiv framstår mötet mellan överhet och bönder i allmogens klagoskrifter som ett mångsidigt interaktionstillfälle där man löste problem i lokalsamhället. Ur samma synvinkel är det fruktbart att studera präster på 1500-talet som en del av mötet mellan allmogen och centralmakten, eftersom prästerna under tidigmodern tid var ledare i sina lokalsamhällen, och deras agerande var därför betydelsefullt för hela samfundet och dess mentala klimat.

Prästerna var både religiösa och samhällseliga aktörer. Det är viktigt att studera dem eftersom religionen präglade tidens samhällsliv.

14. Kimmo Katajala, *Nälkäkapina*, s. 66, 280–282.

15. André Holenstein, 'Introduction: Empowering interaction: Looking at statebuilding from below', Wim Blockmans et al. (eds), *Empowering Interactions. Political Cultures and the Emergence of the State in Europe 1300–1900* (Farnham & Burlington 2009), s. 25–26. Om nordisk forskning kring samma tematik se Eva Österberg, 'Svenska lokalsamhällen i förändring ca 1550–1850. Participation, representation och politisk kultur i den svenska självstyrelsen. Ett angeläget forskningsområde', *HT* 1987:3, s. 326, 328; Österberg, 'Bönder och centralmakt i det tidigmoderna Sverige', s. 74, 81; Österberg, 'Vardagens sträva samförstånd', s. 85; Hallenberg et al., 'Organization, Legitimation, Participation', s. 252.

De samhälleliga förändringarna blir inte helt begripliga om man inte beaktar de religiösa förändringar som reformationen föranledde.¹⁶ Under 1500-talet och i början av 1600-talet blev de tio budorden ett viktigt juridiskt rättesnöre som tillämpades inom rättsskipningen. På lokal nivå spelade kyrkoherdarna en viktig roll som experter på Bibeln, och dessutom var de sedlighetens väktare och dikterade de moraliska reglerna.¹⁷ Prästernas ställning gjorde att bönderna noga iakttog deras göranden och låtanden, samt vid behov klagade över dem.

Det är fruktbart att studera Finland under 1500-talet och början av 1600-talet, eftersom kronan under den här tiden eftersträvade att i allt högre grad integrera området i riket, till exempel just med hjälp av rannsakingar och kommissioner. Det var viktigt för hela riket och riksbildningen att integrationen lyckades, eftersom rikets utrikespolitiska tyngdpunkt låg i öster. Finland var ett viktigt transito- och skatteuppbördsområde. En anmärkningsvärt stor andel av rannsakingarna skedde just i detta område, vilket visar på hur svårt det var att kontrollera.¹⁸

Källor och metoder

På 1500-talet insamlades klagomål på tre olika sätt. Ett sätt var att allmogen klagade till den världsliga överheten genom enskilda klago-skrifter, som i regel levererades personligen direkt till kungen. Ett

-
16. Wolfgang Reinhard, 'Reformation, counter-reformation and the early modern state. A reassessment', *The Catholic Historical* 75 (1989:3), s. 398; Ronnie Po-chia Hsia, *Social Discipline in the Reformation: Central Europe 1550–1750* (London & New York 1989), s. 3, 5; Heinz Schilling, *Religion, Political Culture and the Emergence of Early Modern Society. Essays in German and Dutch History*, Studies in Medieval and reformation thought, vol. I (Leiden 1992), s. 208–209; Heinz Schilling, 'Confessional Europe', T. A. Brady et al. (eds), *Handbook of European History 1400–1600* (Leiden 1995), s. 642–643; Joel F. Harrington, & Helmut Walser Smith, 'Confessionalization, community, and state building in Germany, 1555–1870', *The Journal of Modern History* 69 (1997:1), s. 81; Jörg Deventer, "'Confessionalisation" – a useful theoretical concept for the study of religion, politics, and society in Early Modern East-Central Europe?', *European Review of History* 11 (2004:3), s. 406–407; Hallenberg, 'Församlingspräst i det svenska riket', s. 114–121; Kajsa Brilkman, 'Konfessionalisering, konfessionskonflikt och konfessionskultur under tidigmodern tid', *Scandia* 2016:1, s. 94.
17. Martti Takala, *Lex Dei – Lex Politica Dei. Lex Politica Dei -teos ja Kaarle IX:n lainsäädäntö*, Suomen kirkkohistoriallisen seuran toimituksia 160, Historiallisia tutkimuksia 169 (Helsinki 1993); Jonas Liliequist & Martin Almbjär, 'Early modern court records and petitions in Sweden (c. 1400–1809): overview and research trends', *Frühneuzeit-Info* 23 (2012:1+2), s. 11; Janne Haikari, 'The bailiff: Between a rock and a hard place', s. 181–182.
18. Pentti Renvall, *Kuninkaanmiehiä ja kapinoitsijoita Vaasa-kauden Suomessa* (Helsinki 1949), s. 102–213; Karonen, *Pohjoinen suurvalta*, s. 101–103; Nilsson, *De stora krigens tid*.

annat sätt var att centralmakten samlade ihop flera dylika klagobrev och sammanställde informationen till ett komplett åtal mot till exempel fogdar eller andra ämbetsmän inom den världsliga administrationen. Ett tredje sätt var att representanter för den världsliga överheten reste runt i riket för att inspektera lokalsamhällena, lyssna till allmogen och korrigera felaktigheter i ämbetsmännens tjänsteutövning. Även kungen själv åhörde klagomål när han reste runt i rikets olika delar.¹⁹

Tabell 1: Använda källor

Källa	Tidsgräns	Geografisk täckning	Anmärkingar
Jakob Teitts klagomålsregister emot adeln i Finland	1555–1556	Hela Finland	Använt som tryckt verk
Klagomål emot adeln i Finland	ca 1550–1610-talet	Hela Finland	
Strödda räkenskaper och handlingar (klagomålsregister)	ca 1500–1630-talet	Hela riket	
Strödda kamerala handlingar (klagomål och rannsakingar)	1500–1600-talet	Hela riket	
1616 års klagomålsregister	1616	Finland, förutom Österbotten, Savolax, östra Karelen utanför Kymmene-gårds län samt Satakunta	Använt som tryckt verk

Av Tabell 1 framgår vilka källor som utnyttjats i uppsatsen. Av källorna härleder Jakob Teitts samt 1616 års klagomålsregister sitt ursprung till representanter för den världsliga överheten som reste runt i riket.²⁰ De övriga är brokigare helheter, de innehåller dels enskilda klagomål som sänts in till centralmakten för att lösas, dels större klagomålshelheter

19. Kiuasmaa, *Suomen yleis- ja paikallishallinnon toimet*, s. 420; Nilsson, *De stora krigens tid*, s. 81–82; Almbjär, *The Voice of the People*, s. 7–8

20. 1616 års klagomålsregister är egentligen en rapport över en inspektionsprocess där kungliga ämbetsmän utredde samhällsförhållandena i Finland, länsmännens laglydnad, krigsmaktens verksamhet i Finland, skatteuppbördens rättmätighet samt ödehemmanens uppodlingsmöjligheter. Under inspektionen framkom dessutom överträdelse begångna av adelsmän och ämbetsmän samt präster. Se Jaakkola & Roos, 'Johdanto', s. xvii–xxix. Som namnet antyder syftade Teitts inspektion till att granska adelns verksamhet i Finland, men även dessa klagomål skildrar samhällsliga förhållanden och problem i ett bredare perspektiv. Bland klagomålen finner man förutom klagomål mot adeln också klagomål mot personer som tillhörde andra stånd.

mot enskilda ämbetsmän. Dessutom ingår olika regionala inspektioner som var mindre omfattande än Teitts register och 1616 års register, till exempel klagomål insamlade under hertig Karls resa i Finland åren 1601–1602.

Oberoende av hur klagomålsregistren uppstått så är klagomålsmaterialet från 1500-talet sporadiskt insamlat och bevarat. Därför finns det många luckor i materialet. Källorna täcker ett begränsat geografiskt område, dessutom beror innehållet på personen som verkställde rannsakingen. Alla protokoll nämner sålunda inte vilka frågor rannsakingen borde ha fokuserat på om man hade följt de kungliga instruktionerna. Dessa begränsningar måste beaktas vid metodvalet.

Jag har kompletterat dessa källor med uppgifter ur herdaminnen.²¹ I herdaminnena har man insamlat strödda uppgifter om prästernas liv och yrkesbanor, ofta även om konflikter med bönder eller andra personer. Också i lokalhistoriska verk kan man påträffa tvistemål mellan prästerskapet och andra socialgrupper.²² Herdaminnenas och de lokalhistoriska verkens forskningsmässiga värde ligger i att de ökar förståelsen för den lokala kontext där konflikterna ägde rum. Sålunda utgör de stödjande och kontextualiserande källor vid sidan av protokollen.

Till sin natur kan allmogens klagoskrifter jämföras med rättskällor, såsom domböcker från häradstingen. Därför kan man metodologiskt närma sig bägge källorna ur ett likartat perspektiv, trots att man i fråga om klagoskrifterna också bör beakta deras särdrag.²³ Metodvalet har främst styrts av att det använda källmaterialet är tendensiöst och innehåller såväl geografiska som kronologiska luckor.

21. Främst Kyösti Väänänen, *Turun hiippakunnan paimenmuisto 1554–1721 -verkkojulkaisu*, *Studia Biographica* 9 (Helsingfors 2011). Tillgänglig på: <http://www.finlit.fi/henkilohistoria/paimenmuisto>. URN: NBN:fi-fe201101191118.

22. Den forskningstaktik där man letar efter fall i lokalhistoriska verk har utnyttjats av bland andra Kaarlo Arffman, 'Resistance to the Reformation in 16th-Century Finland', Sari Katajala-Peltomaa & Raisa Maria Toivo (eds), *Lived Religion and the Long Reformation in Northern Europe c. 1300–1700* (Leiden 2017).

23. I regel fungerade inte rannsakingar och kommissioner direkt som en domstol. Om man ville ha en dom för förbrytelsena måste man föra saken till häradsrätten. Se Hallenberg, *Kungen, fogdarna och riket*, s. 352. Enligt Piia Einonen, som studerat Stockholms stad, framställde de klagande i staden sin situation så uselt som möjligt, oberoende av hur den var i verkligheten, eftersom detta gjorde det lättare för den klagande att uppnå sina mål. Se Piia Einonen, *Poliittiset areenat ja toimintatavat. Tukholman porvaristo vallan käyttäjänä ja vallankäytön kohteena n. 1592–1644*, *Bibliotheca Historica* 94 (Helsingfors 2005), s. 35.

Valet av läsesätt stöds av det faktum att även om klagomålen förmedlar en selektiv, rentav överdrivet konfliktfylld, bild av det förflutna så avslöjar källorna mycket mer om sin samtid än enbart konflikterna. I klagoskrifterna skildras till exempel människors inbördes interaktionsförhållanden, lokala sedvänjor och kultur.²⁶ Denna observation utvidgar materialets användbarhet och gör det möjligt att tränga förbi det uppenbara, det vill säga greppa den sociala och samhälleliga verklighet som föranledde klagomålen.

Sammanfattningsvis utgör de bevarade och använda klagoskrifterna ett titthål mot prästerskapets ställning i lokalsamhället på 1500-talet. Genom materialet kan man inte nå alla präster, eller ens en enda prästs hela levnadsbana. Men det väsentliga är inte att skapa en komplett bild, utan att forskningsobjektet belyses när man samtidigt betraktar det ur flera olika geografiska och kronologiska perspektiv. Ett flertal snarlika klagomål tyder på att det handlade om ett mycket mer utbrett fenomen än om enbart ett enskilt fall. Det bör dock påpekas att mitt tillvägagångssätt exkluderar såväl förändringar som kontinuiteter i fråga om tid och rum, eftersom klagomål som insamlats under olika år och på olika orter slås samman för att förklara allmänt förekommande fenomen under hela den undersökta perioden.

Antalet klagomål

I källmaterialet påträffas sammanlagt 155 klagomål där en präst på ett eller annat sätt var delaktig i händelseförloppet. Under den undersökta perioden fanns det i det studerade området grovt uppskattat 650 präster (kyrkoherdar och kaplaner)²⁷, vilket innebär att klagomålen i genomsnitt berörde ungefär var fjärde präst.

tiserar närmast med föremålen för klagomålen och följaktligen ses bönderna lätt som enkla och mindre begripande. Jämför till exempel med Kiuasmaa, *Suomen yleis- ja paikallishallinnon toimet*, s. 430.

26. Vilkuna, *Neljä ruumista*, s. 311.

27. Kiuasmaa, *Turun hiippakunnan paimenmuisto 1554–1721*. HISKI-prästlängder. Tillgängliga på <http://hiski.genealogia.fi/hiski/8r7bup?fi> (hämtad 14.2.2018). Prästlängder från Rautalampi, Kuopio, Jämsä, Pieksämäki, Rantasalmi, Padasjoki, Sysmä, S:t Michel, Jockas, Säminge, Hauho, Lampis, Hollola, Mäntyharju, Itis, Lappvesi, Ruokolax, Helsinge, Sibbo, Pernå, Lappträsk, Pyttis, Veckelax, Vederlax, Säkkijärvi, Viborg, Jäskis, Mola, Nykyrka och Kivinebb cirka 1554–1611.

Jag har kategoriserat 155 fall på basis av vilken roll prästerna spelade i dem.²⁸ Ärendena kan indelas i tre olika kategorier. Den första gruppen består av fall där prästerskapet var föremål för klagomålet. Till den andra gruppen hör klagoskrifter där prästerna klagade eller intog en förmedlande position, till exempel som vittnen i konflikter mellan andra personer eller vid rannsakingar där de uttalade sig om personers heder och vandel. I den tredje gruppen ingår fall där en präst endast omnämns under behandlingen eller där en präst var kärande i fall av informativ karaktär. Dyliga fall var bland annat ärenden där präster upptog ödehemman för odling och ansökte om tillstånd vid rannsakingar eller av kommissioner. Fall ur den tredje kategorin har inte här analyserats närmare eftersom de innehåller ytterst knapphändigt med information.

I materialet finns sammanlagt 56 klagomål mot prästerskapet. Relativt sett blev cirka åtta procent av prästerna föremål för klagomål. Antalet förefaller lågt och kan förklaras av att rannsakningsåtgärderna i högre grad riktades mot världsliga än mot kyrkliga ämbetsmän. Rättartingens verksamhet handlade i grunden om ekonomi, framför allt om skatter, vilka utgjorde en organisk del av just de världsliga ämbetsmännens verksamhetsområde. I klagomålen mot fogdar och andra ämbetsmän kan man skönja ett generellt agg mot skatteuppbörden och ett ifrågasättande av dess rättmätighet. Oklarheterna konkretiserades i den person som handhade skatteuppbörden.²⁹ Det här ökade troligen antalet klagomål mot ämbetsmän.

Det relativt sett låga antalet klagomål mot präster skvallrar också om att de världsliga ämbetsmännen och prästerna hade olika social ställning i lokalsamhället. Enligt Kyösti Kiuasmaa, som har studerat statliga och lokala ämbetsmän på 1500-talet, så förändrades ämbetsmännens samhällsposition under den här tiden. Ämbetsmännen byråkratiserades, vilket förändrade såväl deras tjänsteutövning som deras förhållande till allmogen. Förändringen innebar att ämbetsmännens

28. Klassificeringen är ibland motstridig eftersom präster i ett och samma mål kunde vara såväl klagande som föremål för klagomålet. Jag har kategoriserat dyliga fall enligt vem som var den ursprungliga klaganden. Kategoriseringens procentuella fördelning bör endast ses som riktgivande.

29. Kiuasmaa, *Suomen yleis- ja paikallishallinnon toimet*, s. 422–423, 434; Hallenberg, *Kungen, fogdarna och riket*, s. 397. Se även Lennersand, *Rättvisans och allmogens beskyddare*, s. 308; Katajala, *Suomalainen kapina*, s. 179.

tillsättning på 1600-talet kom att basera sig på kompetens och inte längre på relationer och nätverk på lokal nivå. På det lokala planet var fogdarna förgrundsgestalter tack vare sin lön och sin status, men också genom att de var tillsatta av kungen och ansvariga inför kronan.³⁰ Jämfört med de världsliga ämbetsmännen så skedde inte något motsvarande avbrott i kyrkoherdarnas personliga relation till sockenborna. Under loppet av 1500-talet fick kronan inte absolut makt när det gällde att tillsätta kyrkoherdar, utan allmogen spelade en betydande roll i urvalsprocessen. I motsats till de världsliga ämbetsmännen bevarade kyrkoherdarna ett närmare förhållande till allmogen.³¹

Det låga antalet klagomål tyder också på ett nära förhållande mellan allmogen och prästerna. Centralmakten övervakade prästerna med hjälp av rannsakingar och kommissioner, på samma sätt som kronan kontrollerade de världsliga ämbetsmännen,³² och allmogen klagade vid behov. Det ringa antalet klagomål tyder emellertid på att det inte fanns något större behov av att klaga över präster – församlingarna och prästerna kom rätt väl överens. Där det rådde goda ömsesidiga relationer betonades prästernas roll som betrodda män i lokalsamhället. De kunde ta lokalsamhällets parti mot centralmakten och de världsliga ämbetsmännen. Men att enbart studera antalet klagomål ger ett alltför ensidigt resultat. För att få en mer mångfacetterad bild måste man mer ingående analysera innehållet i de klagomål som riktades mot prästerna.

Prästerna på de anklagades bänk

Klagomålen mot prästerskapet kan indelas i tre kategorier: klagomål gällande 1) ekonomiska frågor 2) prästen som person eller 3) hans äm-

30. Kiuasmaa, *Suomen yleis- ja paikallishallinnon toimet*, s. 463; Hallenberg, *Kungen, fogdarna och riket*, s. 346–350, 394, 400; Se även Anneli Mäkelä, *Hattulan kihlakunnan ja Porvoon läänin autioituminen myöhäiskeskiajalla ja uuden ajan alussa*, *Historiallisia tutkimuksia* 109 (Helsinki 1979), s. 51–52.

31. Mikko Hiljanen, 'Servants of the crown or trustees of the people? Personal agency among the local clergy (1550–1610)', Petri Karonen & Marko Hakanen (eds), *Personal Agency at the Swedish Age of Greatness*, *Studia Fennica Historica* (Helsinki 2017), s. 203, 206. Se också Mikko Hiljanen, 'Limits of power. Clerical appointment as part of domestic policy in Sweden after the Reformation, 1560–1611', *Perichoresis* 13 (2015:2), s. 52–53.

32. På detta tyder det faktum att kronan i sina instruktioner uttryckligen befallde att också prästernas verksamhet skulle rannsakas (så skedde åtminstone 1616; se Jaakkola & Roos, 'Johdanto', s. xxix). Att det i källorna påträffas klagomål mot präster visar också att prästerskapet verkligen övervakades även i praktiken.

betsutövning.³³ I praktiken överlappade dock kategorierna ofta varandra. Ett klagomål kunde dessutom innehålla flera olika anklagelser, som här alla kategoriserats separat. Därför uppgår antalet besvärspunkter till totalt 123 stycken trots att endast 56 fall har analyserats.

De flesta klagomål mot prästerskapet handlade om ekonomiska frågor. Till exempel oärlighet vid uppbörd av skatter och prästavgifter väckte böndernas behov av att klaga.³⁴ Till exempel klagade allmogen 1555 över att kyrkoherden i Esbo, herr Hindrich³⁵, hade uppburit tionden och andra prästräntor felaktigt.³⁶ År 1581 klagade allmogen i Pyhänristi/Mola socken över samma sak.³⁷ Även 1616 klagade sockenborna i Vemo över att kyrkoherden Erich uppburit tionden felaktigt och prästräntor orättvist. I strid med lagar och förordningar hade han till exempel tagit fattiga bönders enda ko som begravningsavgift³⁸, trots att den lagstadgade avgiften för vigsel, dop eller jordfästning var en ko endast ifall den som önskade förrättningen ägde sex eller fler kor. Om man ägde färre kreatur var avgiften en halv mark.³⁹

Reformationen ändrade den kyrkliga tiondebeskattningen och grunderna för denna. Efter förändringen övergick de flesta sädes- och andra tionden som tidigare tillfallit kyrkan till att i stället erläggas till kronan. Under seklets lopp fortgick och utvidgades indragningarna. De resulterade i ett stort underskott i prästernas löneintäkter, vilka dess-

-
33. Hallenberg delar in klagomålen mot fogdar i fyra kategorier, nämligen: 1) Oskälig exploatering, till exempel överdriven nit vid skatteuppbörd 2) fusk/sökande av egen vinning 3) administrativa förseelser och 4) maktmissbruk. Hallenberg, *Kungen, fogdarna och riket*, s. 360–361.
34. De flesta klagomål från präster eller församlingsbor som kom i dagen i samband med biskops- och prostvisitationer under 1600–1700-talen gällde prästernas fordringar eller uppbörden av dessa. Se Lempiäinen, *Piispan- ja rovastintarkastukset Suomessa ennen isoavihaa*, s. 215–217, 388. Också i fallen med fogdar handlar de flesta fallen om fusk eller egen (ekonomisk) vinning. Hallenberg, *Kungen, fogdarna och riket*, s. 361–364. Även Kiuasmaa har noterat att de flesta anklagelser mot skrivare som gällde deras ämbetsutövning handlade om alltför stor skatteuppbörd. Se Kiuasmaa *Suomen yleis- ja paikallishallinnon toimet*, s. 427.
35. Namn på präster och andra personer skrivs i den form som källorna anger.
36. 'Jakob Teitts klagomålsregister emot adeln i Finland år 1555–155', Kustavi Grotenfelt (toim.), *Todistuskappaleita Suomen historiaan V* (Helsinki 1894), s. 193–194.
37. Klagomål emot adeln i Finland 1530–1619, 215], 142v, Fogderäkenskaperna, Riksarkivet (RA), Helsingfors. Använt i digital form.
38. *Vuoden 1616 valitusluettelot*, s. 68–69.
39. Hannu Välimäki, *Kymmenyksistä kirkollisveroon. Kirkollisverotus Suomen evankelisluterilaisessa kirkossa reformaatiosta nykypäivään*, Suomen kirkkohistoriallisen seuran toimituksia 188 (Helsinki 2002), s. 74.

utom i allt högre grad kom att bestå av spannmål. Med andra ord blev prästerskapet allt fattigare. Förutom tiondebeskattningen förändrades även under 1500-talet grunderna för de förrättningsavgifter som prästerna åtnjöt som arvoden.⁴⁰

I klagomålen beklagade man sig oftast över att tionden och prästräntor uppburits lagstridigt. Vid sidan av lagparagraferna spelade de klagandes moraliska uppfattning om avgifternas rättmätighet en stor roll. Att prästen tog en fattig bondes sista ko i betalning stred mot denna uppfattning. De ekonomiska klagomålen handlade alltså inte enbart om lagstridigt förfarande, utan även om att prästernas handlande bröt mot allmogens förväntningar på hur en präst egentligen borde handla. Det här gällde inte enbart ekonomiska klagomål utan kan generaliseras även till andra händelser som föranledde klagomål.

Förutom skatteuppbörd och prästräntor beskriver de ekonomiska klagomålen oklarheter rörande jordägande.⁴¹ Till exempel 1555 eller 1556 påstods kyrkoherden i Tövsala, Mikael Karpalainen, ha lagt beslag på ett hemman som tillhört klostret i Nådendal.⁴² Bönderna i Tövsala klagade också över att herr Påvel, som sedermera utnämnts till kyrkoherde i Sääksmäki, hade tagit en äng av dem och behållit den i 16 år. När bönderna inte gick med på att helt överlåta ängen till kyrkoherden brände han ner tre bönders lador.⁴³ Clemett Larsson, som bodde i Jämsä i början av 1600-talet, klagade i sin tur över att församlingens kyrkoherde hade fördrivit honom från hans hem.⁴⁴

På 1500-talet handlade många konflikter i samhället och inom lokalsamhällena just om jordägande. Det konfliktfyllda förhållandet mellan det tilltagande antalet ödehemman och kronans försök att ut-

40. Hannu Välimäki, *Kymmenyksistä kirkollisveroon*, s. 61–67, 75–77, 102; Mikko Hiljanen, 'Kirkkoherrojen taloudellinen asema ja siinä tapahtuneet muutokset 1500-luvulla', Piia Latvala & Olli Lampinen-Enqvist (toim.), *Reformaatio 500 vuotta. Suomen Kirkkohistoriallisen Seuran vuosikirja 2016* (Helsinki 2016), s. 116–117, 128–129.

41. På 1500-talet löstes vid biskopsvisitationer också tvister gällande rågränser och äganderätt till jord. Senare löstes sådana tvister tydligen vid de sekulära tingen, eftersom dylika fall inte längre återfinns i protokollen från biskopsvisitationerna. Lempiäinen, *Piispan- ja rovastintarkastukset Suomessa ennen isoavihaa*, s. 246.

42. 'Jakob Teitts klagomålsregister', s. 263. För samma sak anklagades även magister Pietari Särkilahti, se s. 101.

43. 'Jakob Teitts klagomålsregister', s. 266–268.

44. Klagomål emot adeln i Finland 1530–1619, 215f, 198, Fogderäkenskaperna, RA, Helsingfors. Använt i digital form.

vidga skattebasen föranledde samhälleligt korsdrag.⁴⁵ Ur centralmaktens perspektiv var grundskatterna den viktigaste skatteinkomsten och för att maximera skatteuttaget borde jorden vara maximalt uppodlad. Till kronans åtgärdsarsenal för att öka uppodlingen hörde att utlova skatte- och andra förmåner till personer som upptog ödehemman eller röjde ny mark. Men samtidigt eftersträvade kronan också, genom att påverka hemmanens storlek, att de existerande hemmanen skulle vara livsdugliga och ha så stor skatteförmåga som möjligt.⁴⁶

Jordägandet drog upp ekonomiska, sociala och könsmässiga skiljelinjer i lokalsamhället.⁴⁷ Utkomsten var i hög grad bunden till jordbruket, det vill säga i praktiken till innehavet av odlingsmark. Också böndernas tänkesätt baserade sig på jordäggande och jordärvande. Det betonade den från generation till generation nedärvda rätten till jord och odlingar.⁴⁸ Dessa teman gjorde att frågan om ödesmål och uppodling av hemman blev akut och lätt tillspetsades. Enligt tidigare forskning ökade prästernas jordinnehav under 1500- och 1600-talen till exempel genom att de upptog ödehemman.⁴⁹ Om präster uppodlade hemman som tidigare tillhört bondesläkter, vilka av en eller annan orsak tvingats lämna dem öde, ledde detta till konflikter eftersom det handlade om en fråga av avgörande betydelse. Det bör noteras att det var ett brott att stjäla landområden och i sådana fall var allmogens känsla av att ha blivit felaktigt behandlad fullt berättigad i lagens ögon.

45. Förhållandet mellan den skärpta beskattningen och det växande antalet ödehemman är ett av 1500-talsforskningens mest traditionella teman i Finland och i Sverige. Se till exempel Eva Österberg, *Kolonisation och kriser. Bebyggelse, skattetryck, odling och agrarstruktur i västra Värmland ca 1300–1600*, Bibliotheca historica Lundensis 43 (Lund 1977); Mäkelä, *Hattulan kihlakunnan ja Porvoon läänin autioituminen*. Trots den omfattande forskningen är relationen mellan beskattningen och ödesmålen inte helt klarlagd.

46. Se till exempel Mäkelä, *Hattulan kihlakunnan ja Porvoon läänin autioituminen*, s. 25–33, 38–39; Anneli Mäkelä-Alitalo, 'Verotus, autioituminen ja väenotot', Viljo Rasila et al. (toim.), *Suomen maatalouden historia I. Perinteisen maatalouden aika. Esihistoriasta 1870-luvulle* (Helsingfors 2003), s. 192–193.

47. Pirjo Markkola et al., 'Onko suomalaisella miehellä historiaa?', Pirjo Markkola et al. (toim.), *Näkymätön sukupuoli. Mieheyden pitkä historia* (Tampere 2014), s. 18.

48. Katajala, *Suomalainen kapina*, s. 217, 486.

49. Gunnar Suolahti, *Suomen papisto 1600–1700-luvulla* (Porvoo 1919), s. 201; Esko M. Laine, 'Papisto ja yhteiskunta Suomessa 1600-luvulla', Merja Lahtinen (toim.), *Historiallinen Arkisto (HArk) 105* (Helsinki 1995), s. 159. Se även Hiljanen, 'Kirkkoherrojen taloudellinen asema', s. 123. Bondehemmanens ödesmål samt den påföljande uppodlingen av dem på adelns och ämbetsmännens initiativ har tolkats som en konflikt mellan dess socialgrupper, se Heikki Ylikangas, *Nuijasota* (Helsingfors 1977).

Klagomål kopplade till jordägande kan studeras i avseende på rannsakningarnas och kommissionernas (det vill säga inspektionsverksamhetens) legitimitet. Jordägande var en fråga som djupt berörde samhället och lokalsamfundet och som vållade mycket bråk. Det faktum att konflikter om jordägande framfördes till kommissioner eller rättarting för att lösas visar att de klagande verkligen trodde att institutionen kunde rätta till de orättvisor som bönderna utsatts för. Det faktum att man lyckades lösa konflikterna tyder på att rannsakningarna faktiskt fungerade i praktiken.

De flesta ekonomiska klagomål framfördes av bönder. Men bland dem finns ett klagomål från Jämsä från februari 1556, vilket skildrar inbördes relationer mellan präster. Karin, änka efter Michaelis Clementis som var framliden kyrkoherde i Jämsä, anklagade församlingens kaplan Bertil Pauli för att ha stulit den avlidnes böcker och papper, vilka hon avsett att lämna i arv till Michaelis brorsbarn. Förutom böckerna hade herr Bertil tagit fyra kor och andra kreatur samt prästämbetsplagg som herr Michaelis testamenterat till en annan person. Utöver ekonomiska spörsmål klagade Karin över att herr Bertil, när han berusad återvänt från ett klockaruppdrag, hade krävt henne på öl och mat. När den sorgbrutna och trötta änkan Karin inte kunde erbjuda detta uppförde sig herr Bertil våldsamt mot henne.⁵⁰

Även om prästerskapets ställning i lokalsamhället baserade sig på religion och religionsutövning, så tyder det faktum att det oftast var bönder som klagade vid ekonomiska klagomål riktade mot präster på att deras förhållande hade en ekonomisk grundton. Grundstommen i prästerskapets utkomst utgjordes av böndernas jordbruk. Varje bonde ställdes ansikte mot ansikte med prästen när han erlade skatter och prästräntor. Frekventa ekonomiska möten ökade också sannolikheten för konflikter. Men förhållandet mellan präster och bönder stannade inte enbart på en ekonomisk nivå, och därför klagade man också över andra frågor.

50. 'Jakob Teitts klagomålsregister', s. 301–303. Om inbördes tvister bland prästerskapet som framkom vid biskopsvisitationer under 1600-talet och början av 1700-talet se Lempiäinen, *Piispan- ja rovastintarkastukset Suomessa ennen isoavihaa*, s. 220–222. Även i dessa fall spelade ekonomin en betydande roll.

Vart tredje klagomål gällde prästens person, hans personliga liv och leverne eller bottnade i hur prästen förväntades uppföra sig som representant för den andliga överheten. Anklagelserna beskriver till exempel prästernas våldsamma uppträdande, oklarheter gällande hur de skötte sitt hushåll eller deras sexuella uppförande. Klagomålen i den här gruppen härrör från teman som förändrades i och med reformationen, de berör följaktligen själva kärnan i prästerskapets verksamhet under den undersökta tidsperioden.

Anklagelserna om prästernas våldsamma beteende liknar de ekonomiska klagomålen i det avseendet att väldigt många präster blev föremål för klagomål. Till exempel i Esbo vid mitten av 1550-talet anklagade några bönder kyrkoherden Hindrich för att han begått stort övervåld mot dem. Herr Hindrich hade till exempel slagit en bonde i dennes hem, och en annan bonde hade han slagit efter att han även i övrigt uppfört sig otillbörligt: kastat vatten och krävt förplägnad.⁵¹ Också i Jämsä klagade man 1594 över våld, där hade kyrkoherden Olof slagit en bonde.⁵² I början av 1600-talet klagade bönderna i Kumo över att deras kyrkoherde betedde sig våldsamt och önskade att i hans ställe få kyrkoherden från S:t Karins.⁵³ Bland de sporadiska biografiska uppgifter om präster som återfinns i herdaminneböckerna kan man även påträffa andra exempel på våld vilka ytligt sett påminner både om varandra och om de ovan nämnda fallen.⁵⁴

Prästernas våldsamma beteende blir begripligt om det speglas mot den tidigmoderna uppfattningen om husbondskap. Prästerna förutsettes vara herdar för sin hjord, de skulle leda och vägleda allmogen samt upprätthålla ordningen i flocken, med våld om så krävdes. Det

51. 'Jakob Teitts klagomålsregister', s. 193.

52. I tryckt form Gabriel Leinberg, *Handlingar rörande finska kyrkan och presterskapet III, Ny följd: 1539–1651* (Helsingfors 1898), s. 115.

53. Klagomål emot adeln i Finland 1530–1619, 2151, 181, Fogderäkenskaperna, RA, Helsingfors. Använd i digital form.

54. I verket Väänänen, *Turun hiippakunnan paimenmuisto 1554–1721* återfinns två kyrkoherdar vars leverne förefaller ha varit ovanligt våldsamt. Kyrkoherdarna var Gregorius Henrici Balls (<https://kansallisbiografia.fi/paimenmuisto/henkilo/182>) från Kalajoki samt Jacobus Sigfridi Geet (<https://kansallisbiografia.fi/paimenmuisto/henkilo/763>) från Storkyro (hämtad 29.12.2017). Mer om Geet i Armas Luukko, *Etelä-Pohjanmaan historia 2. Keskiäika ja 1500-luku* (Helsingfors 1950), s. 471–484.

våldsamma uppträdandet blir begripligt om man beaktar tidens uppfattningar om manlighet och ämbetsutövning samt förhållandet mellan dessa. På 1500-talet var inte militär- och civilförvaltningen ännu åtskilda, utan i fredstid sköttes den växande central- och lokalförvaltningen av samma personer som i krigstid anförde trupperna. Samtidigt försvagade reformationen kyrkans position som normativ auktoritet och manligheten befriades från de begränsningar som kyrkan uppställt för den under medeltiden. Detta ledde till att det för soldater godtaga våldsamma uppförandet och den militära förvaltningskulturen spred sig till lokalförvaltningen. Våldet blev en godtagen, manlig metod för att kontrollera allmogen. Så skedde särskilt i rikets perifera, östliga delar som centralmakten hade svårt att kontrollera, det vill säga just i Finland.⁵⁵

På grundval av en analys av våldsfallen förefaller det som om det våldsamma uppträdandet för prästernas del var institutionellt, det baserade sig på att de innehade ett prästämbete. Prästernas våldsamhet hade nämligen en teologiskt färgad grundton: på 1500-talet byggde prästidealet på rollen som stridande förkämpe för den rena tron och med det förknippades våld. Men till prästidealet hörde samtidigt rollen som själavårdare och medlare i konflikter, och denna gick sämre ihop med våldsamt beteende.⁵⁶ I avseende på våld utgjorde alltså prästidealet en motstridig helhet.

Förutom i fråga om våldet genomsyrade prästernas kön och manlighetsideal även familjelivet samt deras sexualitet. I källorna kan man påträffa fall där det klagades över dylika teman. Till exempel i ett klagomål från 1616 mot herr Erich från Vemo sägs att prästgårdens drängar öppet levde i synd, trots att Erich var noga med att inte utdela nattvar-

55. Peter Englund, *Det hotade huset. Adliga föreställningar om samhället under stormakts-tiden* (Stockholm 1989), s. 30–31; Hallenberg, *Kungen, fogdarna och riket*, s. 367–368, 377; Malin Lennartsson, 'Att föregå med ett gott exempel. Våld och misshandel i den tidigmoderna prästfamiljen', Eva Österberg & Marie Lindstedt Cronberg (red.), *Våldets mening. Makt, minne, myt* (Lund 2004), s. 80–81; Mats Hallenberg, 'Psyko-paattien aikakausi? Valtion muodostuminen ja maskuliinisuus Ruotsissa ja Suomessa 1450–1650', Pirjo Markkola et al. (toim.), *Näkymätön sukupuoli. Mieheyden pitkä historia* (Tammerfors 2014), s. 7, 74, 81, 85, 87.

56. David Larsson, 'Manliga och troliga. En studie av den officiella klerikala manlighetsideologin i 1500- och 1600-talets Sverige ur ett åldersperspektiv', Anders Jarlert (red.), *Kyrkohistorisk årsskrift 109 (2009)*, s. 20–21, 27, 36. Se även Hallenberg, *Kungen, fogdarna och riket*, s. 373; Hallenberg, 'Församlingspräst i det svenska riket', s. 118, 131.

den till personer som han betraktade som syndiga.⁵⁷ I klagomålet mot herr Mårten från Mustasaari påstods att när han inte höll gudstjänst på helg- och söndagar så tillbringade han tiden med att dricka sig berusad.⁵⁸ I klagomålet mot fogden i Nyland, Henrik Tysk, från slutet av 1560-talet berättas i sin tur om kaplanen i Tenala, som idkat sexuellt umgänge med en gift kvinna.⁵⁹ Trots att det sistnämnda inte i strikt mening handlade om ett klagomål mot en präst, så beskriver det väl det föreliggande temat.

På 1500-talet blev prästernas familjeliv och sexualitet brännande frågor när reformationen ledde till att celibatregelverket upphävdes, något som möjliggjorde ett offentligt familjeliv för präster. Förändringen var både praktisk och teologisk. Enligt den lutherska teologin ingick äktenskap och familjeliv i ett gott kristet liv. Därför borde även präster gifta sig och skaffa barn. Samtidigt som prästernas familjeliv blev möjligt, blev det även offentligt och därmed föremål för övervakning och kritik. Eftersom prästerna övervakade andras liv och leverne var förväntningarna på dem höga. Både överheten och bönderna förväntade sig att de skulle föregå med gott exempel och idka ett exemplariskt bondefamiljeliv.⁶⁰ I de ovan skildrade klagomålen är kravet på att föregå med gott exempel uppenbart i fallet där Erich från Vemo anklagades för dubbelmoral. Klagomålet implicerar att prästen inte kunde sköta sitt uppdrag att leda och övervaka bondehushållen ifall hans eget hushåll inte sköttes klanderfritt.

Exemplariskhet och manlighet återkommer också i klagomål som handlar om alkoholkonsumtion. Under tidigmodern tid var alkoholkonsumtionen kopplad till kön samt till social och samhällelig ställning – den förenade visserligen människor och människogrupper, men den åtskilde dem också. Prästerskapets sätt att bruka alkohol kunde visserligen skilja sig från böndernas, men alkoholkonsumtionen för-

57. *Vuoden 1616 valitusluettelot*, s. 69.

58. I tryckt form Leinberg, *Handlingar rörande finska kyrkan och presterskapet III*, s. 32. Om fylleri se även Väänänen, *Turun hiippakunnan paimenmuisto 1554–1721*, Jacobus Sigfridi Geet (<https://kansallisbiografia.fi/paimenmuisto/henkilo/763>) från Storkyro (hämtad 6.1.2018).

59. Strödda kamerala handlingar (1581–1622), SE/RA/5103/55, Riksarkivet, Stockholm. Använd i digital form. I verket Väänänen, *Turun hiippakunnan paimenmuisto 1554–1721* återfinns många präster som misstänktes eller dömdes för sedlighetsbrott.

60. Lennartsson, 'Att föregå med ett gott exempel', s. 63; Larsson, 'Manliga och troliga', s. 25; Hallenberg, 'Församlingspräst i det svenska riket', s. 117–118.

enade också prästen med bönderna, framför allt i hans roll som ”den främste bonden” i sin socken. Trots detta tolererades inte för någon längre tid en kyrkoherde eller kaplan som på grund av överdrivet drickande inte kunde sköta sitt arbete. Detta faktum gjorde det möjligt att stämpla en präst som supit: på detta sätt försökte man att undergräva hans auktoritetsställning eller få en misshaglig själaherde avskedad.⁶¹ Medan anklagelserna gällande familjelivet berörde hela prästhushållet så var beskyllningarna om fylleri kopplade till prästens personliga agerande och egenskaper.

Man kan säga att prästernas kontroll över sitt hushåll och sitt personliga leverne gick hand i hand med deras religiösa auktoritet. Om en präst förlorade kontrollen över sitt hushåll, för att inte tala om över sig själv, kunde han bildligt och bokstavligt förlora sin förmansställning i församlingen. Medan prästerskapet redan på medeltiden brukat alkohol och eventuellt tillgripit våld, så möjliggjorde reformationen en ny roll för prästerna som äkta makar, fäder och husbönder i ett hushåll, vilket i sin tur föranledde incidenter som resulterade i klagomål.⁶²

Cirka en fjärdedel av klagomålen riktade mot prästerskapet behandlar frågor rörande deras ämbetsutövning. I jämförelse med de två andra kategorierna koncentreras klagomålen ur denna grupp till endast ett fåtal präster. Men de blev i stället föremål för en mångfald av klagomål.

År 1571 klagade fyra män från Mustasaari över sin kyrkoherde Mårten Brennerus. Åtta av nio besvärspunkter gällde hans ämbetsutövning. Enligt klagomålet hade herr Mårten fått sin tjänst olagligt efter att den föregående kyrkoherden avlidit, men han talade så dålig svenska att församlingsborna inte förstod honom (de klagande var svenskspråkiga). Dessutom påstods att herr Mårten vägrade besöka sjuka och att människor sålunda avled utan att ha fått åtnjuta nattvarden.⁶³ De sjuka fick inte heller nattvarden i samband med gudstjänsten. I klagomålet gjordes dessutom gällande att prästen vilseledde sin

61. Vilkuna, *Juomareiden valtakunta*, s. 117–119, 219–221, 398–399, 414–416, 432–443.

62. Larsson, 'Manliga och troliga', s. 23; Hallenberg, 'Församlingspräst i det svenska riket', s. 124, 133; Vilkuna, *Juomareiden valtakunta*, s. 497–498, 501.

63. Liknande klagomål gällande nattvarden finns också från 1600-talet; se Malmstedt, *Bondetro och kyrkoro*, s. 98.

hjord med irrlärer samt agiterade för att få bönderna att uppresa sig mot kungligt majestät.⁶⁴

Uppenbarligen avskedades Mårten från sin tjänst på grund av klagomålen. Till ny kyrkoherde utnämndes prästen Benedictus Anthonii från Värmdö nära Stockholm.⁶⁵ Men Mårtens avsked och Benedictus utnämning skedde dock inte i enlighet med lagar och förordningar eftersom ärendet 1572 utreddes av lagmansrätten.

Vid tinget hördes herr Benedictus, vars vittnesmål i stor utsträckning baserade sig på anklagelserna gällande Mårtens ämbetsutövning. Benedictus anklagade bland annat Mårten för häxeri (*truldoms kånst*). Dessutom påstod Benedictus att Mårten hade vigt ynglingar med gamla pigor samt varit orimligt sträng när det gällde att upprätthålla kyrkotukten, till exempel mot personer som sällan gick i kyrkan eller som arbetade, exempelvis fiskade, på söndagarna. Dessutom lärde Mårtens undervisning barnen att bryta mot det fjärde budet, det vill säga att hedra sina föräldrar.⁶⁶

Trots de hårda anklagelserna vände sig situationen i lagmansrätten till herr Mårtens fördel. Sex präster från de omkringliggande församlingarna samt sockenborna från Mustasaari vittnade till Mårtens fördel om att häxerianklagelserna var falska och att även Benedictus övriga beskyllningar var lögn. Resultatet blev att herr Mårten friades från alla åtal och fick behålla sitt ämbete, som han uppenbarligen skötte utan några konflikter fram till sin död 1595.⁶⁷

Den 27 juli 1607 inledde Stockholms slotts rätt behandlingen av ett annat fall relaterat till ämbetsutövning. Två kaplaner från Karleby socken – Carolus (Martinus) Iacobus och Paulus Dionisii – anklagade skrivaren Knut Henriksson för att ha uttalat sig föraktfullt och smädligt om kungligt majestät. Fallet var komplicerat och resulterade i att anklagelser slungades fram och tillbaka mellan de käre, den åta-

64. I tryckt form Gabriel Leinberg, *Handlingar rörande finska kyrkan och presterskapet I, 1539–1627* (Jyväskylä 1892), s. 120–122; se även Luukko, *Etelä-Pohjanmaan historia*, s. 476–477.

65. I tryckt form Leinberg, *Handlingar rörande finska kyrkan och presterskapet I, 1539–1627*, s. 123–124.

66. I tryckt form Leinberg, *Handlingar rörande finska kyrkan och presterskapet III*, s. 29–32.

67. I tryckt form Leinberg, *Handlingar rörande finska kyrkan och presterskapet III*, s. 32–33; Luukko, *Etelä-Pohjanmaan historia 2*, s. 476–477; Väinänen *Turun hiippakunnan paimenmuisto 1554–1721*, Martinus Matthaei Brennerus. <https://kansallisbiografia.fi/paimenmuisto/henkilo/292> (hämtad 15.12.2017).

lade samt de bönder som hördes i egenskap av vittnen. I likhet med föregående fall gällde de flesta anklagelser som framfördes mot prästerna i rätten just deras ämbetsutövning.

Skrivaren Knut anklagade herr Carolus för att ha kallat hans svärfar för horkarl (*hoorakarl*) och mördare. Han anklagade även Paulus för att denne skötte både tjänsten som kaplan och tjänsten som länsman, vilket föranlett oegentligheter vid prästämbetets utövande. Förutom Knut anklagade även tre österbottniska bönder prästerna. Av fem anklagelsepunkter gällde tre ämbetsutövning. Bönderna berättade att Paulus missbrukade nattvarens sakrament när han utdelade den så att bönderna själva fick ta oblater och vin för att ge till sina hustrur och barn. Enligt bönderna fanns det också oklarheter gällande hur han skötte länsmanstjänsten. Dessutom påstod bönderna att kaplanen hade söndrat hustrubänken i kyrkan.⁶⁸ Såsom i det föregående fallet slutade även detta fall efter många om och men till prästernas fördel.⁶⁹ Trots att både skrivaren Knut och de österbottniska bönderna framförde allvarliga anklagelser mot prästerna, visade sig en del av dem vara rena lögner.

I klagomålsregistren från 1616 finns ett tredje fall där det framfördes rikligt med anklagelser gällande ämbetsutövning. Då klagade sockenborna i Vemo samfällt över sin kyrkoherde Erich. Av tolv åtalpunkter hörde sex stycken till gruppen ämbetsförseelser. Till sitt innehåll motsvarar klagoskriften i hög grad de ovan framförda klagomålen. Även i Vemo klagade man över missbruk gällande nattvarden – det påstods att kyrkoherden lät syndiga människor delta i nattvarden men i övrigt var snål med att utdela den. Man klagade också över andra försummelser i gudstjänstlivet. Till exempel okvädade och smädade Erich församlingsborna i sina predikningar samt behandlade överlag församlingsborna, särskilt åldringar, illa.⁷⁰

Protokollen avslöjar inte om herr Erich bestraffades för de försummelser han anklagades för eller något annat om hur fallets fortsatta behandling gick. Med hjälp av herdaminnena kan man granska prästens

68. Klagomål emot adeln i Finland 1530–1619, 215l, 301v–302, Fogderäkenskaperna, RA, Helsingfors. Använd i digital form. Två andra av böndernas anklagelser handlar om oklarheter gällande kyrkliga avgifter och mer allmänt om ekonomisk hushållning.

69. Jämför Tor Krook, *Seurakunta ja papisto. Kaarlelan pitäjän historia I* (Turku 1969), s. 193, enligt honom fick Paulus sparken från kaplanstjänsten på grund av anklagelserna.

70. *Vuoden 1616 valitusluettelot*, s. 68–69.

fortsatta karriär. Även i detta fall verkar det som om anklagelserna inte höll streck, eftersom den anklagade fick behålla sitt ämbete. Ämbetsbanan blev dock kort, Erich avled endast tre år efter klagomålet.⁷¹

De ovan nämnda tre fallen företer vissa likheter, på basis av vilka man kan dra några generella slutsatser om klagomålen gällande ämbetsutövningen. För det första handlade klagomålen i grunden om tro, religion och religionsutövning (exempelvis missbruk vid firandet eller utdelandet av nattvarden, försummelse i gudstjänstlivet, häxeri eller irrläror). Reformationen förändrade både religionens innehåll och den religiösa praxisen samt påverkade den teologiska ideologi som utgjorde grunden för prästerskapets samhällsställning. Klagomålen om att präster hängav sig åt irrläror eller häxeri var en bredd sida mot prästerskapets auktoritetställning, som även i övrigt på grund av reformationen vilade på nylagd grund.

För det andra förekom både enskilda personer och hela församlingar som klagande part. Enligt Pentti Lempiäinen, som studerat biskops- och prostvisitationer före stora ofreden, var det vid visitationerna på 1600-talet och i början av 1700-talet viktigt att klagande bönder hade den övriga församlingens stöd – i praktiken klagade alltså församlingen kollektivt. I annat fall ansågs klagomålet i allmänhet vara grundlöst, överdrivet eller rentav lögnaktigt. Ibland kunde församlingen i sådana fall vittna om sin herdes oskuld.⁷² Denna kollektiva grundton återfinns även i allmogens klagoskrifter från 1500-talet och början av 1600-talet. Det förefaller som om kollektiva anklagelser rönt större framgång än beskyllningar framförda av enskilda bönder.

För det tredje förefaller det uppenbart att det bakom anklagelserna rörande ämbetsutövning låg en strävan efter att få en oönskad präst avskedad. Enligt lagar och förordningar ledde nämligen vissa brott – såsom dråp eller, närmare kopplat till ämbetsutövning, olaga vigsel – till temporär eller total förlust av ämbetet.⁷³ Genom att hänvisa till att prästen inte var kapabel att sköta sitt ämbete försökte de klagande försvaga den anklagades professionella auktoritet och på så sätt få prästen avskedad.

71. Väänänen, *Turun hiippakunnan paimenmuisto 1554–1721*, Ericus Michaelis Kurck. <https://kansallisbiografia.fi/paimenmuisto/henkilo/1337> (hämtad 20.12.17).

72. Lempiäinen, *Piispan- ja rovastintarkastukset Suomessa ennen isoavihaa*, s. 389–390.

73. Jukka Paarma, *Hiippakuntahallinto suomessa 1554–1604*, Suomen kirkkohistoriallisen seuran toimituksia 116 (Helsinki 1980), s. 402–403.

Det finns ett samband mellan den förändrade religiösa kontexten, de kollektiva anklagelserna och avskedandet av präster. En förtrolig relation till församlingsborna bidrog till att präster, särskilt kyrkoherdar, kunde kvarstå i ämbetet: ifall prästen förlorade församlingens förtroende hade den sina metoder för att få honom avskedad.⁷⁴ De ovanstående fallen stöder observationen, i två fall av tre var det enstaka bönder som anklagade prästen och då visade sig beskyllningarna vara falska, antingen under en annan rannsaking (i fallet med Paulus och Carolus) eller på grund av andra prästers och församlingsbornas vittnesmål (i fallet med herr Mårten). Men det tredje fallet (klagomålet mot herr Erich från Vemo) utgör ett undantag från regeln: trots att församlingen samfällt klagade över kyrkoherden fick han behålla sitt ämbete. Men uppgifterna om förhållandet mellan kyrkoherden Erich och Vemoborna efter klagomålet är fåtaliga, och därför är det svårt att bedöma hur fallet påverkade kyrkoherdens senare ämbetsutövning. Dessutom slapp församlingsborna rätt snart den misshaglige herden på naturlig väg, och därför hann det pyrande missnöjet kanske aldrig slå ut i full låga.

Prästerna som klagande och vittnen

I cirka en tredjedel av alla klagomål är prästerna klagande eller vittnen, alltså i roller där de förmedlade information från lokalsamhället till överheten. Klagomålets betydelse samt prästernas roll som klagande eller vittnen kan belysas genom ett omfattande nyckelfall som ingående relaterar till uppsatsens teman, särskilt om det kompletteras med andra klago- och vittnesmål från präster.

Det nämnda nyckelfallet är åtalshelheten mot skrivaren Knut, som redan tidigare nämndes i samband med klagomålen mot präster. Fallet, som behandlades av Stockholms slottsrätt under fyra separata sessioner i juli–augusti 1607, inleddes med att kaplanen i Karleby socken, Carolus (Martinus) Iacobus,⁷⁵ påstod att skrivaren Knut Henriksson 1605 smädat kungen genom otillbörligt och smädligt tal.⁷⁶ På plats var också en annan kaplan från Karleby, Paulus Dionisii, som vittnade om

74. Hiljanen, 'Servants of the crown or trustees of the people?', s. 236–237.

75. I källan kallas han omväxlande för Carolus och Martinus. För tydlighetens skull kallas han här bara Carolus.

76. Klagomål emot adeln i Finland 1530–1619, 215l, 300, Fogderäkenskaperna, RA, Helsingfors. Använd i digital form.

Fram till sin död var riksrådet Klas Fleming, befallningshavande i Finland, hertig Karls mest betydande motståndare i Finland. Konflikten kommer till uttryck i denna målning av Albert Edelfelt från år 1878, där hertig Karl skymfar Flemings lik. Källa: Wikimedia Commons.

att Carolus utsago var riktig. Prästerna hävdade att Knut under ett samtal med fogdekarlen om räkenskaperna hade förtalat kungligt majestät genom att kalla denne Carl Kroknäsa (*Carl Krokennäsa*). Detta var ett mycket allvarligt brott och rätten rannsokade ärendet grundligt.⁷⁷

I fråga om utredningen av kaplanernas anklagelser bör man hålla i minnet vid vilken tidpunkt det påstådda majestätsbrottet skedde. I det svenska riket var slutet av 1500-talet en tid när kungamakten i praktiken ständigt utmanades. Utvecklingen kulminerade på 1590-talet i inbördeskrig, där den laglige kungen Sigismund och hans trupper kämpade om makten mot usurpatorn hertig Karl och dennes anhängare. Inbördeskriget, som slutade i hertig Karls seger, resulterade i interna utrensningar i riket. Till exempel miste flera företrädare för rådsadeln livet för att de tagit den laglige kungens parti i striden.⁷⁸

77. Ibid.

78. För allmänt om inbördeskriget på 1590-talet se Mirkka Lappalainen, *Susimessu. 1590-luvun sisällissota Ruotsissa ja Suomessa* (Helsinki 2009); Karonen, *Pohjoinen suurvalta*, s. 96–114.

Trots utrensningarna vilade Karls ställning på lösan grund. Även om han 1599 erkändes som arvfurste, vilket innebar att den svenska kronan enligt lag tillhörde honom och hans ättlingar, så använde Karl ända till 1604 titeln riksföreståndare. År 1604 gick Karl ”med på” att bli kung, men kröningen dröjde ända till 1607. Det inrikespolitiska läget i Sverige fortfor dock länge att vara spänt och folk fruktade ett polskt anfall långt in på 1600-talet. Finland och finnarna blev föremål för Karls särskilda uppmärksamhet, området hade ju under inbördeskriget varit en stödjepunkt för Sigismunds regim.⁷⁹

Det politiska läget var fortfarande osäkert i fråga om såväl Karls makt-position som finnarnas ställning, när Knut uttalade sig 1605 och ännu vid rättsprocessen två år senare. Förutom det som Knut sagt cirkulerade det också andra rykten om Karl. Till exempel i Stockholm ryktades det att Karl avlidit och en del stadsbor skålade över kungens död.⁸⁰ Knut smädade kungens ära vid en känslig tidpunkt och rörde vid ett hett tema. Med tanke på detta är det anmärkningsvärt att skrivaren inte avrättades utan rättegång. Under tidigmodern tid måste den kärende bevisa att anklagelserna verkligen var sanna, för falska anklagelser utdömdes stränga straff. Den här juridiska kulturen gjorde att rättegången utgjorde en garanti för samhällsordningen.⁸¹ Därför utredde rätten ärendena grundligt, också allvarliga fall, innan någon dom fälldes.

Efter att rätten hört anklagelserna inkallade man skrivaren Knut för att besvara åtalerna. Han förnekade anklagelserna om smädelse och gav sin egen version av händelseförloppet. Knut sade sig ha samtalat med fogdekarlen, och diskussionen hade gällt räkenskaperna. I motsats till vad prästerna påstod, hade Knut sagt att ifall någon hade något att anmärka mot räkenskaperna eller betalningarna så hade han kvittenser och andra verifikationer för att styrka räkenskapernas riktighet. Också räknekammaren hade granskat räkenskaperna. Påståendena om att han smädat kungen bortförklarade Knut med att avslöja att han tidigare åhört ett samtal där borgaren Erik Björnsson från Stockholm kallat kungen för Carl Kroknäsa. Det rörde sig alltså enligt Knut om ett missförstånd där de fientligt inställda prästerna lade Eriks ord i hans

79. Lappalainen *Susimessu*, s. 266–267, 271; Karonen, *Pohjoinen suurvalta*, s. 118–119.

80. Piia Einonen, 'The politics of talk. Rumour and gossip in Stockholm during the struggle for succession (c. 1592–1607)', *Scandia* 2014:2, s. 18–22.

81. Se till exempel Jari Eilola, *Rajapinnoilla. Sallitun ja kielletyn määrittäminen 1600-luvun noituus- ja taikuustapauksissa*, *Bibliotheca Historica* 81 (Helsinki 2003), s. 264.

mun.⁸² Därefter berättade han för rätten varför prästerna var fientligt stämda mot honom. Knuts beskyllningar gällde, såsom redan framgick, främst prästernas ämbetsutövning.

Rätten hörde sedan prästerna på nytt. Rätten tillfrågade herr Paulus om Knuts anklagelser mot prästerna var riktiga, vilket kaplanen inte kunde förneka. Därefter frågade man Paulus om smädelsen redan behandlats vid häradstinget. Prästen sade att ärendet visserligen hade behandlats, men inte på tillbörligt sätt. Carolus berättade att tingets lagläsare kommit för att tala med honom och bett honom dra tillbaka anklagelserna mot skrivaren. Också Knut själv hade i kyrkan talat med prästen för att förlika saken och bett honom avstå från anklagelsen. Carolus hade svarat att han inte kunde avstå från anklagelserna på grund av sakens allvarliga natur. Även skrivaren inkallades inför rätten och tillfrågades om det var sant att han och lagläsaren försökt få herr Carolus att avstå från anklagelserna. Knut medgav att så var fallet och motiverade sitt försoningsförsök med att konflikten betungade både hans och prästens själ.⁸³

I prästernas och skrivaren Knuts uttalanden utkristalliseras på ett intressant sätt rannsakingarnas och kommissionernas betydelse och ställning på 1500-talet. Överheten eftersträvade att konflikter skulle lösas vid de lokala tingen, bara de allra grövsta fallen, eller fall som man inte lyckades lösa lokalt, skulle hänskjutas till den ”högre rättsinstans”, som rannsakingarna och kommissionerna representerade.⁸⁴ Det verkar ändå som om de kungliga ämbetsmännen vid Stockholms slotts rätt inte varit belåtna med att man lokalt försökt lösa ett så pass allvarligt ärende. Detta handlade inte om den sorts förlikning som kronan önskade, utan om korrupcion i avsikt att förhindra att saken kom till överhetens kännedom.

Den andra sessionsdagen inleddes med att rätten hörde några bönder som anklagade både Paulus och Carolus, främst för de ämbetsförseelser som redan ovan skildrades mer utförligt. Efter att bönderna framfört sina anklagelser fick kaplanerna besvara dem. Prästernas försvar

82. Klagomål emot adeln i Finland 1530–1619, 215l, 301v, Fogderäkenskaperna, RA, Helsingfors. Använd i digital form.

83. Klagomål emot adeln i Finland 1530–1619, 215l, 301–302v, Fogderäkenskaperna, RA, Helsingfors. Använd i digital form.

84. Katajala, *Suomalainen kapina*, s. 211–212.

baserade sig främst på att bönderna framförde sina anklagelser utan sockenbornas vetskap och enhälliga understöd. Paulus påstod att Knut hade sitt finger med i spelet: han hade lockat bönderna att agera. Bönderna i sin tur försvarade sig med att säga att de innehade socknens sigill och fullmakt att handla å hela socknens vägnar.⁸⁵

Man väckte även frågan om huruvida prästerna verkligen hört Knuts smädliga tal om kungen eller om Carolus och Paulus framförde anklagelserna bara för att de var skrivarens fiender.⁸⁶ Dessutom rådde det också oenighet om huruvida fallet hade behandlats på tillbörligt sätt vid häradstinget samt om Knut verkligen själv hade smädat kungen eller bara upprepat Eriks ord. I alla dessa frågor hade parterna väldigt olika uppfattningar.⁸⁷

Den tredje sessionen hölls den 29 juni. I början av sessionen föredde herr Paulus för rätten ett gammalt dokument (*zedell*), som den gamle lagmannen Pedher Arfwedsson gett honom medan skrivaren Knut befann sig i Stockholm för att revidera räkenskaperna. I dokumentet sades att lagmannen i Knuts ägo påträffat flera skinn och pälsverk av olika djur. På anklagelsen svarade Knut att alla pälsverken var hans egna. Däremot berättade Knut hur han för några vintrar sedan fått ett rävskind, som herr Paulus dräng senare bestulit honom på. Detta var enligt skrivaren återigen ett tecken på hur mycket Paulus hatade honom.⁸⁸

Härnäst fick rätten förundras över det klagomål som kunglig majestäts hovprokurator, Carl Olufsson, på herr Paulus begäran framförde rörande skrivaren Knuts missbruk av socknens sigill. Enligt anklagelsen hade Knut med hjälp av sigillet förfalskat brev och register för egen vinning. Anklagelsen hängde ihop med den tidigare diskussionen om huruvida bönderna som hörts i rätten verkligen agerade i hela sock-

85. Klagomål emot adeln i Finland 1530–1619, 215l, 302, Fogderäkenskaperna, RA, Helsingfors. Använd i digital form.

86. Enligt Olaus Petris domarregler fick en anklagad ämbetsman inte vittna; Jason Lavery, *Reforming Finland. The Diocese of Turku in the Age of Gustav Vasa 1523–1560*, Studies in Medieval and Reformation Tradition vol. 210 (Leiden/Boston 2018), s. 117. Rätten lade ner mycket tid och möda på att utreda om prästerna och skrivaren låg i fejd med varandra.

87. Klagomål emot adeln i Finland 1530–1619, 215l, 302, Fogderäkenskaperna, RA, Helsingfors. Använd i digital form.

88. Klagomål emot adeln i Finland 1530–1619, 215l, 303v, Fogderäkenskaperna, RA, Helsingfors. Använd i digital form.

nens namn, såsom de påstod, eller endast som enskilda personer.⁸⁹ Prästerna var främst ute efter att bevisa att skrivaren konspirerat med bönderna, men listan över anklagelser mot Knut kom att utökas med bedrägeri och förfalskning av dokument.

Förutom Carl Olufssons klagomål hörde man i rätten ytterligare anklagelser från kaplanerna angående skrivarens verksamhet. Dessa behandlade främst ekonomiska spørsmål. Paulus beskyllde bland annat Knut för att ha bokfört 55 hemman, inklusive sitt eget, som öde trots att de inte alls låg öde. Dessutom hade Knut 1599 sålt kronans tran och nyligen på nytt tran till en skeppare i Stockholm. Därtill hävdade Paulus att Knut hade bytt ut åtta tunnor smör som han uppburit i kronoskatt mot gammalt smör av dålig kvalitet. Även herr Carolus anklagade Knut när han berättade att denne hade stulit en tunna smör av Mats Persson (tydligen en bonde) samt använde alltför tunga vikter vid skatteuppbörden. Gällande Carolus anklagelser om fusk med vikter vittnade en bonde om att han och andra personer erlagt för höga skatter på grund av falska vikter. Knut bortförklarade beskyllningarna så gott han kunde: det sålda tranet var hans eget, medan bonden som vittnade om fusk med vikterna själv var våldsam och hade dömts till böter för våld mot kronans ämbetsmän.⁹⁰

Den sista sessionen i fallet med skrivaren Knut hölls den 13 augusti 1607. Då hördes en ämbetsman vid namn Johan Bengdson. Han upplyste rätten om den österbottniska allmogens klagomål mot Knut. Detta gjorde gällande att skrivaren hade en bror i Polen som han fortfarande höll kontakt med. Dessutom upprepades i klagomålet ett påstående som redan framförts vid föregående session, nämligen att falska vikter använts vid skatteuppbörden. Enligt den tredje anklagelsen hade Knuts svärfar tidigare under pesten lagt beslag på ett skattehemman utan rättens tillstånd. Också Paulus anklagade Knuts svärfar, han påstod att denne under pesten försökt få en trollkona att förhäxa Karleby sockens prästgård för den skulle drabbas av sjukdomar. Carolus åter hävdade att Knut 1598 hade frågat lagmannen Måns Elofsson varför denne var rädd för kungen i Polen.⁹¹

89. Ibid.

90. Klagomål emot adeln i Finland 1530–1619, 215l, 303v–303, Fogderäkenskaperna, RA, Helsingfors. Använd i digital form.

91. Klagomål emot adeln i Finland 1530–1619, 215l, 303, Fogderäkenskaperna, RA, Helsingfors. Använd i digital form.

De sista anklagelserna handlade dels om Knuts lojalitet mot den svenske kungen och det svenska riket, dels om hans heder. Anklagelserna gällde inte enbart Knut utan omfattade hela hans släkt. Under den tidigmoderna tiden var individens heder knuten till släktens heder. Heder och god vandel gjorde en människa till en fullvärdig samhällsmedlem och underlättade det dagliga livet. Också för ämbetsmännen utgjorde heder och ära viktiga faktorer i deras ämbetsutövning.⁹² Det faktum att heder och ära var knutna till släkten förklarar varför man drog in Knuts svärfar i anklagelserna mot honom. Genom beskyllningarna lät man förstå att hela Knuts släkt hade dåligt rykte. Hänvisningen till Polen i sin tur innebar att man genom anklagelserna försökte påvisa att Knut var illojal mot den svenska kronan och det svenska riket.

Innan domen föll gav rätten ordet till Knut. Skrivaren medgav att han visserligen hade en bror i Polen, men han hade inte hört av denne på femton år. Dessutom åberopade Knut fortfarande att anklagelserna redan behandlats i Österbotten, där han befunnits oskyldig. Men ifall rätten ändå fann honom skyldig, önskade sig Knut en rättvis dom.⁹³

Med tanke på anklagelserna och den utdragna behandlingen blev Stockholms slottsrätts beslut i ärendet närmast ett antiklimax. Rätten sade sig inte kunna döma i brist på bevis. Ärendet krävde ytterligare utredningar. I ett brev daterat den 23 augusti 1607 anbefallde kungen att tre ämbetsmän skulle rannsaka förhållandena i Österbotten. Brevet innehåller en instruktion i åtta punkter där ämbetsmännen ålades att rannsaka bland annat jordägförhållanden och byarnas storlek samt bruket av vikter vid skatteuppbörden, men även kyrkliga förhållanden. I listans sista punkt omnämns bedragaren Knut Henriksson och

92. Mika Jokiahho, 'Miehen kunnia ja maine 1600-luvun pohjalaisessa maalaisyhteisössä', Pii Einonen & Petri Karonen (toim.), *Arjen valta. Suomalaisen yhteiskunnan patriarkalisesta järjestyksestä myöhäiskeskiajalta teollistumisen kynnykselle (1450–1860)*, *HArk* 116 (Helsinki 2002), s. 205; Eilola, *Rajapinnoilla*, s. 262–267; Karonen, *Pohjoisen suurvalta*, s. 50; Hiljanen, 'Servants of the crown or trustees of the people?', s. 201–203.

93. Klagomål emot adeln i Finland 1530–1619, 215l, 304v, Fogderäkenskaperna, RA, Helsingfors. Använd i digital form. Om den kungliga befallningen att skicka ämbetsmännen se Johan Esaias Waaranen, *Handlingar upplysande Finlands historia under Karl IX:s tid: 2, 1603–1608* (Helsingfors 1864), s. 329–233.

hans smädliga tal. Vid rannsakingen var det meningen att äntligen bringa klarhet i denna sak.⁹⁴

Förutom i fallet med skrivaren Knut besvärade sig prästerskapet också över andra världsliga ämbetsmän. De flesta klagomålen handlade om ekonomiska frågor. Till exempel i Hattula härad klagade prästerna under 1550–1560-talen (det exakta årtalet är okänt) över att de inte erhölet tionden av vissa skattebetalare, det var fogden Jören Strobbåcks uppgift att uppbära avgifterna.⁹⁵ Herr Söfring från Hauho klagade i sin tur över att länsman Jöns Brunn hade uppburit för mycket i länsmansräntor, och dessutom hade Jöns utan laga dom lagt beslag på ett gammalt ödehemman som prästen odlat upp.⁹⁶ Om prästens personliga egendom handlade också klagomålet som kyrkoherden Markus i Tammela framförde 1616 där han förtäljde att rågskörden detta år varit så dålig att den inte räckte till utsäde. Dessutom klagade han över att han särskilt vintertid varit tvungen att rikligt förpläga kronans ämbetsmän, vilket var ekonomiskt betungande.⁹⁷

Ekonomi var det mest frekvent förekommande ämnet också i prästernas klagomål mot adelsmän, bönder och soldater. De ekonomiska klagomålen mot adeln koncentrerar sig till början av den undersökta perioden och berör huvudsakligen reformationen och den påföljande kyrkoreduktionen. Reduktionen innebar att en stor del av den egendom som kronan och adeln donerat till kyrkan återgick till sina forna ägare. Men först måste adeln klargöra släktens rätt till den indragna

94. Trots att slotsrätten inte fällde någon dom i målet gick kaplanernas anklagelser troligen i rätt riktning eftersom kronan belönade Carolus Martinus Jacobi med att i brev daterade den 21 augusti 1607 respektive den 22 augusti 1607 utnämna honom till den förste kyrkoherden i den nygrundade Kronoby församling. Samtidigt utfärdade kungen ett skyddsbrev för den nye kyrkoherden mot hans fiender. Herr Paulus erhölet kunglig utnämning till kyrkoherde i Närpes 1609, där stannade han i ett år. Om Paulus senare skeden saknas uppgifter. Waaranen, *Handlingar upplysande Finlands historia under Karl IX:s tid*: 2, s. 326–327; Krook *Seurakunta ja papisto*, s. 193. Se även Väänänen *Turun hiippakunnan paimenmuisto 1554–1721*, Paulus Dionisii <https://kansallisbiografia.fi/paimenmuisto/henkilo/1923> (hämtad 29.1.2018). Om resultaten av rannsakingen i Österbotten saknas uppgifter eftersom dessa protokoll inte återfinns i det material jag använt.

95. Strödda räkenskaper och handlingar t.o.m. 1630 Klagomålsregister (1552–1560-t), SE/RA/5101/5101.15/1,171, Riksarkivet, Stockholm. Använd i digital form.

96. Strödda räkenskaper och handlingar till och med 1630 Klagomålsregister (1552–1560-tal), SE/RA/5101/5101.15/1,174, Riksarkivet, Stockholm. Använd i digital form.

97. *Vuoden 1616 valitusluettelot*, s. 145. Dessutom finns det rikligt med skrivelser direkt till kronan rörande förplägnad som präster givit. Se till exempel Hiljanen, 'Kirkkoherrojen taloudellinen asema', s. 118 och där anförd litteratur.

egendomen. Bördsrätten föranledde oklarheter och det hände att två olika släkter gjorde anspråk på samma jordområde. Dessa oklarheter påverkade också vissa präster av adlig börd. Till exempel 1555 eller 1556 utreddes om en adelsman vid namn Torsten Henrikson hade tillskansat sig ett hemman som tillhörde kyrkoherden i Storkyro, Jacobus Sigfridi Geets släkt.⁹⁸ Vid indragningarna skedde också uppenbara oegentligheter, på detta tyder prästen Lars Romers berättelse från 1555 eller 1556, han påstod att Nils Boije tagit ett hemman värt 60 mark från honom och själv behållit det.⁹⁹

Prästernas klagomål mot bönder handlade om skattebetalning. Till exempel klagade 1602 kyrkoherden i Sahalax, Hans (troligen Johannes Martini Sasse¹⁰⁰) över att några bönder vållade honom ekonomisk skada när de ville hålla sina hemman utanför prästbolet.¹⁰¹ Skatter erlades delvis enligt bol och kyrkoherdens skatteintäkter sjönk ifall antalet gårdar och hemman i bolet minskade. År 1616 klagade i sin tur kaplanen i Tenala, Henrik, över att han inte lyckats uppbära skatt av vissa personer. De berörda personerna sade sig redan ha erlagt sina skatter till de världsliga myndigheterna.¹⁰² Oklarheter gällande skattebetalningen ledde samma år till att en man vid namn Mats Hendersson – uppenbarligen en bonde – misshandlade kyrkoherden i Sysmä, Matthis Petri.¹⁰³

I de källor jag använt finns endast ett egentligt klagomål mot soldater. Där klagade den åldrige kaplanen i Pälkäne, herr Simon, över att en soldat kallad Claus Simonsson hade bortfört hans häst.¹⁰⁴ Samma tematik återfinns i fallet med en präst från Kumo från mitten av 1550-talet. Då hade en präst kallad Olef överlåtit sin häst till armén som krigsutrustning, men i motsats till Simon hade Olef fått en tunna smör som betalning för hästen.¹⁰⁵

98. 'Jakob Teitts klagomålsregister', s. 46–48, 180–184.

99. Ibid., s. 39, 264.

100. Se Väänänen, *Turun hiippakunnan paimenmuisto 1554–1721*, Johannes Martini Sasse <https://kansallisbiografia.fi/paimenmuisto/henkilo/2231> (hämtad 10.1.2018).

101. Klagomål emot adeln i Finland 1530–1619, 215l, 239, Fogderäkenskaperna, RA, Helsingfors. Använd i digital form.

102. *Vuoden 1616 valitusluettelot*, s. 22.

103. Ibid., s. 126. Obs! Prästen klagade inte själv över saken utan den framgår av ett åtal mot fogden.

104. Klagomål emot adeln i Finland 1530–1619, 215l, 235, Fogderäkenskaperna, RA, Helsingfors. Använd i digital form.

105. 'Jakob Teitts klagomålsregister', s. 258.

När prästerskapet klagade agerade det som informationsförmedlare mellan lokalsamhället och centralmakten. Förutom som klagande fungerade prästerna även som vittnen, och i denna roll betonades informationsförmedlingen. Till exempel 1552 vittnade kyrkoherdarna i Vichtis, Janakkala, Hattula och Vånå om att allmogen vid respektive sockens sockenstämma hade försäkrat att deras fogde, Henrik Jönsson Finne, inte gjort sig skyldig till de brott som han åtalades för.¹⁰⁶ Det finns även andra belägg för att präster försvarade världsliga ämbetsmän. I andra fall vittnade präster, liksom i fallet med skrivaren Knut, mot världsliga ämbetsmän. Till exempel i ett klagomål mot de österbottniska fogdarna Per Knuttson och Hans Ingelsson från 1562 vittnade präster om att fogdarna uppburit skatter olagligt.¹⁰⁷ I källorna finns också vittnesmål där präster uttalade sig gynnsamt om bönder som ämnade uppta ödehemman.¹⁰⁸

Förutom de ovannämnda fallen påträffas i materialet brottsfall där prästerna fungerade som vittnen. Till exempel i Sibbo 1616 hänskjöts ett fall där en ung gosse hade hittat ett lik i närheten av en by till kommissionens avgörande. Efter mer ingående undersökningar misstänkte man att ett mord begåtts i trakten och att liket gömts i skogen under en sten, där gossen funnit graven. I samband med behandlingen av fallet berättade kyrkoherden Anders Sigfridsson att han hört rykten om att ett lik grävts ner i en viss Påvels humlegård. Prästen hade själv försökt undersöka om ryktena var sanna, han frågade en viss Hendrich Wewer, men denne hade förnekat all kännedom om liket.¹⁰⁹ Vid samma tid i Hauho hördes kaplanen Daniel Abrahami som vittne, han hade med egna ögon sett en man misshandla en kvinna.¹¹⁰

Klagomålen där prästerskapet klagade eller vittnade, det vill säga förmedlade information från lokalsamhället till centralmaktens kännedom, visar hur rannsakingar och klagomål fungerade som ett kontrollorgan för lokalsamhället och lokala aktörer. Men samtidigt visar

106. Klagomål emot adeln i Finland 1530–1619, 215l, 37, 38, 39, Fogderäkenskaperna, RA, Helsingfors. Använd i digital form.

107. Strödda räkenskaper och handlingar till och med 1630 Klagomålsregister (1552–1560-t), SE/RA/5101/5101.15/1,168,169, Riksarkivet, Stockholm. Använd i digital form.

108. Se till exempel *Vuoden 1616 valitusluettelot*, s. 84, 153, 161–164, 218 och 236.

109. *Vuoden 1616 valitusluettelot*, s. 167, 169–170. Fallet bordlades till nästa ting och dess senare skeden är okända.

110. *Ibid.*, s. 113.

fallen också att centralmakten var beroende av tillförlitlig information från det lokala planet för att övervakningen skulle fungera. I prästernas fall baserade sig informationsförmedlingen otvivelaktigt på att de var väl insatta i de lokala förhållandena och kände lokalbefolkningen.¹¹¹ Prästerna innehade dessutom nödvändiga förmågor (såsom skrivkun- nighet) och möjligheter (såsom nätverk) för att föra lokala händelser till centralmaktens kännedom.

Medan forskningen tidigare närmade sig prästernas informationsför- medling genom att analysera den som en aktivitet som gynnade cen- tralmakten¹¹², visar de ovan nämnda klagomålen att prästerna också drev lokala intressen. Även för en dylik verksamhet var nätverk och framför allt skrivkunnsighet till nytta, prästerna kunde inte bara läsa och skriva utan behärskade dessutom det abstrakta, byråkratiska språk- bruk som krävdes i klagomålen. I Finland var också språkfrågan viktig eftersom allmogen inte nödvändigtvis förstod förvaltningens svensk- språkiga kommunikation. I sådana fall kunde präster fungera som tolkar och översätta överhetens budskap till en form som allmogen begrep.¹¹³ Trots att det i de ovan nämnda klagomålen från allmogen inte finns några direkta tecken på att prästerna skulle ha fungerat som skrivare vid författandet av böndernas suppliker så tyder prästernas vittnesmål på dylik verksamhet.

Från den tidigmoderna tiden, efter den här undersökta perioden, finns flera fall där präster författat intyg och klagoskrifter på allmogens vägnar. Men intressant nog uppfattades ibland präster som bistod bönder under uppror som uppviglare av upprorsandan och ibland anslöt sig också präster till den upproriska allmogen.¹¹⁴ Bakom överhetens tolkning av prästernas roll som upprorsmakare skymtar tidens världs-

111. Se till exempel Nilsson, *De stora krigens tid*, s. 66.

112. Nilsson, *De stora krigens tid*, s. 208; Forssberg, *Att hålla folket på gott humör*, passim; Forssberg, *The Story of War*, passim.

113. Nils Erik Villstrand, 'Bokstäver, bönder och politik. Muntligt och skriftligt i 1700- talets politiska kultur', Peter Danielson et al. (red.), *Att komma till tals. Nedslag i den nordiska historiens vardagslunk och konflikter*, Rapporter från Växjö Universitet Humanoira Nr 5 (Växjö 1999), s. 97, 140–141; Villstrand, *Sveriges historia 1600–1721*, s. 261, 285.

114. I anklagelser mot prästerskapet understryks delvis samma teman och motiv – präster- nas ställning som församlingens moraliska ledare, deras ämbetsutövning, ekonomi och förmögenhet samt prästerskapets personliga tvister med överhetens representanter – som här ovan har behandlats. Se Katajala, *Nälkäkapina*, s. 283–291.

bild, där den dygdiga, men enkla, allmogen inte ensam var kapabel att resa sig mot överheten utan hjälp av agitatorer ur de högre stånden, såsom vanartiga präster.¹¹⁵ Oberoende av om anklagelserna om prästernas roll som agitatorer höll streck eller ej, så tyder dessa fall på ett tätt interaktionsförhållande mellan lokalsamhället och prästerna.

Med stöd av de ovan nämnda observationerna kan man beteckna kyrkoherdarnas verksamhet som en maktskapande relation (*empowering interaction*). I klagomålen bringade prästerskapet till centralmaktens kännedom händelser som skakat om lokalsamhället och behövde rättas till. Prästerna drev inte enbart överhetens intressen utan verkade även för lokalsamhällets och allmogens bästa, och dessutom drev de otvivelaktigt också sina egna intressen. Verksamheten gynnade följaktligen alla parter. Kronan fick pli på olagligt agerande ämbetsmän och allmogen fick rättvisa samt upprättelse för sin upplevda orättvisa.

Slutsatser

Rannsakingar, kommissioner och klagomål utgjorde en organisk del av 1500-talets svenska politiska kultur och möjliggjorde interaktion mellan allmogen och överheten. Ändamålet med rannsakingarna var att övervaka lokalförvaltningens funktion och agerande samt kontrollera lokala myndigheter, inklusive prästerskapet. Inspektions- och klagomållstillfällena utgjorde en arena där allmogen kunde föra fram och söka en lösning på sådana aktioner från lokalförvaltningens och lokalmyndigheternas sida som de upplevde som orättvisa.

Prästerskapet agerade i tre olika roller vid klagomål och rannsakingar: de kunde bli föremål för klagomål, de kunde vara klagande och de kunde förmedla (information) mellan allmogen och överheten. Klagomålen mot präster är relativt fåtaliga. En bidragande orsak till detta är att kommissionerna först och främst hade i uppdrag att övervaka världsliga ämbetsmän. De fåtaliga klagomålen tyder också på att prästerna hade ett gott och nära förhållande till lokalsamhällena. Konflikter mellan bönder och präster lyckades man i regel lösa på lokal nivå, bara de allra grövsta förbrytelserna underställdes kommissionernas bedömande.

115. Peter Englund, *Det hotade huset*, s. 98–99, 198; Katajala, *Nälkäkapina*, s. 186–188, 232–233; Kimmo Katajala, *Suurvallan rajalla. Ihmisiä Ruotsin ajan Karjalassa*, HArk 118 (Helsinki 2005), s. 87, 109–111.

Från och med 1500-talet styrde Bibeln, framför allt Mose lag (de tio budorden), den svenska rättsskipningen. I egenskap av Bibelkännare agerade prästerna som sakkunniga i moralfrågor. Klagomålen mot präster kan å ena sidan tolkas som anklagelser om lagstridig verksamhet. Å andra sidan skildrar klagomålen allmogens förväntningar på hur prästen borde agera. När prästernas handlande bröt mot böndernas normer fördes saken till den världsliga överhetens kännedom. Dessutom hängde allmogens klagomål ihop med prästerskapets sakkunskap om moralregler genom att de klagande eftersträvade att ifrågasätta prästernas religiösa auktoritet och deras ledarskap i församlingen. Detta är uppenbart i klagomålen rörande ämbetsutövning men liknande tendenser syns också i klagomålen gällande prästernas hushåll och deras eget leverne.

Medan klagomålen mot prästerna ifrågasatte prästernas religiösa auktoritet så agerade prästerna när de själva klagade ur en expertposition. I denna ställning förde prästerna till centralmaktens kännedom och avgörande olika konflikter som berörde lokalsamhället eller där prästerna själva var inblandade. På så sätt fungerade prästerskapet å ena sidan som övervakare av lokalsamhällen och lokala myndigheter, å andra sidan som informationsförmedlare. Informationsförmedlingen betonades i klagomål där präster var vittnen. Genom vittnesmålen fick centralmakten information med vars hjälp den kunde styra sin verksamhet och fatta korrekta beslut.

Inom tidigare forskning har prästerskapets informationsförmedling behandlats ur perspektivet att den gynnade centralmakten. Men klagomålen avslöjar att prästernas verksamhet även gynnade allmogen samt prästerskapet självt. Sålunda kan man tala om en maktskapande relation där den världsliga överhetens respektive allmogens krav och önskemål möttes. Interaktion präglade den tidigmoderna svenska politiska kulturen och där spelade prästerna, såsom ovan framgått, en särpräglad och central roll.